

KELECSÉNYI GÁBOR

MÚLTUNK NEVES KÖNYVGYŰJTŐI

TARTALOM

- 1 A HOMO BIBLIOPHILUS MINT A HOMO SAPIENS
KÜLÖNLEGES ALFAJA
 - 2 EURÓPA ELSŐ ÜZENETEI
 - 3 VITÉZ JÁNOS 1408 k.-1472
 - 4 JANUS PANNONIUS 1434-1472
 - 5 MÁTYÁS KIRÁLY 1443-1490
 - 6 ZSÁMBOKY JÁNOS 1531-1584
 - 7 BATTHYÁNY BOLDIZSÁR 1543-1580
 - 8 ZRÍNYI MIKLÓS (1620-1664)
 - 9 ÁRVA BETHLEN KATA 1700-1759
 - 10 RÁDAY GEDEON 1713-1793
 - 11 KLIMÓ GYÖRGY 1710-1777
 - 12 KAZZAY SÁMUEL 1711 k.-1797
 - 13 FÁY JÁNOS 1773-1833, SINAI MIKLÓS 1730-1808
 - 14 BRUKENTHAL SÁMUEL 1721-1803
 - 15 KÉT BATTHYÁNY GRÓF:
BATTHYÁNY JÓZSEF 1727-1799,
BATTHYÁNY IGNÁC 1741-1798
 - 16 REVICZKY KÁROLY 1736-1793
 - 17 TELEKI JÓZSEF 1738-1796
 - 18 TELEKI SÁMUEL 1739-1822
 - 19 SZÉCHÉNYI FERENC 1754-1820
 - 20 ILLÉSHÁZY ISTVÁN 1762-1838
 - 21 JANKOVICH MIKLÓS 1773?-1846
 - 22 LITERÁTI NEMES SÁMUEL 1794-1842
 - 23 A HAMISÍTÁSOK ÉS LITERÁTI NEMES SÁMUEL
 - 24 NAGY ISTVÁN 1800?-1863
- ZÁRSZÓ

A HOMO BIBLIOPHILUS MINT A HOMO SAPIENS KÜLÖNLEGES ALFAJA

Mindannyian gyűjtünk, gyűjtögetünk. Olykor megszokott, gyűjtési tárgyként elismert, befogadott vagy éppen divatként felkapott dolgokat, mint amilyen a bélyeg, autogram, ásvány vagy papírszalvéta. Az utóbbi már inkább azok közé a különlegességek, furcsaságok közé tartozik, amelyeket gyanakodva fogad a szűk környezet, míg nem egy tévéműsor vagy vetélkedő nyilvánossága elismerést nem szerez eddig kissé bogarasnak ítélt tevékenységünknek.

Mi késztet bennünket gyűjtögetésre? Hóbort ez csupán, amit a rosszul magyarított angol szóval a helyes *hobi* helyett hobbinak nevezünk? Esetleg valami mélyebben bennünk élő vágy, netán ösztön, amely még emberré válásunk hajnalán fészkelődött be génjeinkbe? Azokban az ősi időkben, amikor gyűjtögető életmódot folytattuk, mielőtt rátértünk volna a halászatra-vadászatra, majd ezt követően a földművelésre? Ki tudja? De gyűjtögetünk.

Legelőször is és legáltalánosabban - ez alól senki sem kivétel - információkat. Attól függően, hogy milyen régen találkoztunk valakivel utoljára, így sorakoznak első kérdéseink: - Mi újság? - Hogy vagy? - Mit csinálsz? Információgyűjtésünk spektruma természetesen ennél jóval szélesebb. Legalul a pletykaéhséggel kezdődik, ahol mindegy, hogy mi, csak hír legyen, továbbadható, másokat leleplező szenzáció. Folytatódik a baráti összejövetel már valamivel emelkedettebb „sztorijain” át a státusszimbólum jellegű vagy értékű „jólértesültség” fázisai-val. És legfelül a hírügynökségeknek politikai és gazdasági életet befolyásoló, maguknak az ügynökségeknek is üzletet jelentő, 24 órán át szakadatlanul hömpölygő híráradatai.

Az információgyűjtésnek e szerteágazó területeit minden gyűjtéssel, így a könyvszeretet, a bibliofília alapját képező könyvgyűjtéssel kapcsolatban is megfigyelhetjük. A színpompás egyik oldalán ott áll a hírvágy, a harácsolás, a másikon a gyűjtögetés ősi ösztönének humanizálása, saját gyönyörűsége vagy közösségi haszonra emberivé finomítása. A gyűjtésnek ez a szublimált, az ösztönösből a humánus magasába emelt formája éppen könyvek gyűjtésének terén jelentkezik először, amikor a humanizmus kimagasló alakjában, Francesco Petrarcában (1304-1374) megszületett a gondolat, hogy szent lelkesedéssel gyűjtött könyveiből városi közkönyvtárat létesít, ami az európai kultúrában az első ilyen jellegű vállalkozás lett volna.

És a két véglet között mennyi átmenet! Találkozunk olyanokkal, akik minden írott vagy nyomtatott betűket tartalmazó terméket gyűjtenek, úgy, hogy semmit sem dobnak el. A válogatás majd az örökösökre hárul, részben kályha, részben antikvárius közreműködésével. Ha az utóbbi révén az ilyen gyűjtemény fennmarad, idők múltán komoly értéké válhat. Nemcsak értékes bélyegek, művelődéstörténeti értékű levelek, de olyan nyomdatermékek is bújhatnak meg benne, amelyeket általában el szoktak dobni az emberek. Így bukkanhatnak fel nagyon szerencsés esetben - és nagyon szerencsés tájakon - századokkal ezelőtti úgynevezett egyleveles nyomtatványok, vagyis egy-egy politikai vagy természeti szenzációról beszámoló röplapok. Vagy napjainkban csak a legújabbban értékelt gépkönyvek és prospektusok, a technikatörténészek keresett csemegéi.

Találkozhatunk azután - megint csak végtelenül kiélezve - olyanokkal, akiknek újjá gazdag státusuk módját ad könyvtárszoba létesítésére, vagy dolgozószobájukban mutatós könyvpalcok felállítására, hogy aztán antikváriumokban felvásárolt díszes külsejű könyvekkel vagy esetleg folyóirat hajdanán szépen és egységesen bekötött tucatokra menő évfolyamaival töltsék meg azokat. Függetlenül témájuktól és a tulajdonos számára kínainak számító nyelvüktől. Hiszen

sohasem lehet tudni, hogy mikor kerül a dolgozószoba képernyőre, s ott milyen jól mutatnak a háttérben a sokkötetes sorozatok. Él bennünk a sejtés, hogy ilyen meggondolások verték fel például a Révai-lexikon antikváriumi árát is.

Ehhez hasonló, bár emelkedettebb formájú magatartás jelentkezett már a 18. században is, a barokk és még inkább a felvilágosodás korában. Ekkoriban az emberek az ismeretek tárházát jelentő könyvtárban szerették a tudás templomát látni, és azt annak megfelelően felékesíteni. Úgy érezték, nem véletlen az, hogy a jeruzsálemi templomot a bölcsességéről híres Salamon építette. Templom jellegű díszes terem, „Prunksaal” alkotta a könyvtárak központi helyiségét, s ezt igyekeztek utánózni a főúri kastélyok, nagypolgári lakok: a tulajdonosok szellemi színvonalának megfelelően a könyv olykor inkább tapéta volt, mintsem szellemi táplálék.

A könyvgyűjtésnek valahol ezen a szélső tájékán helyezkedik el az investáló, a tőkebefektető is, aki valami okból helyesnek tartja pénzét, vagy pénzének egy részét értékes könyvekbe fektetni. Az említett példák esetében természetesen nem beszélhetünk bibliofiliáról. Sőt ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy a könyvkedvelő emberek jó része sem bibliofil. A könyvgyűjtők túlnyomó része egyszerűen könyvtárat gyűjt azért, hogy a munkájához, szakterületéhez nélkülözhetetlen eszköztárat állítson össze magának, amelyben gondosan helyet kapnak saját alkotásai és publikációi is. Tiszteletre méltó könyvgyűjtés, s eredménye a tulajdonos halálával valamilyen szakkönyvtár állományát gyarapítva annak értékét komoly mértékben növelheti.

Ki hát akkor a bibliofil? Mielőtt elárulnók, szólnunk kell még a bibliofília torz változatáról, kóros elburjánzásairól, a bibliománia, a „könyvmegszállottság” különféle megnyilvánulásairól.

Ide tartozik mindenekelőtt a bibliokleptománia, vagyis - e szépen hangzó klasszikus kifejezést magyarra fordítva - a *könyvlopás*. Valljuk be, hogy az eltulajdonításnak ezt a fajtát a legtöbb ember annyira bocsánatos bűnnek tartja, hogy egy kalap alá veszi a szólásmondással: virágot lopni nem bűn. Nem tudni, feledékenység, nemtörődömség vagy rendetlenség áll-e a mögött a mindennapi tapasztalat mögött, hogy kölcsönadott könyvünk visszakéréskor milyen könnyen megkapjuk a választ: de hiszen már régen visszaadtam! Vagy más formában: ne haragudj, olyasvalaki kérte el tőlem, akitől kínos lenne visszakérni. Egyébként mindkét válasz e sorok írójának „idézetgyűjteményéből” származik.

A kölcsönkért könyv vissza nem adásának problémája egyidős magával a könyvvel. Már az ókori Szent Anasztáz legendájában olvashatjuk, hogy egy alkalommal a hozzá árbecslés céljából vitt könyvről megállapította: éppen tőle lopták el valamikor. A középkorban a könyvlopás súlyos bűnnek számított, a Szent Albán-monostor könyveibe például beírták, hogy „ez a könyv szent Albáné, átkozott legyen mindenki, aki tőle elveszi, vagy a könyv címét eltünteti”. A cím ugyanis sok esetben a kódex tulajdonosát is felfedte. Az is ősi szokás volt, hogy a könyvbe bejegyezték, kinek a könyvei közül való - „ex libris” -, sőt eleinte még közérthetőbben: „Nyájas olvasó, vigy engem haza...” - és következett a tulajdonos neve és lakhelye. De nem kell visszamennünk a középkorba. Komoly kölcsönzési rendszabályokkal dolgozó modern nagy könyvtárak esetében is előfordul, hogy jeles magánszemélyeknek kikölcsönözött s évekig eredménytelenül visszakért könyvek csak a hagyatéki leltár során kerülnek elő. Egész könyvtárakat lehetne megtölteni a könyvlopások híres és hírhedt eseteinek történeteivel - amelyeket nem bűnözők követtek el. Ha valaki nekiállna, hogy megírja „A könyvlopások Pitavaljá”-t, annak névmutatójából inkább egy tudományos kongresszusra, mintsem rendőrségi aktacsomóra lehetne következtetni.

A könyvlopások közül talán a leghíresebb a Libri-ügy. Teljes nevén Guglielmo Icilio Timoleone Libri, conte Carrucci della Somaia firenzei nemes volt. Húszéves korában a pisai egyetemen kapta meg a matematikai tanszéket, egy évtized múltán pedig ugyanezt Párizsban, a Sorbonne-on. Szerkesztője lett a *Journal des Savants* című híres tudományos folyóiratnak, a becsületrend lovagja, s 1841-ben kinevezték a francia könyvtárak kéziratgyűjteményeinek felügyelőjévé. Ezen a réven olyan gyűjteményre tudott szert tenni, melyet egy angol lordnak 8000 fontért adott el, ami abban az időben még elképesztően nagy összeg volt. Librinek sem voltak anyagi gondjai, amikor hatalmas könyvtárával együtt Angliába kellett menekülnie, s a franciák csak távollétében, „in contumaciam” tudták 10 évre elítélni. Végül is hazájában, Fiesolében érte utol a békés halál, 1869-ben.

Pedig a franciák körültekintőbbek lehettek volna, hiszen nem sokkal előbb, 1828 és 1833 között több mint félmillió lopott könyv elárverezése az egész antikvár piacot megrendítette. Egy bizonyos Antoine-Marie-Henri Boulard - az első császárság idején a francia törvényhozó testület enyveskező tagja - 600 ezer könyvet lopott össze, és hat házat töltött meg velük Párizsban. Méghozzá úgy, hogy túlnyomó részüket kézbe sem vette, csak ládádba csomagolva raktározta. De végeredményben egyszer mégiscsak olvasói kézbe kerültek.

Azt is mondhatjuk tehát, hogy a könyvtolvaj megmenti a könyveket az utókornak, tehát a bibliománia kevésbé veszedelmes formáját űzi, mint a *könyvcsonkító*. A könyvtörténet ilyenekről is szolgál szomorú fejezetekkel. A könyvcsonkító kését külön szakkifejezéssel *cultellus Flacianus*nak, Vlachich-féle bicskának is nevezik. A reformáció korában ugyanis egy bizonyos Matthias Vlachich - aki nevét az akkori szokás szerint latinositva Flacianus formában használta - magát szerzetesnek álcázva fosztogatta a kolostorok könyvtárait. A túlságosan nagy, nehezen emelhető könyvekből csak a neki tetsző lapokat, illusztrációkat vágta ki.

Talán a leghíresebb könyvcsonkítási eset a múlt század utolsó éveiben a Vatikáni Könyvtárban történt. Bizonyos Rapisar nevű professzor 11. századi kódexekből származó miniatúrákat ajánlott fel vételre a római művelődésügyi minisztériumban. Rögtön látták, hogy ezek csak a Vatikáni Könyvtárból származhatnak, ahol közben már fel is fedezték, hogy egy különösen értékes 11. századi kódexből számos illusztrációt kivágtak. Kiderült, hogy egy Rapisardi nevű szicíliai tolvajról van szó - végre egy „szakmabeli” -, akinek lakásán a mintegy félszáz kivágott miniatúra nagy részét még sikerült utolérni. A Vatikáni Könyvtárat azonban bezárták, és csak szigorú megszorításokkal nyitották meg újra. Vezetője, a szép egyházi karrier előtt álló Monsignore Isidoro Carini belehalt a szégyenbe.

Zárjuk le a könyvcsonkítások ügyét két érdekes bírósági esettel. Theodor Schwischow hamburgi könyvgyűjtő lakásán 1936-ban százával találtak könyvekből kivágott metszeteket, és emiatt elítélték. 1938-ban szabadlábra helyezték azzal a feltétellel, hogy a kivágott metszeteket pótolja. Ezt természetesen csak újabb könyvcsonkítások árán tudta teljesíteni. A másik furcsa esetben egy könyvtár jelentette fel egyik olvasóját, mert régi napilapokból vágott ki képeket. Tudnunk kell, hogy a könyvtári napilapok olykor unikumok, egyedi példányok, hiszen „új nap, új lap”, s az újságot az emberek eldobálják. A keresetet azonban elutasították, mondván, hogy egy újság új korában is csak fillérekbe került, évtizedek múltán tehát ára nem képezheti per árát.

A bibliokleptománia és határterületeinek ismertetését fejezzük be egy „különleges” tanáccsal. Lawrence S. Thompson a könyvlopásokról írt tanulmányában említ egy hágai könyvgyűjtőt, aki mindig örömmel dicsekedett vendégei előtt Elzevir-gyűjteményével. Az „Elzevir” a könyvgyűjtői zsargonban olyan könyvet jelent, amely a 16. század végétől a 18. század elejéig Németalföldön működő Elzevir vagy Elsevir család nyomdájából került ki. Tartalmilag is értékes könyv, hozzáillő köntösben. Szép betűk, kifogástalan nyomás, kicsiny formátum: ezek

általában a nyomda termékeinek jellemzői. Az ilyen kis alakú, értékes „zseb”-könyvek mindig is ingerelték a „zseb”-tolvajokat, de a hágai gyűjtő megtalálta az ellenük való védekezés módját. Látogatóira földig érő, ujjnyílás és zseb nélküli köpenyt húzott, amelyen csak felül volt a fej számára egy nyílás. Így senki sem eshetett kísértésbe.

A bibliofiliának ismét másfajta vámszedői a könyvhamisítók. Ezerféle furfangjukból csak két példát említsünk. Az egyik Pesti Gábornak a 16. században több kiadást megért hatnyelvű, a magyart is felölelő szótára. A kiadásokból a szakirodalom többek között egy 1550-ből származó és egy 1558-as unikumot, egyetlen példányt ismert. Amíg ki nem derült, hogy a múlt században valaki az eladásra felkínált 1558-as példányának kopott évszámából a 8-as számjegy alsó körét úgy kaparta ki, hogy az 0-nak hasson. Így keletkezett egy lényegesen nagyobb értékű, mindeddig „ismeretlen unikum”.

A másik példa éppen úgy szomorú végű - bár itt megérdemeltebben -, mint a vatikáni Monsignore esete. Az angol Thomas J. Wise (1859-1937) minden idők egyik legjelentősebb szakemberének számított. Rájött arra, hogy honfitársainak egy érdekes - egyébként másfelé sem ismeretlen - szokása az irodalomtörténet, a bibliográfia és az antikváriusi kereskedelem oldaláról egyaránt megnyergelhető. Kezdő költők saját költségükön egyszerű füzetkében szokták kinyomtatni első zsenyéiket baráti és rokoni körben való terjesztésre, hogy ezt, ha kedvező fogadtatásra talál, mint valami nulla szériát nyomon követhesse az első kiadás, a költő első igazi, kiadónál megjelentetett kötete. Ahogyan a latin mondás tartja: *macte, puer, macte, sic itur ad astra* - rajta ifjú, rajta, így jutsz el a csillagokig! Wise rávetette magát ezekre a szerény külsejű első próbálkozásokra, amelyek eddigelé egyként elkerülték a gyűjtők és hagyatéki leltározók figyelmét. Olyan könyvtárat gyűjtött össze ezekből, hogy a róluk készült annotált, tehát jegyzetekkel ellátott bibliográfia 11 kötete az irodalomkutatók kincsesbányája lett. Vezető tudósok barátságát nyerte el, díszdoktor lett Oxfordban, a bibliográfiai társaság elnökévé választotta, és bekerült a könyvgyűjtő patríciusok előkelő Roxburghe klubjába. Ez a világ legrégibb bibliofil társasága, amelyet egy hercegi könyvbarátról neveztek el. Wise megbízást kapott csak neki meglévő művek utánnyomásának sajtó alá rendezésére - s ezzel megnyílt az alkalma a koholt évszámok elhelyezésére az impresszumokban, vagyis a nyomás körülményeit rögzítő adatokban. Fel is tűnt két fiatal antikváriusnak, hogy legalább olyan veszedelmesen nő a „legelső kiadások” száma, mint ahogy csökken a bennük található tulajdonosi, possesszori bejegyzéseké vagy különösen a dedikációké. Papírminőségre, betűtípusokra vonatkozó vizsgálatok alapján - mégiscsak érdemes lenne megírni a „könyv-alvilág Pitavaljáj”-t - 1934-ben kiadtak egy címében ártatlanul csupán „néhány 19. századi nyomtatvány vizsgálatáról” szóló könyvet, bebizonyítva, hogy ezekből az időkbeli mintegy félszáz „első kiadás” hamisítvány. Nevet nem említettek, de a *Times Literary Supplement* - a híres napilapnak a könyvvilággal foglalkozó heti melléklete - bejelentette, hogy Th. J. Wise súlyos betegsége miatt a nyilvánosságtól visszavonult - s rá három évre elhunyt.

Történeteinkben immár a második haláleset - de nem gyilkosság. Pedig a bibliománia több esetben - még hozzá nem is hivatásos rablógyilkosok ügyszeretete révén - gyilkosságba torkollt. Ilyen megtörtént esetről szól Gustave Flaubert mesteri elbeszélése, a *Le Bibliophile*. A történet főszereplője Don Vincente, egy hajdani szerzetesből lett spanyol antikvárius. Számára elérhetetlenül magas áron felajánlottak neki egy unikumot, amire annyira vágyott, hogy megölte a tulajdonost. Később kiderült, hogy a mű nem unikum, mire a gyilkos megőrült. De ez sem mentette meg a halálos ítélettől.

E néhány példa a bibliofília szélsőséges elburjánzásának, a bibliomániának a területéről azt sejteti, hogy még a szó valódi, nemes értelmében vett bibliofília sem egyszerűen valamiféle foglalatosság, hanem nagyon is érzelmi töltetű viszony a könyvekhez. A görög kifejezés

fordítása: a könyvek szeretete. És megvan a jó oka, hogy a könyv jelölésére a görög *biblosz*, és nem a latin *liber* szó használatos. Ez utóbbi ugyanis gyakran nem a kézbe fogható könyvet jelenti, hanem inkább annak mondanivalóját, a könyv egyes szakaszait, fejezeteit. Elsősorban az írásműben foglaltak jelölésére szolgál, és szolgált a történelem folyamán, a szellemi tartalmat fejezte ki, és nem a pergamen vagy a papír hátán megjelenő betűk révén létrejött tárgyi valóságot. Mint ahogyan ez utóbbi tükröződik az angol *book*, vagy a német *Buch* szóban. Mindkettő mögött a németben ma is élő „bükkfa” jelentésű *Buche* áll, mutatván, hogy kezdetben összefűzött falapokat, illetve falapok közé fűzött pergamen- vagy papíríveket értettek rajta. A magyar *könyv*, mint keleti kultúrákból eredő vándorszó ugyancsak az írást, a betűt hordozó anyaggal áll kapcsolatban. A bibliofília, a könyvek szeretete tehát elsősorban erre a tárgyi valóságra irányul, ami az összetett szó első részét jelenti. A második rész, a -filia fordítható szeretetnek, de értelmezhető szenvedélynek is, latinból átültetett magyar szóval passzió, amelynek tárgyai eleinte a különleges kiállítású könyvek voltak. A különlegesség iránti szenvedély azonban csakhamar átcsapott külső és belső tartalmi jegyekre is, mint amilyen például az első kiadások gyűjtése, valamilyen meghatározott nyelvterület, vagy még inkább témakör átfogó felölelése, beleértve a tudományok egyetemességét tartalmazó könyvtárak létesítését is.

A bibliofília elsősorban mégsem a szöveg szeretete. Tehát nem volt bibliofil például a *Családi kör* kis Arany Jánosa - „olvas a nagyobbik, nem ügyelve másra” -, amikor habzsolta a széphistóriákat és a vásári ponyvákon árult egyéb kalandos történeteket. Hiszen ilyen értelemben bibliofilnek tekinthetnénk minden embert, aki valaha rácsudálkozott a betűkre, megismerte a betűkbe foglalt szavak ízét, és nem tudott betelni az általuk szerzett örömmel.

Mindent összevéve a bibliofília nem egyszerűen könyvgyűjtés, hanem passzió, a kiállításnál vagy tartalmánál fogva különleges könyvek iránt érzett nemes szenvedély. Bibliofil az, aki szabad idejét, vagy - ha anyagi lehetőségei engedik - egész munkásságát ennek a nemes szenvedélynek szenteli. Megengedvén természetesen azt, hogy az élet és jellem sokrétűsége mindennek számtalan irányt szabhat, kiteljesedését elősegítheti vagy korlátozhatja. Vagyis a bibliofil jelző kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmazható a könyvgyűjtők hatalmas táborára.

És még valakire. Az imént a gyermek Arany Jánossal kapcsolatban szóltunk azokról, akik rácsudálkoztak a betűkre. Ezek között voltak és vannak olyanok, akiket a betű, az írás, a nyomtatás, a középkorban a kéziratdíszítés, az illuminálás a maga tárgyi valóságában bűvölt el. A bibliofileket tehát megelőzi a könyvszerető ember, aki *létrehozza* a gyűjtésre érdemes anyagot. A középkori kódexmásoló barát, a reneszánsz korának illuminátora, az újkor hajnalán vele szövetkezve a 15. századi, kódexeket utánzó ősnymtatványok, inkunábulumok előállítója, majd a későbbi századok során a nyomukba szegődő, a könyvnek nem csupán hasznáért, de szépségéért is lelkesedő nyomdász.

Következő fejezeteinkben a magyar bibliofiliának olykor ezekre a megnyilvánulásaira is kitekintünk. Elsősorban azokkal foglalkozunk, akik ilyen jellegű tevékenységükkel mindenekelőtt a *köz* hasznát szolgálták, sőt a világban a magyarság hírnevét öregbítették. Mindenesetre e szempontokon túlmenően helyt adunk a könyvgyűjtés egy-egy különleges alakjának, vagy e szenvedély üzleti elősegítőinek, ha tetszik, meglovagolóinak bemutatására is. Ezért tartottuk helyesnek, ha könyvünknek nem *A magyar bibliofília története* címet adtuk, hiszen ez megkövetelte volna a szakmai részletekbe való elmélyülést. Mi inkább színes körképet szeretnénk adni e nemes szenvedély néhány érdekesebb képviselőjéről.

2 EURÓPA ELSŐ ÜZENETEI

„Szent és tiszteletre méltó érsekének, Bonipertnek hívséges szolgálattal és főpapi áldással... Nagy köszönetet mondunk Neked, hogy ámbár érdemtelenek meg ismeretlenek is vagyunk, üdvözlétet és irányunkban kedvességet tanúsító ajándékot juttattál el hozzánk... Tudomásunkra hozta híved, Hilduin, irántunk való szeretetedet, amikor előadta, hogy Priscianusainkból kérsz egyet, s ezt vele szívesen el is küldjük. De kérhetnél bármit a miénkből, a legnagyobb örömmel juttatjuk el hozzád, amennyiben módunkban áll...”

Részletek egész magyar történelmünk legelső magánleveléből. Franciaországból küldte Szent István uralkodása idején, 1020 táján Fulbert, Chartres püspöke az első pécsi főpásztornak, Bonipertnek, bizonyos Hilduin útján. Hilduin azzal a feladattal ment Chartres-ba, ajándékkal kedveskedve, hogy a pécsi püspöki iskola számára szerezzen egy latin nyelvtant a középkori Priscianus tollából. Milyen kár, hogy magának Bonipertnek a levele nem maradt ránk, mintegy jelül annak a forradalmian új útnak, amelyen Szent István az európai fejlődés áramába bekapcsolva elindította országát. Mert ezen az úton a könyvek jelentették az első mérföldkövet. Legelőször papi személyek, főképpen szerzetesek révén kerültek könyvek az országba, hogy azután az ide települt bencés szerzetesek virágzó monostorainak másolószobáiban, a scriptoriumokban hazánkban is megkezdjék az előállításukat. Ez még egyértelműen az a korszak, amikor egy-egy könyv akkora érték, hogy könyv és bibliofília kéz a kézben haladnak.

Túlságosan szakmai vizekre vinne bennünket azoknak a könyveknek, könyvtáraknak a felsorolása, amelyeknek nyomaival az első magyar király és leszármazottai három évszázados uralkodására vonatkozó forrásokban találkozhatunk. Inkább azt lesz érdemes egyetlen példában felidézni, hogy miért *csak* a forrásokban. Árpád-házi királyaink korának szakavatott ismerője, Pauler Gyula így ír IV. vagy Kun László idejében az oligarchák, vagyis uralomra törő főnemesek viszálykodásáról: „A köz ürügye alatt minden magánérdek és szenvedély szabadon garázdálkodott. A veszprémi egyházra már régen sok hatalmas embernek fájt a foga. Oda vitte, mint országszerte a székesegyházakba sok nemes, sok főúr, ami értékes, drága holmija, pénze volt... Sekrestyéjében egy szoba tele volt könyvvel a tudományok minden ágából, nagy ritkaság és kincs - 3000 márkára becsülték - oly korban, mikor előkelő papok összes könyvtára tíz-húsz vallásos vagy jogi könyvből, bibliából, breviáriumból állott; egy bibliát és két jogi könyvet egy elégetett malom helyreállítására és marhavásárlásra elégnék tartottak; egy bibliát hetven márkán adtak zálogba a zsidóknak, s amikor ottveszett, két jószággal kellett az okozott kárt pótolni. E könyvtár a híres iskola használatára szolgált, mely az egyház mellett, mióta ‘a keresztény katolikus hit az országban meggyökerezni kezdett’, fennállott. Benne, mint Párisban kitűnő tanárok oktattak... és ami könyv utánuk maradt, azzal a pénzel és jutalommal, amit érdemeikért... a magyar királyoktól kaptak, meghaladta a tízezer márka értéket... Még a tatár sem ejtet olyan csapást az egyházon. A kár, mint a tudós Pál nagyprépost, a római jog doktora és az udvar kedves embere, ki maga is vagyonban, könyvekben vagy 4000 márka ezüst értéket vesztett, néhány öregebb kanonokkal, az ország tanácsában hitelesen kimutatta, az ötvenezer márkát meghaladta.” S az ilyen vandalizmusra több példát is hozhatnánk - és hozunk is majd későbbi korokból.

Bizonyára feltűnt Pauler egy érdekes adata a zsidónak zálogba adott bibliáról. Ez a híres *Admonti-Biblia*, amelyet *Csatári-Biblia* néven is szoktak emlegetni. Ugyanis valamikor ez a vagyont érő kódex a Zala megyei Csatár apátságnak kincsei közé tartozott. E bencés apátság

alapítása a Gutkeled nembeli Márton comes, vagyis gróf nevéhez fűződik. Az alapítással egy időben, 1138 körül készülhetett a biblia is, csak messze onnan, valószínűleg Salzburgban. Magyarországra feltehetőleg az ausztriai Admont bencés apátságán keresztül jutott kalandos úton. Tudjuk, hogy II. Géza királyunk (1141-1161) Zsófia nevű hűgát - aki egy diplomáciai házasság meghiúsulása miatt az admonti női bencés kolostor lakója lett - erőszakkal is haza akarta hozatni, de Zsófia erre nem mutatott hajlandóságot. Elképzelhető, hogy Géza oda-küldött fegyveresei engesztelő ajándék vagy hadizsákmány formájában hozták magukkal Zsófia helyett a kétkötetes bibliát. Talán így került a csatári monostorba, s a bejegyzések szerint egy évszázadig ott őrizték, mígnem - ugyancsak bejegyzés szerint - sorsában változás állott be: Gutkeled-nembeli Vid mester, mint az apátság kegyura a remek kézíratra egy vasvári zsidótól, Farkastól nagyobb pénzösszeget vett zálogra. A biblia további sorsáról aztán egy 1263-ban oklevélből értesülünk. Eszerint a vasvári Farkasban volt annyi becsület, hogy a kincset otthagya a monostorban. A kölcsönösszeg részleteit azonban Vid mester nem csak hogy pontosan nem fizette, hanem az az évek folyamán 27 és fél márkáról 70 márkányi összegre növekedett. Ily nagy mennyiségű kézpénz még egy nagy úrnak sem állt az idő tájt rendelkezésére. A hitelező viszont szerette volna látni a pénzt, eladta tehát a bibliát. Lehetséges, hogy egyenesen Admontnak, bár ottani birtoklása csak a 15. századtól biztos. Ma a kódex a Bécsi Nemzeti Könyvtárban, az Österreichische Nationalbibliothek-ban található.

Egy kalandos sorsú bibliával kapcsolatban merül fel - egy másik - Csatár neve. 1338-ban temették el Nekcsei Dömötört a pálosok Szent Keresztről és Üdvözítőről nevezett kolostorában. Nekcsei a baranyai Csatár nevű birtokát adományozta a kolostornak, melynek kegyúri jogát gyakorolta. Bibliájáról hat évszázadig semmit sem tudunk, és egyszer csak...

A 2. világháború már dúlt, amikor Dercsényi Dezső, Nagy Lajos királyunk korának jeles kutatója az angol nyelvű, de magyar kiadású *The Hungarian Quarterly* folyóirat 1940-i évfolyamában megemlítette, hogy sok olyan magyar vonatkozású kódex lappanghat külföldön, amely elkerülte az ottani kutatók figyelmét. És két év múlva már arról számolhatott be a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, hogy Amerikában két magyar vonatkozású kódexet is találtak, amelyek közül az egyik Nekcsei Dömötör bibliája.

Nekcsei mint kiváló pénzügyi szakember I. Károly vagy más néven Károly Róbert királyuk tárnokmestere volt. Valószínűleg Bolognában tanult, s ottani művészekkel készítette azt a kétkötetes bibliát, amelyet családi címere díszít. További sorsát csak találgatni tudjuk. Valószínűleg sok műkincsünkhöz hasonlóan a mohácsi vész után vagy török kézre, vagy Bécsbe került. Egy eléggé olvashatatlan bejegyzés alapján arra is gondolhatunk, hogy I. Ferdinánd császár és magyar király adta jutalmul egyik követének, aki a törökök fogságába esett, de az is lehet, hogy a törökök ajándékozták a követnek engesztelésül a fogságban elszenvedettek miatt. Hogyan jutott a washingtoni Library of Congressbe, vagyis az ottani nemzeti könyvtárba, ki nem deríthető. Ők „angol magánkézből” vásárolták.

Mindkét biblia valamikor magyar bibliofilek kincse volt, de egyikről sem állíthatjuk, hogy a magyar könyvfestészet emléke, még ha az utóbbi magyar megrendelésre készült is. Nem elsőrendű nemzeti érdek tehát, hogy a magyar gyűjtemény kincsei közé tartozzanak. Egészen más azonban a helyzet az I. Károly királyunk fia, Nagy Lajos uralkodása idején készült híres kódexszel, amelyet sokáig *Bécsi Képes Krónika*, de most már egyszerűen *Képes Krónika* néven találunk a szakirodalomban. Miért?

A történelem több örökösödési háborút ismer, de arról kevesen tudnak, hogy volt egyszer egy örökösödési hidegháború is. Amikor az első világháború számunkra tragikus vége visszahozta nemzeti önállóságunkat, a „válóper” során számos „vagyonmegosztási” ügyet is el kellett intéznünk Ausztriával. A császárság megszűntével az osztrák állam nemzeti vagyonnak

nyilvánította a bécsi császári és királyi gyűjteményeket. E tényre rögtön Magyarország is felfigyelt. Az ügyben a magyar sajtó már 1919-ben széles körű mozgalmat indított, rámutatva, hogy az osztrák nemzeti vagyonnak nyilvánított nemzeti gyűjteményekbe sok érték a magyar korona jogcímén került, s az új körülmények között ezeknek mi lettünk a jogos tulajdonosai. Bizonyos elvi döntés erről az 1920 júniusában megkötött trianoni békeszerződésbe is bekerült „a magyar szellemi tulajdon fogalma alá tartozó tárgyakról”, de több mint egy évtizedbe telt, amíg létrejött a megegyezés a két ország között, és 1932. november 27-én aláírták a múzeumi és könyvtári állományok ügyében kötött velencei egyezményt.

Ennek eredményeképp a nemzeti történet és művelődés szempontjából sok fontos emléket sikerült visszaszerezni. Az Országos Széchényi Könyvtár főleg 37 nagybecsű kéziratnak örült, köztük volt Mátyás egykori könyvtárának 16 darabja, Anonymus híres műve a honfoglaló magyarok tetteiről és a *Képes Krónika*. Ekkor és ezért tűnt el előle a „Bécsi” jelző.

Álljon itt lelkes leírása annak a kiállításnak a katalógusából, amelyen a Bécsből hazakerült kincseket szemlélhette meg a magyar közönség: „Díszes címlappal és csaknem minden lapon egy vagy több, összesen 139 miniatúrával, iniciáléval és lapszeldíszítésekkel... Tartalmazza a magyaroknak a legkorábbi magyar gestákból és krónikákból első ízben egységes, kerek egészévé összeszerkesztett történetét. Szerzője - Jakubovich Emil megállapítása szerint - Kálti Szomajon fia Mihály fia Márkus, székesfehérvári örkanonok. Készült 1374-től 1376-ig abból az alkalmából, hogy Nagy Lajos király Katalin nevű négyéves leányát 1374 decemberében eljegyezte V. Károly francia király másodszülött fiával, Valois Lajos orléans-i herceggel. A kis menyasszony két év múlva meghalt. A francia királynak ajándékba küldött példány utóbb VII. Károly francia király ajándékából az 1456-ban elhunyt Brankovics György szerb despota birtokába ment át. A 16. században török kézen volt, a 18. század első harmadában már a bécsi Udvari Könyvtárban.

A legszebb magyar krónika, melyet a maga egészében Magyarországon állítottak elő. Ugyanaz a másolója és ugyanaz a festője, mint Nagy Lajos Oxfordban lévő másik kódexének. A művész a nagy király udvari festője volt, aki teljesen otthonosan mozgott a magyar legendák és krónikák világában. A magyar nemzetiségi címerek, viseletek, fegyverek ismerete a magyarországi viszonyokban járatos művészre utal.”

Ezekben foglalható össze a kódex első magyarországi kiállítása alkalmából készült leírás, amelyben az az érdekes, hogy mindent úgy kellett kikövetkeztetni, a benne található bejegyzések mindenről mélyen hallgatnak. Még a múlt században fedezte fel „a magyar irodalom-történetírás atyja”, Toldy Ferenc, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában lévő *Teleki-kódex* ugyanazt a szöveget is tartalmazza, mint a *Képes Krónika*. Méghozzá azzal a bejegyzéssel, hogy Magyarországon írták le 1462-ben, abból a krónikából, „amelyet a felséges uralkodó - így mondja a latin szöveg - Franciaország királya adott a despota úrnak pompás ajándékkul”. Nos, ha a másoló az egymásból merítő középkori krónikáink közül valóban a *Képes Krónika* nyomán haladt, akkor annak 1462-ben már Magyarországon kellett lennie. Nem valószínű, hogy Brankovics szerb despotától - vagy esetleg később - török kézbe került volna, amint ezt bizonyos török írással készült lapszéli jegyzetekből gyanították. Ezeket azonban feltehetően törökül jól tudó magyar ember készítette a 15-16. század fordulóján, méghozzá magyar nyelven, de egyelőre kideríthetetlen céllal. Arra sincs azonban semmi bizonyíték - bár a kódex megérdemelte azt a helyet - hogy Mátyás híres könyvtárában őrizték volna. A bécsi Udvari Könyvtárnak a 17. század első évtizedeiben készült katalógusában bukkan fel először, noha ilyen már 1597-ben is készült.

Röviddel később, a kiállítási beszámoló ismertetése során szó esett egy oxfordi kódexről. Ezt a Bodleyan Library tulajdonában lévő *Secretum secretorum*, vagyis a *Titkok titka* című filozófiai jellegű munkát is nyilvánvalóan a *Képes Krónika* miniátora díszítette - könnyű ráismerni Nagy Lajos alakjára -, de sokkal szerényebb kivitelben. Ki tudja, hogy e két ismert művön kívül hányat illusztrálhatott még Nagy Lajos udvarában az a festő, akiben Jakubovich Emil annak a Hertulnak a fiát gyanította, aki Nagy Lajos atyjának volt udvari festője, s akit a neki adományozott birtok után Medgyesi Miklósnak nevezett?

Említettük már, hogy Dercsényi Dezső 1940-ben közzétett angol nyelvű felhívására két magyar vonatkozású amerikai kódexet is jelentettek. Az egyik Néksei Dömötör bibliája volt Washingtonban. A másikat New Yorkban őrzi a Pierpont Morgan Library, mint a *Vatikáni Képes Legendárium* egy részét, pontosabban annak a lapjaiból kivagdosott és felragasztott képeket. E műről úgy vélik, hogy Nagy Lajos öccse, Endre herceg számára készült, akit felesége, Johanna nápolyi királynő 1345-ben meggyilkoltatott. Mint tudjuk, emiatt Nagy Lajos két hadjáratot is vezetett Nápolyba. Ezek politikai eredményt nem hoztak, de a magyarság színe-virága megismerkedett Itáliával. A szép kódex ekkor kerülhetett vissza Magyarországra, ahol azután - Lévárdy Ferenc szellemes feltevése szerint - a királyi gyermek tanítására szolgált. Innen vitte magával Nagy Lajos leánya Hedvig, amikor lengyel királynő lett, s került a kódex férje, Jagelló litván fejedelem révén a Jagellók könyvtárába, hogy azután a történelem viharai a világ három sarkába sodorják: Rómába, New Yorkba, egy része pedig a leningrádi Ermitázsba került. Sajnos, a magyar művészet eme európai ihletésű termékének egyetlen lapját sem őrzi magyar gyűjtemény.

Folytathatnók a sort még néhány kódexszel, amelyek mind azt bizonyítják, hogy Nagy Lajos korára nemcsak az uralkodó részéről, de vezető egyházi és főúri körökben is megérett az igény a miniatúrákkal díszített szép könyvek iránt: kivirágzott a magyar könyvfestészet Pozsony központtal, de Sopron, Kassa, Pécs, Nagyvárad és természetesen a királyi udvar is büszkélkedhetett műhelyekkel.

A kor legszebb üzenete kétségtelenül a *Képes Krónika*. Ha e fejezetünk címét - Európa első üzenetei - az angol Arnold Joseph Toynbee kedvelt történelembölcseleti kifejezésével „kihívásnak” vesszük, megállapíthatjuk, hogy a magyarság ebben a műben adta meg a „feleletet”: megismertette Európát a magyarság dicső tetteivel, méltó külsőben bemutatta Nagy Lajos lovagi udvarát. És jó okunk van feltételezni, hogy első hányattatásai után a *Képes Krónika* egy időre a magyar királyi udvarba került vissza. A bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzik Jacobus de Voragine *Legenda aurea*, vagyis a szentek *Aranylegendája* című művének azt a kódexét, amelyet Hoffmann Edith szerint Zsigmond királyunk (1387-1437) számára kezdtek készíteni. A híres legendáskönyv eredeti szövege sem Szent István, sem Szent László királyunk alakjával nem foglalkozik. A bécsi kódexben azonban megtaláljuk egy-egy szép képpel illusztrált legendájukat, és a festőnek talán éppen a *Képes Krónika* alapján lehetett adni utasítást, hogy Szent László temetését hogyan ábrázolja. A művész nevét is ismerjük: Martinus Opifex, akinek Zsigmond halála után nyoma vész. Zsigmond uralkodásának utolsó tíz éve azonban összeesik Brankovics szerb despotáéval (1427-1456). Lehetséges, hogy tőle származott át Zsigmondhoz a *Képes Krónika*. Zsigmond híres volt a kulturális értékek iránti fogékonyságáról. Annak a IV. Károly cseh királynak a fia, aki olasz és hazai művészek foglalkoztatásával a reneszánsz virágzását teremtette meg cseh földön. Zsigmond testvére volt IV. Vencel cseh király, akinek örökölte híres könyvtárát, de nem tudjuk, hogy ennek állományát milyen mértékben növelte. Az ismeretes, hogy könyvei közül mi maradt halála után Budán.

Uralkodása idején kancelláriájában dolgozott a nagy humanista bibliofil Vitéz János, akinek unokaöccse, az őt is túlszárnyaló Janus Pannonius 3 éves volt, amikor Zsigmond meghalt.

3 VITÉZ JÁNOS 1408 k.-1472

Az előző fejezetben említett „örökösödési hidegháború” már előzményekre tekinthetett vissza. Amikor 1808-ban, több mint egy évszázaddal a velencei egyezmény előtt, a gróf Széchényi Ferenc által 1802-ben alapított országos könyvtár - később majd részletesen szólunk róla - József nádor buzgólkodása nemzeti múzeummá bővítette, elgondolása a nemzet legjobbjainak szándékával találkozott: kell egy olyan intézmény az országban, amelynek gravitációs tere a műkincsek szempontjából nagyobb erővel rendelkezik, mint Bécs, az uralkodói székhely. Az ország elhatározta, hogy a nemzeti kincsek Széchényi Ferenc által elkezdett gyűjtésének olyan otthont épít, amely egyben a magyar géniusz termékeit is őrző múzeum lesz. Ezzel akartak gátat vetni az eddigi természetes gyakorlatnak, a műkincsek Bécsbe irányuló vándorlásának.

Ennek szellemében készült el a század negyvenes éveiben Pollack Mihály terve a Nemzeti Múzeum klasszicizáló épülete számára, valamint az 1843-1844. évi országgyűlésnek az a határozata, hogy feliratot intéz a királyhoz a külföldi gyűjteményekben található magyarországi származású történelmi emlékek, nevezetesen Mátyás Európa-szerte hírneves könyvtárának visszaszerzése tárgyában. V. Ferdinánd király utasította mindenható miniszterét, Metternichet, hogy intézkedjék az ügyben. Megindult a bürokrácia gépezete, körleveleket kaptak a diplomáciai képviselők - és a modenai herceg elküldött két korvinát Bécsbe, ahol azok meg is rekedtek. Jöttek a negyvennyolcas események, mással volt elfoglalva az ország.

Közel másfél évtized múltán, 1862-ben nyílt aztán tudósainknak alkalmuk arra, hogy Mátyás könyvtára után egészen más irányban kezdjenek nyomozni. Az idő tájt már csak Kölcsey *Himnusza* emlékeztette a magyarokat arra, hogy valaha a „töröktől rabigát vállainkra vettünk”, és kezdtünk kibékülni „oszmán vad népével”. A középkori magyar művészet két kiváló ismerőjének, Henszlmann Imrének és Ipolyi Arnoldnak, 48-as szabadságharc leverése után várfogságot szenvedett, majd kiszabadult Kubinyi Ferenc politikussal együtt sikerült bejutniok a konstantinápolyi kincstárba, s kézbe vehették az ott őrzött kódexek egy részét, közülük többen felismerték Mátyás könyveinek ismertetőjegyeit. Híradásuk örömet és vágyakozást ébresztett a nemzetben, s a török szultán, II. Abd Al Hamid (Abdul Hamid) megértőnek bizonyult. Amikor I. Ferenc József 1869-ben elutazott a Szuezi-csatorna megnyitására, fölkereste a szultánt is Isztambulban - Egyiptom a mi Mohácsunk előtt egy évtizeddel került az oszmán-törökök uralma alá -, aki ez alkalomból átadta neki a négy legdrágább korvinát. Ezeket a király a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. E becses ajándékot rövidesen még gazdagabb követte, s 1877-ben a budapesti Egyetemi Könyvtár tizennégy kötetet kapott - közülük 12 bizonyult korvinának -, így hozzánk jutottak Isztambulból mindazok a kódexek, amelyeket a tudomány akkori állása szerint Mátyás király könyvtárából származónak tartottak.

Természetesen nagy lelkesedéssel megkezdődött a tanulmányozásuk. Az egyiknek, egy Tacitus-kódexnek végén érdekes bejegyzésre figyeltek fel: *Jo. Ar. leqi transcurrendo 1467. Sed mansit inemendatus*. Ez magyar értelmezésben azt jelenti, hogy a kódexet egy névnek rövidítésével jelzett „Jo. Ar.” 1467-ben átfutotta, de a javításokra nem volt elég ideje. Ugyanez a kéz egy másik, Tertullianus-féle kódex végére is bejegyezte, hogy olvasását 1468. június 2-án fejezte be Nyitrán. Itt azonban nevét rövidítve sem tüntette fel.

A kutatókat izgalomba hozta ez a „Jo.” névrövidítés. Ugyanis a kor egyik híres könyvgyűjtőjének, Farkas Lajosnak a birtokában is volt egy olyan kódex, amelybe ugyanaz a „Jo.” ugyanazzal a kézírással jegyezte be, hogy 1470. szeptember 26-án végzett átolvasásával. Farkas

Lajos erről a bejegyzőről úgy vélekedett, hogy vagy Vitéz János esztergomi érsek lehetett, vagy még inkább unokaöccse, Janus Pannonius. A szultán által ajándékozott egyik kódexben ez a rövidítés „Jo. Ar.” formára bővült, ami újra felajzotta a kutatók fantáziáját.

A találgatásoknak váratlan lökést adott a Történelmi Társulat egy Pozsony megyei „szekerező” vándorgyűlése. E Krúdy Gyula lila téntájú tollára emlékeztető kifejezés mögött olyan „kongresszusokra” kell gondolnunk, amelyekre egy-egy történelmi dokumentumokban gazdag, de még vasúton sem megközelíthető helyen gyűltek össze a múlt században a kutatók. A Hont vármegyei Szent Antal ferences zárdában a kiránduló történészek megtekintettek egy kódexet, amelyet ott mint korvinát tartottak számon. És íme, benne a három isztambuli kódexből már jól ismert írással: *Visa et emendata aliquanter Strigonii, 1457. Jo. E. W. In certa autem parte Waradini completus et signatus 1458.* Vagyis egy bizonyos Jo. E. W. 1457-ben Esztergomban hozzáfogott átnézéséhez és kijavításához, de ezt a munkát csak 1458-ban fejezte be Váradon. A latin szövegben a Waradini helynév egyértelműen utal itt arra, hogy a W betű előzőleg, a rövidítésben is Váradot jelenti: Jo. E. W. = Joannes Episcopus Waradiensis, vagyis „János váradi püspök”. A Jo. tehát Vitéz János nevének rövidítése, aki 1445-ben lett váradi püspök, de Hunyadi Lászlóval együtt őt is elfogták 1457-ben. Pápai közbelépésre nem börtönbe került, hanem Esztergomban volt két hónapig őrizetben. Ez alatt „aliquanter”, vagyis úgy-ahogy át tudta futni a kódexet, de a munkát csak 1458-ban fejezte be, amikor már visszakerült püspöki székébe Váradra. A különböző kódexekben található „Jo.” rövidítést tartalmazó kézírásos bejegyzések eszerint az ő kezétől származnak, s az ő könyveiben találhatók. Tehát - következett helyesen Fraknoi Vilmos - Vitéz János könyvei összekeveredtek a korvinákkal, könyvtárának darabjai azok között keresendők.

E célból első dolga volt áttanulmányozni a bécsi Császári Könyvtár kéziratának nyomtatott katalógusait. Akkoriban még ilyesmit jelentettek a keresztretjvény nyújtotta kikapcsolódást, vagy a krimi feszültségét. Talált is több olyan kódexet, amely vagy a fenti bejegyzésekhez hasonlókat tüntetett fel, vagy a Vitéz János esztergomi síremlékéről ismert címer állott a címlapján. „Siettem fel Bécsbe - számolt be a felfedezés izgalmáról Fraknoi Vilmos -, hol elragadtatással szemléltem a Vitéz-kódexek pazar fényét, mely a hártában és a miniatűrökben, a kötésben és csattjaiban előttem feltárult. Kegyelettel vizsgáltam azon kéz javításait és jegyzeteit, melyet gyakran barátilag szorított a két nagy Hunyadinak jobbja”

A két nagy Hunyadinak jobbja... Mielőtt tovább követnénk Fraknoi izgalmas nyomozását, álljunk meg egy kis kitérőre ezeknél a szavaknál.

A szlavóniai nemes ifjú, Vitéz János 25 éves lehetett, amikor a bécsi egyetemen végzett tanulmányai után Zsigmond király alatt megkezdte szolgálatát a királyi kancellárián. Folytatta ezt I. Ulászló alatt is, majd a várnai vereség (1444) után immár számos országot hivatalos küldetésben bejárta, széles látókörű udvari tisztviselő, Hunyadi János diplomatája lett, és 1445-ben megkapta a váradi püspökséget. Mivel anyja feltehetőleg Garázda-leány volt, a Garázdák pedig rokonságban álltak Hunyadi János nevével, Szilágyi Erzsébettel, rokoni kapcsolat is fűzte Hunyadihoz, akit éppen ekkor a hét főkapitány egyikévé és az országos tanács tagjává, majd a következő évben az ország kormányzójává választottak. Ebben a minőségben a kiváló hadvezér kötelességének érezte, hogy megszerezze azt a műveltséget, amellyel Machiavelli híres államelméleti műve, *A fejedelem* alapján minden vezető államférfiúnak rendelkeznie kellett. Ennek megfelelően 1448-ban már egészen benne élt a humanizmus világában, beleértve a klasszikusok tanulmányozását is. Ebből az időből ránk maradt Poggio Bracciolini római kúriai titkárnak, a humanizmus egyik kiemelkedő alakjának hozzá intézett, kimagasló haditetteit és tudományos érdeklődését magasztaló két levele.

Az ilyen jellegű kapcsolatok teremtésében Hunyadinak bizonyára segítségére volt Vitéz János, aki már Zsigmond királyt is kísérgette itáliai és németországi útjain. A külföldi utak pedig egyként előmozdították barátságok szövését és könyvek gyűjtését. Mint ahogy egy évszázaddal előbb a híres angol bibliofil, Richard de Bury püspök és lordkancellár írta *Philobiblon* című munkájában: „Ha arany és ezüst serlegeket, fajlovakat, busás pénzösszegeket halmoztunk volna fel, gazdag kincstárat rendezhettünk volna be magunknak. De ténylegesen a könyveket akartuk és nem a fontokat, jobban szerettük a kéziratokat mint a forintokat, és a vékony pamfleteket többre értékeltük, mint a telivér háttaslovakat. Ehhez járult az is, hogy ugyanannak az örök emlékezetű, igen dicsőséges Fejedelemnek gyakran voltunk követői, és az ország ügyes-bajos dolgában hol a római Szentszékhez, hol a francia udvarba vagy a világ más hatalmaihoz volt küldetésünk, terhes követségekben és veszedelmes időkben, de mégis mindenüvé magunkkal vittük a könyvek szeretetét, amelyet a mérhetetlen vizek nem tudtak kioltani. Ez ugyanis mint fűszerezett ital megédesítette összes kóborlásaink keserűségét. Az ügyek szövevényes bonyodalmai és veszélyes nehézségei és a közélet alig járható labirintusai után ez adott lélegzetvételnyi időt, hogy kissé nyugodtabb légkört élvezzünk.”

Diplomáciai útjai során Vitéz János persze elsősorban nem könyvekkel került kapcsolatba, hanem fontos és érdekes emberekkel. Baráti kapcsolat épült ki közte és III. Frigyes császár titkára, Enea Silvio de' Piccolomini (latinosan Aeneas Sylvius de Piccolominibus) között, aki 1458-ban II. Pius néven a pápai trónra emelkedett. Annak idején a mi Vitézünk segített neki a bíborosi kalap elnyerésében, hogy aztán később a Mátyás elleni összeesküvést követően, mint sienai bíboros ő fáradozzék barátjának az esztergomi őrizetből való kiszabadításán. De erről majd később.

Amikor Vitéz János Bécsben időzött, nemcsak Aeneas Sylvius barátját kereste fel szívesen, hanem Georg Peurbach csillagászt is. Akkoriban a humanista tudósok meggyőződése volt, hogy a csillagok befolyásolják az emberi sorsot. A Mátyás király udvarából jól ismert Galeotto Marzio beszámolójából Vitézről is tudjuk, hogy „igen járatos volt a csillagjóslásban, az erre vonatkozó naptári jegyzeteket mindig magánál hordta, és semmit nem tett a csillagok megkérdezése nélkül”. Vitéz János korának jeles csillagászt, Peurbachot szerette volna Váradra édesgetni, de az nem volt hajlandó Bécsot otthagyni. A humanista főpaphoz való ragaszkodását azért kimutatta azzal, hogy a napóráról szóló értekezését a váradi püspök számára írta, továbbá a napfogyatkozásokról készített táblázatának - akkoriban a csillagászok az égi jelenségekről szenvedélyesen készítettek és használtak táblázatokat - a *tabulae Waradienses*, vagyis a „váradi táblák” nevet adta.

Amikor Vitéz János Váradról az esztergomi érseki székbe került, nagyobb sikert ért el Peurbach híres tanítványánál, Johannes Müllernél. E jeles tudóst jobban ismerjük - a születési helyéről, Königsbergről [ma Kalinyingrad] származtatott latin neve szerint - mint „Királyhegyit”, vagyis mint Regiomontanust. E nemzetközi hírű csillagász Vitéz udvarában telepedett meg, és több jelentékeny művét neki ajánlotta. Rajta kívül kiváló olasz humanisták is szívesen éltek vendégszeretetével. Így jelenik meg Esztergomban a már említett Galeotto Marzio, aki elismerően nyilatkozott főpapi vendéglátásáról: „mindenfelől tömegével jöttek hozzá a tudósok, és illetéknéppen Magyarországot az új kor múzsáinak lakhelyévé varázsolta”. Humanista főpapi udvar, amely el sem képzelhető gazdag könyvtár nélkül.

És most a 15. századi, Peurbach korabeli Bécsbe tett kitérő után, kanyarodjunk el a 19. század végi Bécsbe, ahova az udvari könyvtár kéziratkatalogusainak áttanulmányozása után felcsigázott érdeklődéssel utazott Fraknoi Vilmos. Ott újabb meglepetés várt rá. A Vitéz-féle kódexeket vizsgálva négyről kiderült, hogy egész későn, a 19. század elején kerültek Bécsbe, még hozzá Salzburgból, az érseki könyvtárból. Oda hogyan juthattak?

Vitéz Jánosról tudnunk kell, hogy szépen ívelő főpapi pályája derékba törött. A hetvenes évek elején sokan elégedetlenkedni kezdtek Mátyás külpolitikája miatt. Hiányolták atyjának törökellenességét. Csalódásukban visszatértek a trónbetöltés legitim elvéhez, és 1471-ben Zsigmond király leszármazottját, Kázmér lengyel herceget hívták meg a magyar trónra. Összeesküvést szöttek Mátyás ellen, amelyben részt vett Vitéz János és Janus Pannonius is. Az összeesküvés Mátyás tudomására jutott, ennek kapcsán leg súlyosabban éppen két rokonát büntette. Vitéz kegyvesztetten és megtörtén néhány hónap múltán meghalt, Janust pedig Pécsről az Adria felé menekülve a zágrábi püspök egyik várában érte utol fiatalon a halál.

Vitéz esztergomi székét az a sziléziai származású Beckensloer János kapta meg, aki az összeesküvést leleplezte, ám néhány év múlva átszökött Mátyás ellenségéhez, Frigyes császárhoz, magával víve több százezer forint értékű mükincset. Frigyes az árulás jutalmául a salzburgi érseki székét adományozta neki. Így kerültek Salzburgba Vitéz János kódexei is. Miért találta ezeket Fraknói Bécsben? Egyre érdekfeszítőbbé vált a nyomozás. Mint kiderült, Napóleon az 1802-ben kötött párizsi béke értelmében Salzburgból sok értékes kódexet Párizsba vitetett, de ezeket a francia királyság restaurációja során vissza kellett szolgáltatni. Így került néhány kódex Bécsbe, néhány pedig Münchenbe, azon az alapon, hogy a salzburgi érsekség területének egy része a napóleoni időket lezáró bécsi kongresszus döntése alapján a bajor királyságnak jutott. Fraknói rá is akadt Münchenben három Vitéz-kódexre, amelyeket a négy bécsivel együtt Budapestre kért tanulmányozás céljából, ahol ilyenképpen a főpap könyvtárából 15 mű gyűlt egybe.

Bármennyire bravúros nyomozást végzett is Fraknói, nem szabad arra gondolnunk, hogy egyetlen megtalált szál alapján mindent sikerült felgöngyölítenie. Később Hoffmann Edith már 26 kódexet tudott felmutatni Vitéz könyvtárából, és összeállítását érdemesnek tartottuk bemutatni. Világosan kitűnik belőle, hogy amit Beckensloernek nem sikerült magával vinnie, azt Mátyás konfiskálta, és saját könyvtárába iktatta. Módszerével nem áll egyedül a maga korában, sőt azt is tudjuk, hogy a könyvtárgyarapításnak ez a módja már az európai joggyakorlat alapjait lerakó rómaiaknál is dívott. Óriási zűrzavar bontakoznék ki abból, ha megkísérelnénk eredeti helyükre visszajuttatni a legnagyobb könyvtáraknak az évszázadok során konfiskálás révén összegyűlt állományát.

Néhány Vitéz-kódex újabban került elő. Az amerikai New Havenben egy Cicero-kódex gazdagon díszített címlapján ott áll Vitéz címere, akárcsak a londoni British Library és a Vatikáni Könyvtár egy-egy kódexén. Az utóbbiban ezenkívül van egy címer nélküli, de Vitéz János autográf, saját kezű bejegyzését tartalmazó kódex is: „1470. szeptember 20-án végeztem elolvasásával.” Mindez arra utal, hogy folytatni érdemes a Fraknói által megkezdett nyomozást, melynek eredményei a nagy humanista főpaphoz méltó könyvtárról árulkodnak. A fellelt darabok alapján Hoffmann Edith így jellemezte Vitéz gyűjteményét: „Vannak olyan darabok, amelyek szépség tekintetében a legszebb Corvin-kódexekkel vetekszenek. Vannak otthon készültek és itáliaiak. Úgy, hogy az aránylag kis számú kézirat is meglehetősen képet ad az egykori gazdag könyvtárról. Látjuk belőlük, hogy Vitéz szükség esetén meg tudott elégedni egyszerűbb olasz kéziratokkal, sőt, főleg eleinte, otthon készült, egészen igénytelen másolásokkal is, később azonban ízlése kifinomodott, és igényei megnöttek.”

4
JANUS PANNONIUS
1434-1472

Művelődésünk évszázadai során mindmáig nem volt még tollnak olyan magyar mestere, akit saját korában annyira ismert és ünnepelt volna Európa, mint Janus Pannonius. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a magyar költők végzetéből, a nyelvi elszigeteltségből azáltal sikerült kitörnie, hogy a humanista ideáloknak megfelelően latin nyelven írta verseit. Olasz földön sajátította el a göröggel együtt ezt a nyelvet. Nagybátyjának, Vitéz János váradi püspöknek gondoskodása révén 13 éves korában jutott el Itália kék ege alá, s 11 évet töltött itt el a tudományokba merülve. A doktori címmel hazatérve 25 évesen már pécsi püspök, de sokat tartózkodott Mátyás király humanista udvarában. Diplomáciai feladatokat látott el, hadjáratokba kísérte a királyt, majd 1471-ben Vitézzel együtt belebonyolódott a Mátyás ellen szőtt összeesküvésbe. Mint említettük, menekülés közben érte a halál 38 éves korában.

A halálát követő évben, 1473-ban nyomtatták az első könyvet Magyarországon. Itáliai tanulmányi évei idején még ott sem nagyon ismerték a könyvnyomtatás mesteriségét. Az egyetemi hallgatók könyvigényét manufaktúraszerű üzemek elégítették ki, ahol bémásolók diktálás után „futószalagon” állították elő a könyveket. Janus Pannonius könyvtárának első darabjait is ilyen egyetemi segédletek alkották, tehát olyan könyvek, amelyeknek nem a szépségük, hanem a szövegük volt a fontos. Ezeken kívül bizonyára beszerzett szívéhez közel álló könyveket. Kedvelt műfajában, az epigrammaírásban mintaképének tekintette Martialis római költőt, versei nem hiányozhattak könyvtárából. Elszórt adatokból következtetve néhány tucatra tehetjük Itáliából hozott könyveinek számát. E feltételezést erősíti az a tény is, hogy - az itáliai bőséghez szokva - leveleiben sokszor panaszolja itthon a könyvek hiányát.

Könyvtárának igazi gyarapodását az 1465-ös római kiküldetése hozta meg, Mátyás megbízásából török elleni segély ügyében járt a pápánál. Utazása során mohón gyűjtötte a költői ihletet és a könyveket is. Az akkori legnagyobb firenzei könyves cég vezetője, Vespasiano Bisticci beszámolójában olvashatjuk, hogy Janus Pannonius négy városban tömegesen vásárolt latin és görög könyveket, méghozzá a legkülönbébb szakterületekről, nem törődve azzal, hogy mibe kerülnek, „volendo fare una *degn*a libreria - *méltó* könyvtárat akarván létesíteni”. A könyvkereskedő az olasz *degn*a - sőt egy másik mondatában a felsőfokú *degnissima* - jelzővel azt akarta érzékeltetni, hogy az igazi humanista tudós számára nemcsak szellemi kincstár, alkotói segédlet a könyvtár, hanem egyben dignitást, tehát méltóságot sugárzó státusszimbólum is.

Janus Pannoniust viszont ez a szempont egyetemi hallgató kora óta nem túlságosan érdekelte. Egyik ránk maradt levele szerint számára a könyv azért fontos, hogy olvashassa, használhassa. Éppen ezért alkalomadtán többre tartja a más könyvét, ha az éppen kéznél van, mint a sajátját, ha ahhoz nem tud hozzáférni, mert kölcsön adta valakinek. Ezek bizony nem a bibliofil könyvgyűjtőnek, hanem a szenvedélyes olvasónak, a tudásszomj megszállottjának szavai. Ennek ellenére Janus Pannoniust - könyvtárának későbbi sorsa miatt - igenis a magyar bibliofilek közé kell sorolnunk.

Könyvtára állományának jellegét tehát nem a bibliofil szempont határozta meg, de még nem is egyszerűen a tulajdonos humanista jellegű érdeklődése. Janus Pannonius igyekezett kiterjeszteni könyvtárát az akkori egyetemi fakultások minden szakára. Lehetséges, hogy távlatilag a Mátyás által dédelgetett pozsonyi főiskola terveinek szolgálatára is gondolt? Az Alpoktól északra egyedül az ő könyvtárában voltak görög nyelvű kódexek, de az ilyen jellegű állomány

akkoriban még olasz földön is ritkaságnak számított. A görög kódexek áramlása Itália felé éppen ez idő tájt Bizánc török kézre jutása után (1453) kezdődött meg.

Mekkora lehetett ez a könyvtár? Bisticci fent idézett megnyilatkozásaiból Csapodi Csaba arra következtet, hogy az 1456. évi itáliai könyvbeszerző út legalább 300 kötetes eredménnyel zárult, tehát Janus Pannonius pécsi könyvtára ennél nagyobb lehetett. És mi maradt belőle? A humanista könyvtárak szinte végzettszerűen elpusztultak, sőt tulajdonosuk halálával olykor teljességgel elenyésztek. Vegyük hozzá, hogy Janus Pannonius menekülés közben halt meg. Ilyen körülmények között nem szokás könyveket menteni, talán egy-két legkedvesebb kivételével. A többi sorsa? Vitéz esetében már rámutattunk, hogy összeesküvők vagyonának ügyében a hatalom sohasem volt szégyenlős. Budán ekkoriban indult fejlődésnek a királyi könyvtár, és ott jól ismerték a pécsi könyvtár gazdag anyagát. Számos érv szól amellett, hogy Janus kódexei, amelyekben nem volt semmi tulajdonosi címer, sem saját kezű bejegyzés, nyomtalanul eltűntek Mátyás könyvtárának állományában. Mindkét könyvtár különlegességeként emlegetik a kortársak a latin-görög kétnyelvűséget. Ezt a sajátságot a Bibliotheca Corviniana esetében csak a Janustól lefoglalt könyvekkel magyarázhatjuk.

Ezekben összegezte saját és mások kutatásainak eredményeit Csapodi Csaba, majd Janus könyvtárának jelentőségét így méltatta: „Ha tehát a Corvináról állíthatjuk, hogy jelentékeny része volt a közép-európai grécitás ébresztésében, hogy az elsüllyedt görög világot a 15. század végén, a 16. század elején Közép-Európa humanistáival nagyrészt a Corvinából nyugatra vitt kódexek ismertették meg, akkor a kiindulópontot ehhez Janusnál kell keresnünk. Ez ad Janus Pannonius mindössze néhány évig főnállott könyvtárának rendkívüli jelentőséget az egész európai szellemi élet fejlődésében. Nemcsak »a múzsákat hozta ő elsőként« a humanista Itáliából »a hideg Duna partjaira«, hanem a görög irodalmat, görög szellemet is.”

Éppen ezért szinte jelképnek tekinthető, hogy kevés azonosítható kódexünk egyike az a bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött latin-görög és görög-latin szótár, amelyet maga Janus állított össze. A magyar kutatás már régóta tudta erről a kódexről, hogy korvina, de nem figyelt fel egy érdekes körülményre, amelyről Michael Denis, a jeles könyvtártudós és a könyvtáralapító, Széchényi Ferenc mestere írt, ezelőtt két évszázaddal. Ő még az azóta átkötött kódexben olvasta azt a latin és görög nyelvű szöveget, hogy ez a könyv Janus Pannonius - a görög betűket átírva Ianosz Pannoniosz - keze munkája. Sajnos ez az átkötés során eltűnt. Megőrzött viszont egy árulkodó bejegyzést az erlangeni Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő Xenophón-kódex. E mindig is korvinának tartott görög műben található egy baráti szeretettől áradó görög nyelvű bejegyzés. Janus Pannonius egyik itáliai tanára, Battista Guarino tollából származik, és megtudhatjuk belőle, hogy a könyvet tanítványának és fia barátjának, Janus Pannoniusnak ajándékozta.

Hasonló módon tudomásunk van még néhány, külföldi könyvtárban őrzött Janus-kódexről, ami megerősíti azt a tényt, hogy Mátyás könyvtárából a Mohácsot követő katasztrofális események következtében főleg azok a darabok maradtak meg, amelyek már előzőleg külföldre kerültek.

Magyarországon egyetlen darabját ismerjük Janus könyvtárának, amely a Vitéz Jánosé és Mátyás királyé mellett a harmadik legjelentősebb magyarországi humanista könyvgyűjtemény volt. Ez pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik legféltettebb kincse, egy görög nyelvű *Evangeliarum*. A 11. században készült kisméretű kódex - amelynek fő díszé az evangélisták egy-egy egész lapot betöltő, arany alapra festett képe - végén olvasható görög nyelvű bejegyzés bizonyítja, hogy Garázda - a görög betűket átírva Garaszta - Péter ajándékozta Janus Pannoniusnak. Valószínűleg az 1465-ös nagy itáliai gyűjtőút alkalmával került erre sor, ebben

az időben Garázda Péter ugyanis - az előző fejezetben szoltunk már rokoni kapcsolatairól - Ferrarában folytatta tanulmányait.

Számot adhatnánk még európai könyvtárakban szerte fellelt néhány kötetéről, de mindez nem változtat életírójának, Huszti Józsefnek 1931-ben Janus könyvtáráról tett megállapításán, hogy „amit számunkra belőle a sors meghagyott, az a gyűjtemény eredeti terjedelméhez képest alig valamivel több a semminél.”

5 MÁTYÁS KIRÁLY 1443-1490

„A külföldi művelt átlagközönség a régi magyar királyok közül rendszerint csak kettőnek a nevét ismeri. Szent Istvánét, a királyság, és Mátyásét, a Corvin-könyvtár megalapítójáét. Haditetteinek és politikai sakkhúzásainak emléke a nemzetközi köztudatban a századok folyamán elhalványodott, de a Corvin-kódexekről ma is minden művelt ember tud - legalább annyit, hogy ezeket a könyveket megrendelte és gyűjtötte, ízlésével, bőkezűségével és könyvszeretetével hozzájárult a könyvművészet legszebb remekeinek keletkezéséhez.” A tudós könyvtörténész, Fitz József írta le ezeket a máig helytálló szavakat 1940-ben. Valóban, Mátyás kódexeinek emléke ma is él, de természetesen már nem olyan naiv formában, mint ahogyan az elmúlt korokban, amikor éppen könyvtárának híres volta miatt, minden pazar kiállítású kódexet hajlandóak voltak korvinának minősíteni.

Honnan is ered a korvina szó? Mint tudjuk, Mátyás családi címere, csőrében gyűrűt tartó hollót ábrázolt. Ennek latin neve corvus, melléknévi formájában corvinus, vagy Hollós Mátyásra vonatkoztatva corvinianus. A Bibliotheca Corvina vagy Corviniana tehát Mátyás könyvtárának latin neve, amelynek egyes darabjai a korvinák. A corvinus egyébként hosszú ideig Mátyás címerével vert aranypénzt is jelentett, „hollós dukátot”, amelynek a szülő asszonyok fájdalmit enyhítő erőt tulajdonítottak.

Néha meglepetten döbbenünk rá, hogy ez a tragikusan szétszóródott könyvtár mennyire beleszövődött az európai történelem televényébe. Gondolna-e valaki arra Beethoven *Egmont nyitányának* hallgatása közben, hogy a hátérben itt is felsejlik Mátyás könyvtárának talán legpazarabb kiállítású darabja? Egmontnak - valaha Flandria helytartójának, és sok más szabadsághősnek - életét elvevő németalföldi helytartók századokon át arra a misekönyvre tették esküjüket, amelyet a mohácsi csatavesztés hírére II. Lajos királyunknak Budáról menekülő özvegye, Habsburg Mária vitt magával Németalföldre. Ma a brüsszeli Királyi Könyvtár értékei közé tartozik ez a korvina, amelyhez - ugyanígy áttételesen - a magyar történelemnek is kapcsolódik egy gyászos emléke. A múlt század végén rendezett budapesti könyvkiállításra igyekeztek Európában szerteszóródott korvinákat összegyűjteni. A Mária királyné által elvitt *Brüsszeli Misszálét* azonban nem kaphattuk meg, így a látogatók csak a legszebben illuminált lapjának művészi másolatában gyönyörködhetek. Ezt az első felelős magyar minisztérium elnökének, Batthyány Lajosnak az özvegye készítette el, és I. Ferenc József királynak is megmutatták látogatása során. A világtörténelemhez is fűzi egy érdekes mozzanat Mátyás könyvtárát. Vendégszeretétét élvezte, egyesek feltételezése szerint talán könyvtárosa is volt a Vitéz Jánossal kapcsolatban már említett híres csillagász, Regiomontanus. Egyéb csillagászati művei mellett Magyarországon készítette el a bolygók mozgását több évre feltüntető csillagászati naptárát, az *Ephemeridest*. E Mátyásnak dedikált műért a királytól - nyilván mint udvari csillagász - 1200 forintot kapott. Nyomtatásban 1474-ben Velencében jelent meg, s joggal feltételezhetjük, hogy egy példánya helyet kapott a Corvina-könyvtár polcain is. Az viszont biztos, hogy a könyvet a tengeri tájékozódás fontos eszközeként Kolumbusz magával vitte, amikor a világ sorsát új irányba fordító felfedező útjára indult...

E bevezető sorokban többször előfordult a „feltételezés” kifejezés, utalván arra a mindenki által jól ismert körülményre, hogy Mátyás könyvtára - osztozva megannyi humanista könyvtár végzetében - elpusztult. Összeállítását, állományát, sorsát illetően a kutatás mindmáig kérdőjelek tömegével birkózik.

Hogyan jött létre ez a könyvtár?

Mátyás király már családi kapcsolatai révén is korán érintkezésbe került a humanisták betűszomjas világával. Atyjának, a törekvő hősnek ilyen összeköttetéseiről már szoltunk, akár csak arról, hogy anyja rokoni kapcsolatban állott a Garázda családdal, amelynek tagjai között nemcsak Vitéz János, Janus Pannonius, de Garázda Péter is jeles könyvgyűjtő volt. Nevelését a bátyjával, Hunyadi Lászlóval együtt Vitéz János irányította, Mátyás házitanítója pedig az ugyancsak könyvszerető Sanocki Gergely, a későbbi lemergi érsek. Közülük Mátyás leginkább Vitéz Jánost tekintette példaképének. Így természetes, hogy érdeklődése korán feltámadt a könyvek iránt, anélkül azonban, hogy máris bibliofil lett volna. Csapodi Csaba óvatos mérlegeléssel körülbelül százra teszi azoknak a könyveknek a számát, melyekkel Mátyás uralkodása kezdetén rendelkezett. Ezek között lehetnek elődeitől hátrahagyott és természetesen tanulmányai során beszerzett könyvek egyaránt, de gondolhatunk atyai örökségre is. Ilyesmit lehet sejteni például abban az egyszerű kivitelű bibliában, mely a könyvtár fejlődése során díszes kötést kapott, mintegy a „pretium affectionis”, a hozzáfűződő „érzelmi érték” kifejezéséül. A kötet ma az erlangeni Egyetemi Könyvtár tulajdona.

Ennek az erlangeni kódexnek kapcsán érdemes megjegyeznünk, hogy Mátyás könyvtára a közhiedelemmel ellentétben nem állt csupa díszkódexből. A ránk maradt korvínak egy része nagyon is egyszerű kiállítású. Bizonyítékaul annak, hogy a könyvek iránti szeretete az olvasás szeretetéből sarjadt.

Könyvgyűjtésének könyvtárrá való fejlesztésre ösztönzőnek tartják Galeotto Marzio 1461-ben Magyarországon tett látogatását. E művelt humanista Janus Pannoniust jött meglátogatni, akivel még Ferrarában kötött benső barátságot. Itália ragyogásából hozott magával valamit ez az ifjú, azt a fényt, amelyet Mátyás eddig is csodált Vitéz János és Janus Pannonius egyéniségében. A vele való találkozás élménye keltette fel a királyban a vágyat, hogy Itália kék ege boruljon a pannon tájak fölé is. Akadémia kellett ide és bibliotéka! A kalandos életű, számos európai országot bejárta Galeotto Marzio alakja még - évszázadokkal később - a nagy angol regényíró, Walter Scott fantáziáját is megragadta, szép emléket állított neki *Quentin Durward* című regényének romantikus csillagjósában.

Galeotto jól érezte magát Magyarországon. Az 1461-es rövid látogatása után 1465-ben Janus Pannoniusszal együtt visszatért hozzánk. Ekkorra Mátyás már nekilátott könyvtára fejlesztésének, s Vitéz János és Janus támogatásával Galeotto lett a könyvtárosa. Praefectus Bibliothecae Budensis - a budai könyvtár vezetője, olvashatjuk róla egy később nyomtatásban megjelent könyvében. Hét-nyolc évig élvezet a király vendégszeretétét, s igyekezett állásának megfelelni.

Galeottót, mint a humanista kor könyvtárosát, nem szabad tisztviselőnek elképzelünk. Utazik, sokat jár Itáliában, kódexeket keres, rendel, másoltat, illuminátorokkal tárgyal, és nem utolsósorban szervezi a szállítást. Tehát a klasszikus könyvtárosi munka súlyponti feladatát végzi, az állomány gyarapítását. A már eddig is érkező könyvek száma 1467-től megnövekszik. Ez idő tájt indul meg a pozsonyi akadémia szervezése is, pedig Mátyást sok egyéb országos gond terheli. Hallgassuk csak meg, mit ír 1471. szeptember 13-án Pomponius Laetusnak: „Jóllehet egymást érő háborúk kötnek le bennünket, de ami kevés időt szakíthatunk, örömet szenteljük a tudományoknak. Ezért szolgált kedvünkre és szívbeli örömünkre a tőled nyert ajándék, és az általad Rómában annyi gonddal és ékesen kinyomtatott *Silius Italicus* máris többször átforgattuk. Ez a mű már ifjúkorunkban is kedvelt olvasmányunk volt.” Említi ez a levél azt is, hogy most érkezett vissza könyvbeszerző útjáról Blandius, „miniator noster”, vagyis a „miniátorunk”, tehát könyvfestőnk. Ez a kitétel beszédes

bizonyítéka annak, hogy Vitéz János és Janus Pannonius kegyvesztése előtt egy évvel már szervezett formában folyt a királyi könyvtár, a Bibliotheca Corviniana fejlesztése.

Azután jött 1471, kitudódott a főurak Mátyás elleni összeesküvése, hatására megtorpant a könyvtár ügye. Pedig minden a legjobb kilátásokkal indult. Kezdett szerveződni Magyarországon a könyvnyomtatás is, és Hess András rövid életű budai nyomdájának első terméke, a *Chronica*, 1473 pünkösdi előestéjén hagyta el a sajtót, jó másfél évtizeddel az első híres ősnyomtatvány, a *Gutenberg-Biblia* után, megelőzve ezzel számos nyugat-európai országot, például Angliát is.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy Mátyás vélekedése a könyvnyomtatásról nem egyértelmű. A meglevő korvinák között mindössze négy nyomtatott könyvet ismerünk. Pedig Mátyás politikai éleslátását nem kerülte el a nagyjából vele egy időben született nyomtatás jelentősége. Tudjuk például, hogy 1477-ben Bécsbe csempésztetett Frigyes császár ellen lázító plakátokat, s azokat ott a házfalakra ragasztották. Mátyás király utasítására kerültek ki a külföldi nyomdákból hazai egyházi szerkönyveink első kiadásai, és valószínűleg első törvénykönyvünk is. De a kódex és a nyomtatott könyv korszakának mezsgyéjén, mint bibliofil, idegenkedett attól, hogy a könyvtárát búvárló tudósoknak a művészi gonddal előállított kódexek egyedi darabjai keltette élményét csökkentsék a tömegtermékek. Gondoljuk csak meg, hogy az 1500. év végéig Európában megjelent nyomtatványok számát - kiadványonként átlagban 300 példánnyal számolva - mintegy kilencmillióra becsülhetjük. Budán is működtek külföldi nyomdák termékeit árusító könyvkereskedők. Mátyást az sem vonzotta különösebben, hogy a kezdeti idők nyomdai remekei a laikus szem számára megtévesztően utánózták a scriptorok által másolt kódexeket, gondoskodva a kézírásban bőven alkalmazott rövidítéseket utánzó különleges betűkről, valamint az illuminátorok, miniátorok művészi munkájának teret hagyó üres helyekről is.

Akárhogyan is, de kedvezőtlen időpontban indult el Magyarországon a könyvnyomtatás. Mátyásnak összeesküvést kellett elfojtania, ennek során - mint láttuk - Vitéz János és a menekülő Janus meghalt, a humanisták szerterebbentek. Mátyás egy rövid időre kiábrándult a humanistákból. Galeotto a bolognai egyetemre ment tanítani, Regiomontanus Nürnbergbe távozott, pedig mint csillagászra - és egyben asztrológusra, hiszen akkor a két foglalkozás „mathematicus” megjelöléssel egyet jelentett - számított rá a pozsonyi akadémia. Ennek eszméjét is elejtette a megtorpant Mátyás, és Hess András sem találta meg budai nyomdájával a számítását. A király csalódottsága kivetítődött könyvtárára is. A ma ismert korvinák között alig akad egyetlen darab, amely az összeesküvés utáni következő pár évre datálható. Az igazi humanistáknak azonban a legmagasztosabb erénye a magnanimitás, a léleknek az a nagysága, ami túl tud nőni a nehézségeken. És ez az erény megvolt Mátyásban.

Négy évvel az összeesküvés után nőül vette a nápolyi Beatrixet, és a királyné megjelenése - mint annyi más téren - fordulópontot jelentett könyvtárának fejlődésében is. 1477-ben visszatért Galeotto, majd néhány év múlva már új könyvtárost találunk a helyén Taddeo Ugoletto személyében. Ő kapta egyben feladatul a király és Edelpeck Borbála gyermekének, Corvin János a nevelését is. Nőni kezd a könyvtár állománya, mely a két bibliofil főpap kegyvesztésével 500-600 darabra szaporodhatott. Ennek felét főképp a Janus Pannoniustól konfiskált könyvek tették ki, amelyek révén a könyvtár sok görög könyvvel gazdagodott. Ezeknek a szakszerű kezeléséhez, akárcsak az ilyen irányú továbbfejlesztéséhez kapóra jött Ugoletto görög nyelvtudása.

Ugoletto magyarországi működéséről csak nagyon gyér adatok állnak a rendelkezésre. Mint már elődjével kapcsolatban említettük, őt sem szabad a mai fogalmaink szerinti könyvtárosnak elképzelni. Humanista udvari ember, akinek fő feladata a kapcsolatok keresése és

ápolása, és budai működése során valószínűleg több időt töltött Firenzében, mint Budán. Amellett Mátyás ki akarta használni görög nyelvtudását is, és a hajdani Bizánc területén kerestetett vele görög kéziratokat, ahol 1453 óta, tehát negyedszázada már a török volt az úr!

Az újonnan szerzett görög kódexek révén folytatódott a janusi hagyomány, s ebben a vonatkozásban mindenképpen egyedülálló lett a budai könyvtár. A Bibliotheca Corviniana külső megjelenésében is egyre inkább reneszánsz uralkodóhoz méltó könyvtárrá kezdett válni. Megjelent a korvinákra jellemző kötés, rajtuk a király címere, mint szuper ex libris, ami a kódexek belsejében díszes ex librisként festett tulajdonosi címer mellett abban a korban újítást jelentett. Méltó otthont kaptak a könyvek, s egy fél évtizeddel Ugoletto érkezése után, 1484-re körülbelül ezret kitevő kötetével Mátyás könyvtára elérte a jelentős itáliai fejedelmi könyvtárak nagyságát.

Az igazi kiteljesedés, a valóban gyors fejlődés azonban még csak ekkor kezdődött. „Mint minden másban, úgy könyvtárát illetően is az a király törekvése, hogy túlszárnyalja a többi uralkodót” - írta Bartolommeo della Fonte, egy Firenzében 1489. szeptember 16-án kelt levelében. Ki gondolta volna ekkor még, hogy ez a törekvés a király váratlan halálával már a következő évben hajótörést szenved. Mindenki ámuldozott a sürgés-forgáson, a fényes eredményeket felmutató erőfeszítéseken. Az utolsó években Firenzében húsz-harminc másoló dolgozott Mátyás számára, s Budán is működött mintegy harminc emberrel egy másolásra, illuminálásra és kötésre berendezett műhely. Firenzén kívül Bécsben is dolgoztak Mátyás rendelkezésére, bár ma nem ismerünk olyan korvinát, amely innen származna. Mindezek ismeretében Csapodi Csaba körültekintő mérlegeléssel 50-70 kötetre teszi az állomány évi növekedését, ami azt jelenti, hogy az uralkodó halálakor 1500-1600 lehetett a kódexek száma. Ehhez feltételez még 300-400 ősnymtatványt, melynek java része - ismerve Mátyás magatartását a nyomtatott könyvekkel szemben - főleg lemásolás céljából került a könyvtárba.

Gyakorlatból tudjuk, hogy mennyire csalóka feladat egy könyvtárban a könyvek számának pusztá szemrevételezésen alapuló megbecslése. Bátran elfogadhatjuk Csapodi Csaba összegzését: Mátyás halálakor könyvtárában 1800-2000 mű lehetett.

Több nem is nagyon fért volna el.

Hol? Eddig csak az állományról beszéltünk, magáról a könyvtárról még nem.

A közelmúltban különös kérdéssel fordult egy tengerentúli intézmény az Országos Széchényi Könyvtárhoz. Nyilvántartásuk szerint - írták - Galeotto Marzio hiteles portréját megörökítették a Bibliotheca Corviniana falán. Ezt a bibliotékát azonban a könyvtárak címjegyzékében nem találják, így a nemzeti könyvtárt kéri, hogy vegye fel kapcsolatot, és kérjen a portréről számukra fényképet. A válaszból azonban rájöhetek - bizonyára számítógépen beszerezett - információjuk hiányosságára. Mert bizony nemcsak a címe nincs meg a könyvtárnak, de azt sem tudjuk biztosan, hogy hol volt. Egyes források ugyan külön épületről beszélnek, feltehető azonban, hogy Mátyás 340 szobás, olasz stílusú királyi palotájának első emeletén volt, valószínűleg egy nagyobb és pompázatosabb, és mellette egy kisebb, egyszerűbb teremben.

Így értesülünk a fényes egyházi karriert befutó Oláh Miklóstól, aki Mátyás utódának, II. Ulászlónak budai udvarában nevelkedett, és ismerte az egykori budai műhely még élő tagjait. Naldus Naldius firenzei humanista *De laudibus augustae bibliothecae*, vagyis *A fejedelmi könyvtár magasztalása* címmel versben énekelte meg Mátyás könyvtárát. Ő ugyan nem járt Budán, de Firenzében gyakran találkozott Mátyás könyvtárosaival, Ugolettoval. Ő volt ugyanis a Mátyás számára készült kódexek emendátora, ő javította ki a másolók által bennük ejtett hibákat. A korvinák közé is besorolt négyénekes műve sem sejtet grandiózus könyvtártermeket. Előcsarnokának boltozatos mennyezete az égboltot ábrázolta a bolygók akkori

állásával, amikor Mátyást 1469-ben cseh királlyá választották. Innen nyílt két bolthajtásos terem. Az egyikben helyezték el a görög és „keleti” munkákat, a másikban a latinokat, tartalmuk szerint csoportosítva. A kódexek egy része hárompolcos faragványos állványokon feküdt, más részük alul ládákban volt elhelyezve. Az állványokat arannyal átszőtt piros bársonyfüggönyök védték a portól és az ablakfüggönyök által már amúgy is tompított fénytől. Az egyik terem közepén Mátyás kerevete állott, azon szokott olvasgatni.

Ha a fennmaradt korvinák alapján következtethetünk, a kódexek kétharmada az ókori klasszikusok és a „modern” humanisták műveit tartalmazta fele-fele arányban, egynegyede pedig az egyházatyákat. A fennmaradó hányadon egyéb tudományszakok osztoztak: biblia, egyházi szerkönyv, középkori filozófia és teológia, földrajz, csillagászat (jórészt Regiomontanus művei), természet- és orvostudomány, műépítészet, hadtudomány.

Érdekes következtetések vonhatók le a fennmaradt korvinák kötésének tanulmányozásából. Néhány vörös, kék vagy zöld selyemkötés a 15. századi kódexek ismerős stílusáról árulkodik, de a bársony- és bőrkötések egyedi jegyeket mutatnak.

A bársony esetében a kódexeknek a kötés által nem védett, tehát kinyitható hosszoldalán, színes festéssel díszített aranymetszést találunk, amelyen zöld, kék, rózsaszínű és sárga szalagfonadékok vagy leveles indák között a mű rövidített címe olvasható. Ez arra utal, hogy a könyvek nem a mai szokás szerint, a címüket feltüntető gerincükkel kifelé sorakoztak a polcokon, hanem a középkori gyakorlatnak megfelelően feküdtek, cím nélküli gerincükkel a fal, metszésükkel a szemlélő felé.

A bőrkötések már messziről árulkodnak a korvinákról. Ezekhez hasonlót máshol nem készítettek. Jellegzetességük Mátyás keretezett címere, és az azt körülvevő változatos zsinór- és aranyozott gyöngysordíszítés. Minden jel arra mutat, hogy Mátyás uralkodásának utolsó évtizedeiben a budai könyvkötőműhely teljes erővel működött, és nekilátott átkötni a régi állomány darabjait is. Jellemző továbbá, hogy ezeknek a kötéseknek a szélein apró lyukakat találunk: ezeken húzták át azokat a vékony arany- vagy ezüstitálcákat, amelyekkel a köteteket polcaikhoz erősítették. Rajtuk a címeket a hátsó kötéstábla felső részén olvashatjuk. Ez arra utal, hogy a bőrkötéses műveket „hasra fektetve” helyezték el rézsútosan állított, bársonnyal bevont deszkapolcokon.

És ha belelapozunk ezekbe a kódexekbe? Meglepve tapasztaljuk, hogy a díszes kivitelű címlapokat leszámítva, a kódexek kivitele általában egyszerű. Természetesen akadnak művészi gonddal illusztrált darabok is, mint például a fentebb már említett *Brüsszeli Misszálé*, amelyet valószínűleg a királyi kápolna sekrestyéjében őriztek, és a menekülő Mária királynénak még a könyvtárba sem kellett bemennie érte. Vegyük kissé közelebből szemügyre ezt a kódexet.

Pazarló pompájával, nagy művészi tökélyével a legszebb, legpompásabb korvina, amelyet eddig ismerünk. Több nagyszerű díszlapján kívül - amelyek közül a címlap és a mise állandó részeit tartalmazó kánon előtti kép a legszebb - a gót betűkkel teleírt pergameneken lapszéli díszítések, csodás miniaturák és mesteri iniciálék gyönyörködtetik a szemet. A porfiroszlopos oltárt ábrázoló cím alatt a miniátor neve: Actavantes de Attavantibus hoc opus illuminavit A. D. MCCCCLXXXV - vagyis „e művet Attavante de Attavantibus díszítette az Úr 1485. évében”. Két év múlva még mindig dolgozott rajta Mátyásnak ez a legkedveltebb illuminátora - 31 kódexét ismerjük -, mert a kánon előtti képen ez olvasható: Actum Florentiae A. D. MCCCCLXXXVII - „az Úr 1487. évében lett kész Firenzében”. A kép a Golgotát ábrázolja a két latorral és a kereszttel a szokásos alakokkal. De ott térdel a köztük Mátyás is, koronátlan fejéről haja a hosszú palásttal takart vállára hull. Átszellemült arcát a kereszttel felé

emelve, összekulcsolt kézzel imádkozik. A kódex lapjain itt-ott megmaradtak még a korvina emblémák, a díszítésükre jellemző jegyek, ha éppen kikerülték a későbbi miniátor figyelmét, aki ezeket pergamennel vagy papírral leragasztotta, hogy burgundi vagy spanyol címert fessen a helyükre. Ugyanis burgundi házasságkötés révén került Németalföld a Habsburgok kezére, ahol azoknak spanyol ága helytartókkal kormányzott.

Vagy vegyünk kézbe egy másik híres kódexet, Petrus Ransanusnak Magyarország történetéről írott és Mátyásnak dedikált művét. Benne találjuk a híres miniatúrát: a szerző hódolattal nyújtja át könyvét a trónon ülő koronás királynak és királynénak.

Beatrix ábrázolásával gyakran találkozunk a korvinákban, és méltán, hiszen az ő érkezése jelentette a fentebb már vázolt fordulatot, akkor lett a könyvtár a király művelődéspolitikájának eszköze. Nápolyból jött, ahol a könyvpiac magas színvonalon állott, és hozott is onnan könyveket. Könyvtárosainak kapcsolatai alapján azonban Mátyás továbbra is Firenzével tartotta inkább a kapcsolatot, ahol négy állandó másolót foglalkoztatott. Ezeknek a munkáit - mint említettük - Naldus Naldius emendálta. Itt működött megbízottjaként az a Bartholomaeus Fontius is, aki 1485-ben átvette Budán Ugoletó könyvtárosi tisztségét. Mikor ez az új könyvtáros beszerző körútján ismét eljut Firenzébe, áradozva tudósít róla, hogy ott az egész város Mátyás könyvtáráról beszél, még Lorenzo Medici is a magyar király példáját akarja követni, és ugyanúgy görög és latin kódexek gyűjteményével akarja megalapítani a Bibliotheca Laurenzianát. Utóda, Piero de Medici, értesülvén Mátyás haláláról, így nyilatkozott: „Most már olcsóbbak lesznek a kódexek!” Heltai Gáspár mintegy száz év múltán, 1575-ben így emlékezett meg *Chronicája* lapjain Mátyás művéről: „Minden esztendőben 33 ezer aranyforintot költe az íródeákokra, ki Görögországban és egyebütt könyveket leírnak vala. És a könyveket bekötötti vala drága kötésekkel selyembe és szép kék bársonyba, ezüst és aranyos kapcsokkal és boglárokkal.”

Heltai már nem láthatta ezeket a kódexeket.

Amikor Mátyás napi olvasmányként könyvtára egyes darabjait magával vitte Bécsbe, ahol váratlanul érte a halál, aligha gondolt arra, hogy könyvtárának azt a szétszóródását indítja meg, ami valójában legalább egy részének megmenekülését jelentette. Bécs örült, hogy a magyar trónra került új király, II. Ulászló nem kéri vissza az odakerült kódexeket. Aminthogy örülhetett sok másnak is, hiszen Mátyás nagyra törő álmait szertefoszlatta az új koronás fő. Magyarország tántorogni kezdett a három és fél évtized múltán bekövetkezett mohácsi vész felé...

Az ország sorsában a Bibliotheca Corviniana is osztozott, bár a „tehetetlenségi nyomaték” egy ideig tovább vitte a könyvtárat. A budai műhely - tehát éppen létét igazolandó - tovább dolgozott, hiszen ismerünk Ulászló címerével díszített korvinákat. A lendület azonban tragikusan megtorpant. Mátyás halálakor Firenzében 150 kódexen dolgoztak, azok ott is maradtak. Helyettük számlák érkeztek, például egy bibliáért 1400, egy breviáriuméért 500 aranyról. A kincstár bevételei azonban elapadtak, Ulászló különben sem sokat törődött a könyvtárral. Ma már azt mondhatjuk, hogy szerencsére, hiszen éppen azok a darabjai maradtak meg, amelyeket külföldi tudósoknak adott kölcsön, vagy külföldi követeknek adományozott ajándékként. A korvinák értékét leginkább a nagy király fia, Corvin János - Taddeo Ugoletó könyvtáros neveltje - becsülte, s atyja halálát követően gyorsan közéjük is markolt. Amikor trónigényét fegyverrel sikertelenül próbálta érvényre juttatni, és a csontmezei csatában (1490) alulmaradt Mátyás utódával, II. Ulászlóval szemben, a hozzá került korvinák visszaadására kötelezték, azzal, hogy egyes darabokat megtarthat. Ezért olvashatunk egykorú forrásokban arról, hogy Brandenburgi György korvinákat ajándékoz - ugyanis ő vette feleségül az 1504-ben elhunyt Corvin János özvegyét.

Nagy érdeklődést mutatott a korvinák iránt Miksa császár, akinek követe, Cuspinianus huszonöt alkalommal járt Budán, s mindannyiszor vitt uralkodójának könyveket. Miksa olykor még azt is meghatározta, hogy mire van szüksége, s így joggal - bár jócskán túlzással - került az általa alapított császári könyvtárra a felirat, amely szerint „magna parte librorum serenissimi regis Matthiae Corvini locupletata”, vagyis hogy a könyvek nagy része Mátyás király könyvtárából került oda. Akkor volt a Bibliotheca Corviniana tekintélye és híre, hogy Bécs érdemesnek tartotta ezzel dicsekedni.

Nyolc évvel Mátyás halála után már lehangoló beszámolót olvashatunk a könyvtárról. Eszerint rendetlenség, por és piszok fogadta a látogatót, a könyveket meg sem lehetett találni.

A mohácsi tragédia meggyorsította a teljes pusztulást. A menekülő özvegy királyné magával vitte a már többször említett *Brüsszeli Misszálét*. És a többi kódex sorsa? II. Szulejmán szultán a mohácsi csata után két héttel érkezett Budára. Az idősebbek tapasztalatból, a fiatalabbak a művészettörténet lapjairól tudják, hogy a központi hatalom összeomlása esetén milyen sors érheti a műkincseket. Csak egyetlen adat. Jó évszázaddal Mohács utánról ránk maradt egy végrehajtási jelentés, amely szerint a könyvek közül „sokat a Révay famíliának elei még a Budai Bibliothecából hoztak volt ki magukkal”. Feltételezhetjük, hogy nemcsak a Révayak voltak ilyen szemfülesek.

A többi aztán - és nyilván a munka dandárját - elvégezték a törökök. A ma ismert korvinák közül ötről tudjuk, hogy a konstantinápolyi zsibvásáron garasokért vásárolták ott járó utazók és követek. A bécsi Nemzeti Könyvtárban őriznek Aquinói Szent Tamás korvinát, amelybe a Mohács utáni évtizedekben császári követként többször is Konstantinápolyban tartózkodó Verancsics Antal püspök - később esztergomi érsek - a következőket jegyezte be: Liber reductus ex Constantinapoli ad Viennam, vagyis „Konstantinápolyból Bécsbe visszakerült könyv”. Budán már török zászló lengett, tehát Bécsbe került „vissza”. A többi pedig ott hevert, porosodott és pusztult a konstantinápolyi szerájban, elrejtve mindenki elől. Eredménytelenül tett kísérletet visszavásárlásukra Pázmány Péter, majd I. Rákóczi György, amikor pedig a török félhold hanyatlásával kutatók szerették volna kézbe venni a köteteket, azt a választ kapták, hogy Murat szultán 1728-ban az összes görög kódexet feltüzeltette.

Több mint három évszázadnak kellett leperegnie, míg végre - mint Vitéz János kódexei kapcsán már szoltunk róla - a magyar tudósoknak sikerült bejutniok az isztambuli szerájba, s ezt követően a szultán ajándékaként visszajutott hazánkba talán egyszázad része annak, amit II. Szulejmán szultán Mohács jogán elvitt, s melyekből többnek eredeti, de a gondatlan raktározásban megrongálódott korvina-kötését Abdul Hamid szultán kétes értékű újjal pótolta.

És hogyan állunk ma a korvinákkal? Csapodi Csaba hetedfélszáz olyan műről számolt be, amelyeket a kutatás valaha kapcsolatba hozott Mátyás könyvtárával. Ezekből közel kétszáz darab tekinthető hiteles korvinának, köztük sajnos olyan is, amely „szemünk láttára” pusztult el a második világháború során.

Mátyás budai várának két terméből a könyvek tucatnyi ország félszáz gyűjteményébe szóródtak szerteszét a világban, négy egészen az Egyesült Államokig sodródott. Harmincnégy gyűjtemény mindössze egy-egy példánnyal dicsekedhet, egyedül a bécsi Nemzeti Könyvtár őriz 37 darabot belőlük. Többet, mint a másodikként 32 darabbal rendelkező Országos Széchényi Könyvtár. Ezeknek éppen a felét Bécsből kapta a velencei kulturális egyezmény során. Bécs ugyan a tárgyalásokon sokáig ellenkezett, mondván, hogy a kódexek nagy része Firenzében készült, és így nem tartoznak a „magyar szellemi tulajdon” tárgykörébe. Mindent összevéve, a meglévő korvinák negyedrésze sincs Magyarországon. Az Egyetemi Könyvtár 12 kódexén kívül 1-1 található még az MTA könyvtárában, az esztergomi Főegyházmegyei és a

győri Püspöki Könyvtárban. Ez bizony mindössze 47 darab. Mátyás híres könyvtárának elenyésző hányada. Növekedésére nem is nagyon számíthatunk. Közgyűjtemények nem szívesen mondanak le állományuk értékes darabjairól, s a nemzetközi tudományos közvélemény is ellenszenvvel fogadja a világhíres gyűjtemények megcsorbítására irányuló próbálkozásokat.

Az említett 47 darabból az utolsót nem is olyan régen, 1964-ben vásároltuk Angliában, ahol a szakirodalom számon tartotta a még magánkézen lévő három korvinát. Az egyikről tudtuk, hogy Lord Leicester, a másikról, hogy Major J. R. Abbey birtokában van, a harmadiknak a tulajdonosát homály fedte. Csak annyi volt ismeretes róla, hogy egy Cyprianus-kódex van a birtokában. És érdekes módon egyszer csak 1964-ben éppen ez bukkant fel a világhírű aukciós cég, a Sotheby katalógusában.

A korvinák nagy szakértője, Csapodiné Gárdonyi Klára ügybuzgalma folytán, a londoni magyar követség megbízottja megjelent a kitűzött árverésen, és sikerült is a kódexet megszereznie. A három napon belüli esedékes kifizetéshez azonban nemcsak a pénz előteremtése, hanem biztonságos helyre szállítása is gondot jelentett. Úgy oldották meg, hogy a hivatalos bizottság papirossal tömött aktatáskával indult el, a vételárat valóságban szállító személy pedig mellékutakon. A korvina végül is repülőgépi bőröndben szerencsésen megérkezett Budapestre, az Országos Széchényi Könyvtárba. Valóban szerencsésen. Ezt megelőzően ugyanis megtörtént, hogy az olasz hatóságok nem engedélyezték egy firenzei árverésen megvásárolt kódex kivitelét az országból. Máig is a Laurenziana könyvtárában őrzik.

Említettük az angliai korvina-tulajdonosok között Abbey nevét. Amikor ez a gyűjtő 1974-ben elhalálozott, sorompóba léptünk a birtokában lévő Martialis-kódex megszerzéséért. Az árverezést megint a Sotheby cég folytatta le. A magyar megbízott a reálisnak tartott ár kétszereséig, 30 ezer font sterlingig elment a licitálásban - és alulmaradt. A kedélyek lecsillapodtával az antikvár piac szakirodalma is értetlenül állt a túlságosan magasra srófolt vételár előtt, annál is inkább, mert közismert, hogy a híres Sotheby mennyire ügyel árveréseinek tisztaságra.

Ezért nincs most 48 korvinánk, csak 47. Mindenképpen csak csekélyke töredék... Mátyás kortársa, a fentebb már idézett Brassicanus így sóhajtott fel, amikor elérkezett hozzá a Bibliotheca Corviniana sorsának szomorú híre: „Quis talis fando temperet a lacrimis” - „Ki az, aki ilyesmi hallatán vissza tudná tartani könnyeit...”

6
ZSÁMBOKY JÁNOS
1531-1584

Nicolaus Reusner humanista udvari ember, költő és tudós 1590-ben Strassburgban kiadott egy rézmetszetgyűjteményt kimagasló férfiúknak - virorum illustrium - képmásaival. Egyetlen magyart találunk közöttük, Zsámboky Jánost, a képhez csatolt epigramma szerint császári történetírót, kiváló orvost és költőt.

Nemzetközi hírnevét „emblémáinak” köszönhette. E görög szó jelentése jelkép, szimbólum, mai szóhasználatban inkább valamilyen jelvényt értünk rajta. Zsámboky idejében egy különleges irodalmi műfajt jelentett, amelyet nem sokkal azelőtt hozott divatba Andrea Alaciati olasz jogtudós. Alapját egy allegorikus kép - ikon, pictura, imago, symbolon - alkotta, amelyhez lemma, motto vagy inscriptio elnevezéssel egy képcím járult. A kép alján pedig vers vagy esetleg próza fejtette ki az ábra rejtett értelmét, adott kulcsot a képcím megértéséhez és vont le mindezekből bölcs tanulságokat. E műfaj alkotásaiból összeállított könyv kapta a görögös többes számnak megfelelően az emblémata nevet. Amikor - mint majd látni fogjuk - Zsámboky eljutott Itália földjére, megtetszett neki ez a műfaj. Jó verselő készségével neki is fogott, hogy e divatos forma révén csillogtassa meg az antikvitásban és a latin nyelvben való jártasságát. Könyve 1564-ben hagyta el a sajtót, s rövid idő alatt hat kiadást ért meg. A szerzőt egyszerre szárnyára vette a hírnév, mint a műfaj egyik legtehetségesebb poétáját. Ő volt az első magyar költő, akinek - igaz, latinból fordított - versei francia, majd nem sokkal halála után angol nyelven is megjelentek.

A Shakespeare-kutatás már régóta tudott arról, hogy a közkedvelt emblémák feliratait, mottóit a kortárs nagy drámaíró szívesen felhasználta. A múlt század végén Henry Green nekilátott, hogy az emblémaműfaj néhány alakjának, köztük Zsámbokynak hatását is aprólékosan megkeresse Shakespeare műveiben. Talált is bőven megfeleléseket. Például Zsámbokynál az egyik kép az athéni Timont ábrázolja. A „mizantrop Timon” feliratot viselő kép Green szerint az *Athéni Timon* című dráma IV. felvonásában szinte megelevenedik, amikor Timon kulcsárja, Flavius e szavakban tör ki:

Ó, istenek!
Az a szánalmas emberroncs a gazdám?
Csupa rongy és romlás?...

Szabó Lőrinc fordítása

Még azt a felvetést is megkockáztatja, hogy a drámához az első lökést éppen Zsámbokynak ez az emblémája adta, majd szavanként végigmegy az alája írt vers sorain, keresve a két alkotás közötti megfeleléseket.

De hagyjuk a filológiát, térjünk vissza a mi Zsámbokynkhoz. Amikor arcképe a híres emberek említett képcsarnokában megjelent, Zsámboky már hat esztendeje halott volt, és csakhamar el is feledték. Csaknem kortársa, a halálakor tízéves Szenczi Molnár Albert csak néhány száraz életrajzi adatot sorol fel róla, nevezetesen, hogy Wittenbergában tanult, amikor Melanchthon is ott tanárkodott, és hogy látogatta Strassburg, Párizs és Padova egyetemeit. Akkoriban szokás volt, hogy a diákok egyik egyetemről a másikra vándoroltak, latin szóval peregrináltak, míg aztán valamelyik városban tudásuknak megfelelően egyetemi fokozatot nem szereztek: licentiatust, baccalaureatust - magyarul „borostyánosságot” - vagy legfelső fokozatként

doktorátust. Munkásságáról ugyancsak Szenczi Molnár megemlíti, hogy Conrad Gesner híres könyvészeti munkája, a *Bibliotheca universalis* közel félszáz művét sorolja fel, és hogy a császári udvarban halt meg 1584-ben „a bécsi akadémián”.

Nagyszombatban született 1531-ben. A Zsámboky vagy Sámbooky név arra utal, hogy a család a Pest megyei Zsámbokról származik, de a kor szokásainak megfelelően szinte kínálkozott e nagy humanistának, hogy nevét a „bodzafa” jelentésű latin sambucus szóval hozza kapcsolatba. Tízéves korában Bécsbe került görögöt tanulni, miután a latin nyelvvel akkorra már szülővárosában megismerkedett. Innen nemsokára Lipcsébe ment át, majd a Szenczi Molnár által is említett wittenbergi évek következtek. Egyre jobban szívügyévé vált a görög nyelv, ezért húszéves korában már Párizsban találjuk, a görög kézirat-kereskedelem akkori jelentős központjában. Tudjuk róla, hogy itt könyvvásárlásai mellett három görög kéziratért 21 aranyat fizetett ki. Nem éppen vándorló diák erszényéhez mért költekezés. Ezért a francia fővárosból hazatérve úgy találta, hogy jó lenne szert tenni valamilyen patrónusra.

További tanulmányai támogatására meg is szerezte Oláh Miklós esztergomi érsek jóindulatát. Ez a híres humanista főpap ekkor küldte unokaöccsét padovai tanulmányokra, és preceptorként, az egyetemi tanulmányokban segédkező „házitanítóként” fogadta fel mellé Zsámbokyt. Később ugyanilyen szerepet töltött be a jeles történetíróvá növő Istvánffy Miklós és Jakob Fugger mellett is. Padovában ő maga is beiratkozott az egyetem orvosi karára, ahol olyan tanárok működtek, mint a híres németalföldi anatómus, Andreas Vesalius, aki aztán V. Károly császárnak, majd II. Fülöp spanyol királynak lett az udvari orvosa. Később Zsámboky is udvari orvosi címet kapott Bécsben - anélkül, hogy orvosdoktori diplomát szerzett volna. Mert Padovában immár Oláh Miklóstól kapott megbízatás megadta neki az anyagi lehetőséget ahhoz a szenvedélyhez, amely már Párizsban feltámadt benne: könyvek és kéziratok gyűjtéséhez. Könnyedén kifizetett egy Arisztotelész-kódexért 18, egy teológiai tartalmú görög kéziratért 23 aranyat. A doktori fokozat elnyerése és az ünnepi aktus kapcsán a professzorok és a diáktársak megvendéglése, az úgynevezett „diploma-áztatás” ez idő tájt sok kiadással járt. Két nemzedékkel előbb Kopernikusz például azért ment át egyetemi tanulmányainak helyéről, Bolognába a doktori fokozat megszerzésére Ferrarába, mert ott olcsóbban megúszhatta a dolgot. Zsámboky meg úgy gondolta, hogy helyesebb, ha a doktori cím megszerzése helyett a pénzt könyvekre és kéziratokra költi.

Padovai megbízatásának eleget téve átmenetileg Bécsbe költözött, ahol mint udvari történetíró császári évdíjhoz jutott. Könyveit azonban Padovában hagyta, jelöl, hogy a vándordiak életmódot nem tekintette befejezettnak. Visszatért Párizsba, tudós és könyvkedvelő barátok közé. Büszkén említi, hogy két éven át élvezte Jean Grolier bőkezűségét és szellemi irányítását. Ez a királyi kincstárnok volt a kor legtekintélyesebb bibliofilje. Neve máig él a róla elnevezett Grolier-kötésben: itáliai példákat követő marokén vagy másképp szattyánbőr, esetleg borjúbőr felhasználásával és aranyozott vagy színezett, egymásba fonódó díszítéssel készített kötés. Egyébként az ő nevét viseli az amerikai bibliofilek klubja. Zsámboky követendő példát látott híres éremgyűjteményében is. Itt kötött barátságot Charles de L'Écluse, ismertebb humanista néven Clusius németalföldi orvossal és botanikussal, akivel később Bécsben szoros kapcsolatot tartott fenn, s aki a magyar botanikai irodalomba is beírta nevét.

Párizst követően Zsámboky újra Itália felé vette útját. Lement egészen Nápolyig, mert ezt a várost akkoriban a kéziratok kincsesbányájának tartották. Valójában az egész 16. század a kéziratgyűjtők aranykora volt. Az egyre olvashatóbbá váló nyomtatott betűk kezdték kiszorítani a kódexeket, másutt a reformáció előretörése tette feleslegessé a sok középkori skolasztikus művet. A díszes kódexeknek persze akkor is megvolt az áruk, de az egyszerűbbekhez könnyen

hozzájuthattak a gyűjtők, hiszen orgonaépítőknek, könyvkötőknek és egyéb iparosoknak árusították ki a kódexeket, mint pergamenhulladékot. Oda- és visszaútja a vásárolt könyvekben lévő bejegyzései alapján jól nyomon követhető. 1563-ban immár könyveit is magával hozva tért vissza Bécsbe, de az is lehetséges, hogy előbb patrónusához, Oláh Miklóshoz Nagyszombatba. Ekkor ajándékozta Miksa főhercegnek azt az Arisztotelész-kódexet, amely a mai napig a bécsi nemzeti könyvtár egyik legbecsesebb ciméliája. A könyvbarátok előtt jól ismert ez a „drágakincs” jelentésű ellatinosított görög szó. Könyvtárak, de múzeumok is használják, főleg régi, antik és középkori darabjaik jelölésére. Olyakor az ilyen jellegű különgyűjteményt cimelotheca névvel illetik.

A hazalátogatás után Zsámboky még egy utat tett Németalföldre, Amszterdamban megismerkedett a bibliofilek világában mai napig jól ismert Christophe Plantinnel, aki a könyvkötői tevékenységét ez idő tájt cserélte fel a nyomdászattal és a könyvkiadással.

Végre 1564-ben 22 esztendei peregrinálás után letelepedett Bécsben. Lett volna foglalkozása - ha be tudta volna mutatni az orvosi diplomáját. Végül is úgy kerülték meg a problémát, hogy az akkor már trónra került Miksa kinevezte fizetés nélküli udvari orvossá. Így már nem támadhatták a bécsi orvosok, mint sarlatánt. A kinevezés nem sokat lendített anyagi helyzetén, amint hogy házassága sem: egy pozsonyi származású bécsi vaskereskedő leányát, Egerer Krisztinát vette nőül. Világot jártában ugyanis alaposan elsajátította, hogyan él egy reneszánsz tudós. Nagyurak kedveltje, a toll tudós és ékes forgatója, az élet gargantuai élvezője, ugyanakkor a reneszánsz ember által legtöbbnek tartott erénynek, a magnanimitásának a birtokosa. Ha úgy adódott, verseket írt, ha kellett, gyógyított, ha lehetett, vadászni járt. Kedves egyénisége éppúgy vonzotta a szakmabelieket, mint nagy hírű, látványosságnak számító könyvtára. Amelyből számára olyan természetesnek tűnt egy-egy darab kölcsönzése, mint a látogatók megkínálása egy pohár nedűvel. Ha mindez sok bosszúsággal járt is. És persze sok pénzzel.

Gyűjteményét egyre bővítette akkor is, amikor ingatlanvásárlások csak növelték anyagi gondjait. Kéziratainak java részétől megvált - hogy újakat vásároljon. Könyvkereskedőkkel, kiadókkal, gyűjtőkkel, könyvkötőkkel állott kapcsolatban, megrendeléseket adott le, vásárolt, cserélt. Régi pénzeknek, antik műtárgyaknak sem tudott ellenállni, egyszer például 400 dukátra értékelt Priaposz-szobrot vásárolt. Miután sikertelenül pályázott az udvari könyvtárosi állásra, 1578-ban 530 kéziratot megvett tőle az udvar 2250 aranyért. A kifizetés módjáról folyó huzavona közben érte utol a halál, 1584-ben. Ekkor még 3163 nyomtatott mű, 28 kotta és a könyvtára világhírét adó görög és latin kéziratokból 206 kötetnyi volt birtokában. Szép gyűjteményét az örököseitől az udvar megvásárolta, és a könyvtáros, Hugo Blotius gondos, több példányban lemásolt jegyzéket készített róla. Ezt az értékes magyar és európai művelődéstörténeti emléket Gulyás Pál adta ki, részletes magyarázatokkal. Sajnos a jegyzék számos darabja ma már nem található, a századok során kiselejtezték mai szemmel értéknek tartott köteteket is. Így tizedelődött meg például az amúgy is nagyon kevés, alig tucatnyi régi magyar nyomtatvány. Köztük olyan mű is eltűnt, amelyből Zsámbokyé volt az egyetlen példány. A jegyzékből különben megállapítható, hogy elsősorban a kortársak és az őket megelőző nemzedék munkái érdekelték. A nyomdahelyek között sorrendben Velence, Bazel, Párizs, Lyon és Antwerpen jár elől, a kiadók élén pedig Plantin halad.

Tartalmilag Zsámboky igyekezett kora tudományának teljességét összegyűjteni. Leggazdagabb természetesen a filológia területe, benne a klasszikusok és humanisták műveivel, nyelvtanokkal és szótárakkal. Böven találkozhatunk teológiai és filozófiai művekkel is. Mivel udvari történetíró is volt, gyűjteményében sok történelmi munka szerepelt, s ehhez kapcsolódva földrajzi, állam- és jogtudományi művek. Az orvostudomány körülbelül hetedét teszi ki

könyveinek, s nem hiányoznak a gyógyszerészettel, Clusiusszal való barátságának köszönhetően a gyógynövényekkel foglalkozó füveskönyvek sem. Ide sorolhatjuk az asztrológiát is, hiszen akkor még szoros összefüggést láttak a csillagok állása és a betegségek között. Könyvei között találjuk Kopernikusz *De Revolutionibus Orbium Caelestium* (Az égi pályák körforgásáról) című művét is, amit nem kell magától értetődőnek vennünk. A tudós világ hosszú ideig meglehetősen érdektelenséggel ment el a később híressé vált mű mellett, és jócskán maradt fenn belőle példány a nyomtató nyakán.

Álljunk meg egy lélegzetvételnyre e tudománytörténetileg híres mű Zsámboky-féle példányánál, amely ma Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerület könyvtárában található. Ilyen messzire vezető útja ma már kideríthetetlen. Pedig a könyv az övé volt, bár tulajdonosi bejegyzését régi kezek kétfajta tintával is áthúzgálták. De így is kibetűzhető jellegzetes névaláírásának ismeretében; Joannis Sambuci Pannonij, vagyis: a pannon Zsámboky Jánosé. Alatta áthúzás nélkül az évszám: 1560. Zsámboky ez idő tájt már érdeklődéssel fordult a csillagászat felé, hiszen egy évtizeddel előbb a híres asztronómus, Peter Bienenwitz, humanista nevén Apianus előadásait hallgatta, Ingolstadtban. Apianus egyik könyvét a *Cosmographiát* meg is találjuk könyvtárjegyzékében. Bizonyára ismerte másik könyvét is, az *Astronomicum Caesareum* című művet, amely csodálatos nyomdatechnikával, zsinórok segítségével mozgatható színes képelemekkel mutatta be a bolygók mozgását. Csak éppen geocentrikus szemlélettel, nem Kopernikuszt követve. Ehhez képest a kortársak számára amúgy is nehezen érthető kopernikuszi mű, a maga piktogram jellegű ábráival, nem volt lenyűgöző olvasmány. Inkább jó táblázatai miatt vették kézbe a szakemberek, mert ezeket a heliocentrikus rendszer elfogadása nélkül is használni tudták. Zsámbokynak sincs a könyvben olyan bejegyzése, amely Kopernikusz elfogadása vagy elutasítása mellett szólna. Sőt egyik emblémája egyértelműen a Ptolemaiosz nevéhez fűződő geocentrikus rendszert mutatja be. A táblázatokot viszont számos helyen korrigálta; az időpontok alapján feltehető, hogy Apianus megfigyeléseit vette át.

A könyvben Zsámboky possesszori bejegyzését követően az áll, hogy 1667-ben beírták a nagyszombati Egyetemi Könyvtár katalógusába. Ez három évtizeddel a Galieli-pör után történt. Mint tudjuk, ebben az ítélet úgy hangzott, hogy a heliocentrikus tanról csak mint felvetésről, hipotézisről szabad beszélni. Bele is kerültek a könyvbe ebből az időből ilyen értelmű bejegyzések.

Azután Kopernikusz műve nem tudni mikor és milyen csatornán keresztül Debrecenbe került. Egy latin nyelvű tulajdonosi bejegyzés mindössze annyit árul el, hogy „most” a debreceni helvét hitvallású kollégiumé. Az írás a híres Hatvani István professzor keze vonásáról árulkodik, aki 1750 táján volt a kollégium könyvtárosa. Maga a könyv azonban őrzi vándorlása titkát... Ölelkezett a csillagászzal a matematika, ezzel foglalkozó mű is akadt könyvtárában, akárcsak néhány fizika és természetrajzi munka. Külön említést érdemel a 28 nyomtatott kotta, köztük az erdélyi Bakfark Bálint 1552-ben kiadott lantkompozíciója. Lehetséges, hogy ezt a híres brassói lantművészt személyesen is ismerte, talán Bécsből, ahol a muzsikusz 1566 és 1588 között szintén az udvar szolgálatában állott.

Már említett *Emblemata* című munkájában több képe maradt ránk. Az egyik „Fidei canum exemplum - A kutyák hűségének példája” címmel ábrázolja Zsámboky, két hűséges, utazásaiban, vadászatain őt kísérő Bombo és Madel nevű kutyájával együtt. Van ebben a könyvben egy másik portréja is. Ez a felirata szerint 1565-ben, 34 éves korában készült. Akkor már csak az egyik kutyája élt, Bombo, a művész azt is megörökítette, még nevét is odaírta. Joseph Heller a múlt század elején a fametszet történetét összefoglaló alapvető művében, s később az ő nyomában sokáig mások is, a Bombo felirat mögött a kép készítőjét

sejtették - mintegy jelképként, emblémájaként annak, hogy a legtöbb laqueus, azaz csapda, tör, kelepce, verem a filológia területén leselkedik a kutatókra...

És még valamit emblémának, jelképnek tekinthetünk Zsámboky sorsában. A magyar bibliofília alakjait, nagyjait vagy segítőit a későbbiek során is jellemzik a külföldjárás különböző formái, a diplomáciai megbízatástól egészen a peregrinációig.

7
BATTHYÁNY BOLDIZSÁR
1543-1580

A történelem különös játéka, hogy amíg a büszke budai Vár nem tudta megmenteni Mátyás könyvtárát a török elől, addig egy másik, sokkal kisebb erődítmény, Németújvár éppen az idő tájt kezdett otthont adni egy olyan bibliotékának - humanista könyvtárak között nagy ritkaság -, amely napjainkig fennáll. Ezt a várat a Mohácsnál elesett II. Lajos adományozta a Batthyány családnak, abból a célból, hogy a török elől szlavóniai és horvátországi birtokairól a munkáskezeket is ide menekítse. Hogyan jött létre itt a könyvtár?

A magyar bibliofília századaiban újra és újra felbukkanó Batthyány névből elsőnek Mátyás királyunk kortársát, az 1520-ban elhunyt Batthyány Boldizsárt, a mi Boldizsárunk dédapját kell megemlítenünk. Az ő számára készítette Fáncsi Antal deák 1498-ban a szakirodalomban *Batthyány-misszálé* néven ismeretes misekönyvet. Batthyány nem papi ember volt, hanem kőszegi vitézlő várkapitány, nem is liturgikus célokra, hanem a mise alatti imádkozásra készítették neki ezt a könyvet. Ennek megfelelően sok értékes magyar bejegyzést őriz és egy teljes magyar naptárt. Amennyire közmondásosan kevés értékű a tavalyi kalendárium, olyan sok művelődéstörténeti és nyelvészeti kincset rejt magában egy félezer éves naptár. Olvastán hol egy-egy szívosan megmaradt névformára csodálkozhatunk rá, hol régóta eltűnt kifejezés ízét kóstolgathatjuk. A közelmúlt naptáraiban Szent Iván ünnepét még Keresztelő Szent János fővétele néven találhatjuk, itt viszont úgy szerepel, mint *Szent János Baptista nyakavágása nap*.

Ez a jeles művelődéstörténeti emlék, egy hamisításairól hírhedtté vált múlt századi antikvárius, Literáti Nemes Sámuel révén került az Országos Széchényi Könyvtárba. E különös régiségkereskedő alakjával később még részletesebben megismerkedünk, most könyvészeti érdekességgként csak azt említjük meg, hogy amikor halála után turpisságaira fény derült, a szakemberek egy része minden keze alól előkerült könyvben, így ebben a misszáléban is hamisítást véltek. Megindult körülötte a tudományos vita, amelynek végére Radó Polikárp tett pontot fél évszázada. Megállapította, hogy ennek a misszálénak a hamisításához olyan liturgiátörténeti jártasság kellett volna, aminő egy múlt századi autodidakta régiségkereskedőről nem tételezhető fel. Jankovich Miklós műgyűjtőnek adta el Literáti annak idején, 72 aranyért, márpedig ha ő hamisítja, tudnia kellett volna, hogy ilyen szakszerű munka ennyi pénzzel nincs megfizetve, más kérdés persze, hogy mint eredeti mű, mennyivel ért többet a vételárnál.

A bibliofilek közé sorolható ennek a misszálétulajdonos Boldizsárnak az unokája, báró Batthyány Kristóf is, bár ő kissé egyénileg értelmezte e nemes szenvedélyt. Való igaz, hogy szenvedélyesen gyűjtötte a könyveket és kéziratokat abban a török korban, amikor egy-egy műtárgy értékét jelentősen megemelte az a körülmény, ha szükség esetén könnyen lehetett azt a török elől menekíteni. Ezért is élte virágkorát az ötvösművészet, de az ékszerek után az értékes kódexek következtek. Kristóf ilyen meg gondolásokból adhatta magát bibliofilfára, ha ugyan annak nevezhető a könyvgyűjtésnek a kolostorok kifosztása révén üzött formája.

Ennek a Kristófnak a fia - a nagypapa és dédapa után - újra a Batthyány Boldizsár nevet vette fel. Megfelelő képzésben részesült, nevelők irányították, akik közül az egyikről, Pomagaics Mihályról úgy írt apjának, hogy második szülőatyjának - alter parens - tekinti. Ő hozta meg például növendékének Melanchthon nyelvtanát, de botanikus kertet is létesített számára. Majd amikor Boldizsárunk úgy érezte, az otthoni körülmények között többet már nem tanulhat,

értesítette atyját, hogy nyelveket akar tanulni, mert beszédben pallérozottan - „sermone politus” - szeretne forogni előkelő körökben. Külföldi útra indult, Padova, Párizs az ismert állomásai, de lehet, hogy eljutott Németalföldre is.

Párizsi tartózkodásáról fennmaradt az egyetem jegyzőjének az írása, amely szerint egy peres ügy kapcsán megjelent előtte a magyar nemzethez tartozó Batthyány Boldizsár, „a legfenségebb és legkeresztényebb francia királyunk udvaronca”. Ez a tisztség 30 frank fizetéssel járt, de nem jelentette azt, hogy a királyi udvarban lakott. Tudjuk, hogy a híres németalföldi származású Wechel könyvkiadó cégnél szállt meg, s valószínűleg itt találkozott a céghez benősült Jean Aubryval. Ehhez a francia humanistához életen át tartó barátság fűzte. Aubry sokat tartózkodott Bécsben is mint udvari könyvbeszerző, librarius aulicus.

A kettejük között folyó levelezés bizonyítja, hogy amikor Batthyány Boldizsár külföldről hazatért, tudatosan, tervszerűen és a korabeli „könyvtártudomány” igényeinek megfelelően látott hozzá a németújvári bibliotéka fejlesztéséhez, miközben katonai feladatok is nehezedtek vállaira. Apósa a törökverő Zrínyi Miklós volt, ő maga is jeleskedett a török ellen a harcmezőn. De várát ugyanakkor humanista központtá is igyekezett fejleszteni. Hosszasan és többször vendégeskedett udvarában a neves németalföldi botanikus, Charles de L'Écluse, Clusius, akinek a magyarországi növények latin-magyar névjegyzékét tartalmazó könyve, a *Stirpium nomenclator Pannonicus* 1583-ban jelent meg Manlius németújvári nyomdájában. Ennek a külföldről ideszakadt nyomdásznak is Batthyány Boldizsár adott otthont. Clusius könyve előszavában kiemeli Beythe István németújvári református prédikátor érdemét a növények magyar neveinek megállapításában, amire közös botanikai kirándulásaik adtak alkalmat.

Mindenekelőtt pedig folyt a könyvtár fejlesztése. Mentek a bibliotéka gyarapítását szolgáló, kifejezetten kéréseket is tartalmazó levelek a párizsi, frankfurti, augsburgi, linzi, prágai és főleg a bécsi könyvpiacra. Mint említettük, sokat tartózkodott ott barátja, Aubry, akinek szívesen fogadta tanácsait. Batthyányhoz írt reánk maradt levelei és számlái 153 mű küldését regisztrálják, amelyek az akkori idők korszerű konténereiben, a könnyen mozgatható és a nedvesség elől is védelmet nyújtó hordókban érkeztek. Bennük politikai, történelmi, egyház-történelmi és teológiai művek, Machiavelli és a kortárs államjogász Bodin művei, Rabelais összkiadás. Aubry legdrágább küldeménye egy 8 kötetes „királyi” biblia, *Biblia magna Regia* volt, 103 forintért. Ez a becses mű onnan kapta nevét, hogy II. Fülöp spanyol király „kegyességéből és segítségével” jelent meg Antwerpenben, Christophe Plantin nyomdásznál, 1571-1572-ben. Plantin ekkor kapott pápai és királyi privilégiumot a spanyolországi és németalföldi liturgikus művek kizárólagos nyomtatására. Öt év múlva már Batthyáynak is tulajdonában volt ez a biblia. A 103 forintos vételár értékét szemléletesen illusztrálja egy 20 forintos bécsi számla küldőjének az a megjegyzése, hogy szívesebben fogadna pénz helyett egy 4-5 éves lovat. A könyvküldeményekből nem hiányoztak a természettudományos munkák sem. Különösen érdekelte Batthyányt az alkímia, Németújváron laboratóriumot is berendezett a művelésére.

Mint említettük, Batthyány könyvtárát nem érte utol a humanista könyvtárak végzete, a tulajdonos halálát követő szétszóródás. Fia, Ferenc, inkább politikai és katonai téren tevékenykedett, a könyvtár megmentésében unokájáé, Batthyány Ádámé az érdem. Ő újra katolikus hitre tért, 1634-ben a protestáns prédikátorokat és tanítókat elűzte, könyveiket és könyvtáraikat a ferenceseknek adta, akiknek a század közepére elkészült németújvári kolostoruk és templomuk. Ide került - több török uralom alatt levő ferences zárda könyvtára mellett - 1661-ben ajándékképpen Batthyány Boldizsár könyvtárgyűjteménye is. Ez alkalommal leltárt is készítettek, amelynek alapján 330 könyvről állapítható meg a több ezerre tehető Batthyány-

gyűjteményből való származás, proveniencia. Ezek közül 183 megkapta az új tulajdonosi bejegyzést - Conventus Németújváriensis, vagyis Németújvári rendház -, 72 esetében pedig törölték a Batthyány Boldizsár tulajdonosi bejegyzést. A Beythe család három tagja állott a Batthyány család szolgálatában, az ő könyveik is ide kerültek. Egyébként a könyvtár 650 könyvében található tulajdonosi, posszessori bejegyzés, például 9 műről tudjuk, hogy Clusius ajándékozta őket Batthyány Boldizsárnak. A könyvtár 1935-ben történt átvizsgálása alapján az 1661. évi állomány 3000 műre tehető, bár a kötetszám a kolligálás (több könyv egybekötése) miatt csak 1735.

Batthyány Boldizsárnak a németújvári ferenceseknél máig együtt maradt, mintegy 100 inkunábulummal és háromtucatnyi kézirattal is rendelkező könyvtára a 16. századi magyar bibliotékák legnagyobbika, és egyben a leghosszabb életű könyvtárunk.

Németújvárt ma mint Güssinget találjuk meg Ausztria térképén, Rábfüzesről 10 kilométerre északi irányban.

8
ZRÍNYI MIKLÓS
(1620-1664)

„Zrínyi - könyvtár! Vajon mit jelent e szó?”

E szónoki kérdést tette fel a múlt század nagy magyar irodalomtörténészének fia, Toldy László, egy fiatalon elhunyt történészt, Szluha Lászlót búcsúztatva, a Magyar Történelmi Társulat 1880 májusában tartott választmányi ülésén, és így válaszolta meg: „Azt jelenti, hogy mint annyi megbecsülhetetlen kincsünk, talán rövid idő múlva ez is egerek és molyok martaléka lett volna, ha ő annak létezéséről nem tudósítja nemzetét.”

A „nemzet tudósítása” pedig egy Toldy Ferenchez intézett levelében történt, amelyben Daun Henrik grófnál tett morvaországi látogatásáról így számolt be Szluha László: „Az 1873-diki év nyarán történt, hogy nagyobb társaságban átrándultam a regényes fekvésű Vötau várkastélyba, ennek gyönyörű kertjét és gazdag fegyvergyűjteményét megtekintendő. A sok látnivaló között megnéztük a könyvtárt is, és míg társaim a régi acélmetszeteket szemlélgették, én egyik félreeső szekrényhez mentem, amelynek szüette foszlányos tartalma kiváló figyelmemet ébresztette fel. Egy hosszúkas 8-adrét könyvet, mivel a palimpsestusba burkolt kötése miatt meg akartam közelebbről tekinteni, kivettem a sorból, s miután a palimpsestus-burkolat maga semmi érdekeset sem láttatott, felnyitottam, és erre öröm, vagy meglepetésből-e? nem tudom, de mindenesetre nagyot kiálthattam, mert társaim valami bajomat gyanítván, ijedten hozzám szaladtak. Megnyugtatójukra kijelentém, hogy csak ennek az öreg könyvnek örültem meg, mire mosolyogva ott hagytak. De nagyságod érteni fogja felindulásomat; mert a felütött könyv első lapján ezt olvastam: »*Catalogus omnium Librorum Bibliothecae Chaktorniensis Comitum Nicolai A Zrinio Bani. Anno domini 1662. Die 10. Octobris.*« Ha hazánkban akadok ilyesmire: meg leszek lepetve; itt morva földön, szlávok között, csodálkozásom kétszeres volt.”

Még mielőtt az „öreg könyv” latin címét lefordítanánk, jegyezzük meg, hogy a palimpsestus vagy palimpszeszt olyan pergamennek a neve, amelyről az írást levakarták, hogy mást írhasanak rá, vagy könyvkötésként használják. A modern fényképezési eljárásokkal láthatóvá tett kivakart írás egyébként már sok tudományos meglepetéssel szolgált. Jelen esetben azonban a *nem* kivakart írás jelentette a meglepetést, amely magyarra fordítva úgy szólt, hogy „gróf Zrínyi Miklós bán csáktornyai könyvtárában levő valamennyi könyvének 1662. október 10-én készült katalógusa”.

Szluha megtudta a házigazdától, hogy „valamelyik Zrínyinek az özvegyével kerültek ide a könyvek Csáktornyáról; időközben nagyon sok elveszhetett, csak az a kevés van, amit abban a szekrényben láthatok”. Később alkalma nyílt a 11 szakcsoportba foglalt művek áttanulmányozására, és erről így számol be Toldy Ferencnek: „A szakaszok címei mutatják, hogy viszonyítva az akkori időkhöz mily gazdag tartalmú lehetett a Zrínyiek könyvtára; de bizonyítja ezt maga a katalógus is, amelyben a görög és latin klasszikusok (némelye több példányban), egyházatyák, latin, francia, olasz és német nyelven írt történeti munkák fel vannak jegyezve. Kiváltképp gazdag az olasz szépirodalom, és amit szintén nem hagyhatok említés nélkül: nagyon sok művet találtam a törökökre vonatkozóan. A „militares” (vagyis hadtudomány) alatt leginkább német és francia könyvek vannak. Az egész katalógusban csupán egy horvát műre bukkantam; de a nyelvet nem tudván a rossz írás miatt lehetetlen vala kibetűznöm a címét.”

Ezek után leírta Toldy számára a könyvtár néhány, magyar szempontból érdekesnek ítélt darabját, és lezármazási táblázattal azt is vázolta, hogy milyen úton került morva földre a Zrínyi-könyvtár. A költő fia, Zrínyi Ádám elesett a törökökkel vívott szalánkeméni csatában. Özvegyének második házasságából származó második leánya, gróf Daun Henrikhez ment nőül. Gyermeük, Daun Miksa gróf szállította át a könyvtárat Vöttauba Bécsből, ahová már előbb elvitték Csáktornyáról. Valószínű, hogy a könyvtár nem került azok közé a Zrínyi-javak közé, amelyet a kincstár Miklós testvéreinek, Zrínyi Péternek összeesküvése, és fiának Ádámnak halála után lefoglalt. A könyvtárat utoljára az a Daun Henrik rendezte, aki az egész Szluhának megmutatta, miután várkastélyának egyik nedves helyiségében halomra rakott könyveket saját kezűleg rendbe szedte, és egy szekrényben elhelyezte.

Toldy Ferenc 1874-ben kapta Szluhának ezt az értékes híradását. Természetesen készült is Vöttauba eljutni, de ebben betegsége, majd halála megakadályozta. A kutatást tehát Szluha folytatta tovább az „egérrágta papírok között”, míg a korai halál 1879-ben véget nem vetett az ő munkájának is. Feljegyzései szerint a Zrínyi Miklós által Csáktornyán 1662-ben saját kezűleg készített katalógus 409 könyve nyelvileg így oszlik meg: 237 latin (tehát több mint a fele), 134 olasz (a könyvek egyharmada), 12 német, 9 magyar, 5 francia, és egy-egy spanyol és horvát.

Szluha László halálával egy évtizednyi vétkes csend következett. És egyszer csak 1891. január 12-ére Daun Henrik özvegye árverést tűzött ki a könyvtárra. Az Országos Széchenyi Könyvtár - akkor még Magyar Nemzeti Múzeum - részéről Majláth Béla már egy héttel előbb, január 5-én odaérkezett. Meglepetéssel, mert a hagyatékából már csak néhány fegyvert és egy Zrínyit ábrázoló halotti képet talált. A többi Kende Zsigmond bécsi antikvárius már előzőleg felvásárolta, majd felajánlotta előbb a Magyar Nemzeti Múzeumnak, azután báró Podmaniczky Gyulának. Végül az üzleti élet elve érvényesült, a legtöbbet ígérő lett a zsákmány, és Zrínyi könyvtára a zágrábi Egyetemi Könyvtár tulajdonába került.

Hasonló jelenséggel a bibliofília területén bőven találkozhatunk. A múzeumi, a bibliofiliai és az üzleti élet gyakran vív elkeseredett csatákat vagy okoz csalódásokat - amelyeknek kimenetelét az idő olykor játékosan átértékeli. Például egy-egy könyvtár készsége, a modern technikai eszközök segítségével, messzire került könyveket közel hozhat a kutatókhoz, elzárkózása pedig közeliakat is elérhetetlen távolságba vihet... Mindenesetre igazat kell adnunk a jeles könyvtáros, majd egyetemi tanár Erdélyi Pálnak, hogy bár jeles tudósaink már egy évtizede tudtak arról, milyen kincseket rejt a vöttaui várkastély, „meg nem magyarázható könnyelműséggel siklottak el a Zrínyi-örökség fölött.” Erdélyi e sorokat abból az alkalomból írta le, hogy Kende antikvárius 1893-ban kiadta a Zrínyi-könyvtár gondosan elkészített katalógusát. Ebből a magyar tudományosság felfigyelhetett arra a történetírás különféle területeit érintő jelentős tényre, hogy a könyvekben sok a tulajdonos saját kezű bejegyzése. Szinte párbeszéd alakult ki Zrínyi és a könyvei között. Ezek a bejegyzések - amelyeket 1934-ben részletesen feltárt Drasenovich Mária - némi fogódzót nyújtanak arra vonatkozóan is, hogy hogyan jött létre a könyvtár.

Zrínyi Miklós hatéves volt, amikor öccsével, a később Bécsújhelyt kivégzett Zrínyi Péterrel együtt árván maradt. Atyja az uralkodó gondjaira bízta neveltetésüket, amelyet Pázmány Péter irányított. Bármennyire furcsa is, az oly nagy műveltségről tanúskodó költőnek nem ízlettek az iskolás évek. Fiatalon, 16 éves fejjel, 1636-ban itáliai körútra indult, s ez döntő hatást jelentett fejlődésében. Útja állomásait, részleteit nem nagyon ismerjük, de mivel könyvtárában számszerűleg a latin nyelvűek után az olaszok vannak túlsúlyban, nyilvánvaló, hogy - egyben ismerkedve az olasz nyelvvel és irodalommal - Itáliában vetette meg könyvtárának alapjait.

A külföldi tanulmányút jelentőségére a bibliofiliát illetően állandóan utalhatunk. Nem volt ez másként Zrínyi esetében sem. Erre vonatkozóan hadd idézzük két könyvének bejegyzését. Az egyik Barberini-pápával, VIII. Orbánnal való találkozásáról árulkodik. Vörös bársonykötésű, dúsgazdag aranyozású könyv, amely *Poemata* címmel a pápa verseit tartalmazza, benne Zrínyi latin nyelven tett bejegyzésével: „Ezt a könyvet maga a szerző, VIII. Orbán pápa ajándékozta gróf Zrínyi Miklósnak, amikor mint ifjú Rómában járt...” A pápával való találkozás talán Pázmány Péternek köszönhető, aki II. Ferdinánd megbízásából, néhány évvel Zrínyi tanulmányútja előtt, 1632-ben tárgyalt nem a legbarátságosabb körülmények között VIII. Orbánnal. Azzal az egyházfejedelemmel, aki államfői ténykedésében példaképének az államraison elvének megtestesítőjét, Richelieu bíborost tekintette. Zrínyi könyvtárkatalógusának „Politikusok” című szakrendje 25. számú tételében ott is találjuk könyvei között a *Ministerium Cardinalis Richelij et Mazarini...* című munkát. Még meghatározóbb élményről árulkodik egy bejegyzése Malvezzi Tacitusról szóló könyvében (Velence 1635). Latinnal kevert magyar nyelvű szövegében azt olvashatjuk, hogy „a magyarországi urak cihelődnek” - ott akarják hagyni a tanácskozást -, mert a császár tőlük csak „pro forma” kér tanácsot már elintézett ügyekben, de - fűzi hozzá Zrínyi - „magunké az invectiva, quare non mittunt filios in provincias alias” - vagyis „csak minket érhet szemrehányás, amiért nem küldjük fiainkat idegen tartományokba.”

Megint csak vissza kell térnünk a Zsámboky Jánosról szóló fejezetnek utolsó mondatára, amellyel itt az állambölcsele Zrínyi Miklós megfogalmazásban mint Szent István *Intelmeinek* a magyar történelem századaira szóló kicsengésével találkozunk, hogy „gyenge és törékeny a nyelvébe és szokásaiba zárkózó ország” - „regnum unius linguae uniusque moris imbecille et fragile est.”

Visszatérve magukhoz a könyvekhez: a Zrínyi-életmű alapos ismerője, Klaniczay Tibor így vázolja a könyvtár összeállítását: „Apja, úgy látszik - kora főnemeseitől eltérően - kevésbé érdeklődött a könyvek iránt, s nem hagyott könyvtárat fiára. A Zrínyi-könyvtárnak mindössze két könyvéről tudjuk, hogy valamikor Zrínyi György tulajdonában volt: a soproni Lackner Kristóf *Galea Martis* című munkája, amelyet ajándékba kapott a szerzőtől, valamint Curtius Nagy Sándor-életrajza. Érdekes azonban, hogy Zrínyi mindkét könyvet Jóna István csáktornyai jószágigazgatótól kapta vagy szerezte. Apja talán ennek a hű emberének ajándékozta néhány könyvét, vagy pedig Jóna egyszerűen eltulajdonította azokat. Jóna István ugyanis művelt nemes és könyvgyűjtő lehetett; Zrínyi könyvtárának meglévő kötetei közül 11 az ő gyűjteményéből származik, főként antik klasszikusok és Istvánffy históriája.” A bejegyzések alapján Klaniczay még számos régebbi tulajdonost felsorolt: Mossóczi Zakariás püspök, jeles jogtudós; Listius János udvari kancelláriai titkár, Balassa István a szigetvári hős veje, aki Bornemissza Péter nyomdájának alapításánál tevékenykedett; Listius Ferenc szamosújvári kapitány; Lippay György esztergomi érsek és mások.

Majd ugyancsak Klaniczay a továbbiakban így jellemzi a költő és hadvezér könyvtárát (előzetesen megjegyezve, hogy a kolligátum kifejezés több, egyébként a legkülönbözőbb megjelenésű művek egybekötött, kolligált könyvtári példányát jelenti): „Könyveinek túlnyomó részét azonban minden jel szerint ő maga vásárolta. Érdekes megfigyelni, hogy a klasszikus auktorok, a magyar történeti művek, s általában az olyan könyvek, amelyek a megelőző évtizedek magyar főurainak olvasmányai közé tartoztak, szinte mind bőrbe kötettek, míg a politikai és katonai elméleti tárgyú munkák, s általában az olasz nyelvű könyvek egységesen fehér pergament kötésűek. Ez utóbbiak kivétel nélkül új példányok, ezeket tehát Zrínyi maga szerezte be a velencei könyvpiacra, s ő kötötte be őket egységesen. A többiek - akkor is, ha nincs bennük a korábbi tulajdonos névbejegyzése - minden bizonnyal már ő előtte is hazai kézben voltak. Az egységes kötésre való törekvés mellett a könyvtár rendben tartásának és a

könyvek megőrzésének az igényéről tanúskodnak ex librisei is. Az első 1646-ból való »Nemo me impune lacesset« [„Senki nem ingerelhet engem büntetlenül”] szöveggel, a másik 1652-ből a híres »Sors bona nihil aliud« [„Jó szerencse semmi más.”] jelszóval. A könyvtárra fordított figyelmének legszembetűnőbb jele azonban az 1662. október 10-i keltezéssel ellátott, saját kezűleg írt katalógus... A katalógus több mint 400 nyomtatványt és 16 kéziratot sorol fel, de a művek száma lényegesen nagyobb. Nemcsak a sok kolligátum miatt (ezeknek csak első darabját jegyezte fel katalógusába), hanem azért is, mert hiányzanak a listából olyan könyvek, melyek pedig egészen biztosan megvoltak a könyvtárában. Egyesek, mint például Révay Péter *Sacra Coronája*, ránk is maradtak, s a köteten rajta is van a jelzet megőrkítésére szolgáló kis cédula, de jelzet már hiányzik róla. Nyilvánvaló, hogy megvolt könyvtárában Tasso eposza, vagy Busbecquius röpirata, a jegyzékben mégsem szerepelnek. Könyveit Zrínyi féltékenyen őrizte, s gondosságára jellemző, hogy amikor kölcsönadott belőlük - ami elég ritka eset lehetett -, akkor ezt külön feljegyezte a könyv valamelyik üres lapjára. Kivételesen azért az is előfordult, hogy ritka és nevezetes vendégeknek könyvek átadásával kedveskedett, így Tollius három török könyvet kapott tőle ajándékba”.

Jacob Tollius, ez a nagy műveltségű holland utazó, elragadtatással írt a Csáktornyan látottakról, ahol a kívülről félelmetes, belülről pompázatos palota adott otthont Zrínyinek a benne lévő fegyver-, érem- és képgyűjteménnyel, és mindenek előtt „híres könyvtárával”. Zrínyit leginkább a szépirodalmi, történelmi, politikai és hadtudományi könyvek érdekelték, de könyvtárában a korabeli műveltségnek, az akkor létező tudományosságnak szinte minden ága képviseltette magát. A csáktornyai könyvtár értékei közül mint különlegességet, kuriozitást szokás kiemelni *Az köz étteknek főzéséről való rövid jegyzés* című szakácskönyvet. Az viszont feltűnő, hogy a könyvtárában nagyon kevés 17. századi magyar könyvet találunk. Balassi-Rimay *Istenes énekei*, a *Magyar Márs*, a hányatott életű és Zrínyit utánozni akaró Listi László tollából Pázmány prédikációi és Pethő Gergely 1660-ban megjelent magyar krónikája képviselik csupán az egykorú magyar irodalmat. A fentebb idézett németalföldi Tollius szerint Zrínyi magyar, horvát, német, latin, olasz és török nyelven beszélt. Könyveibe magyarul, latinul és olaszul jegyzetelt. Feltehetőleg ezeket a nyelveket használta legszívesebben, ezeknek volt leginkább ura.

Azt már Szluha észrevette, hogy a Zrínyi-könyvtár és katalógusa nem fedik egymást. A könyvek közé kerültek például későbből Zrínyi Ádám könyvei, ugyanakkor a századok során egyesek eltűntek belőle. Érdekes képet rajzol a könyvtár mai állapotáról Kovács Sándor Iván, akinek 1979-ben nyílt alkalma a Zágrábban levő anyag rövid szemrevételezésére.

„Mindenek előtt - írja - Zrínyi történeti, földrajzi könyveit szerettem volna tanulmányozni. A saját kezű katalógusból kitetszően Zrínyinek ugyanis számos olyan könyve volt, amely Amerikával és a nagy földrajzi felfedezésekkel foglalkozott. Ezek azonban már szétszóródtak, alighanem az egzotikus képanyag és sok színes térkép csábította a gyűjtőket tolvajlásra. Értékes hírmondó e könyvek közül egy Peru történetével foglalkozó 16. századi velencei nyomtatvány. A címlapra írt névből korábban egy Martinus Sibenbirger nevű férfiúé volt (aki talán erdélyi szász lehetett). Amikor Zrínyihez került, ő szokásához híven a kötet előzőklapjára ragasztotta a rézmetszetű arcképét és odaírta jelmondatát is: *Sors bona nihil aliud*. A kötetben egy kihajtható Dél-Amerika-térkép található, bejegyzéseket azonban nem tartalmaz. Az *Áfium* befejező részének híres kifakadása (»Úgy hallom, Brazíliában elég pusztaság van; kérjünk spanyol királytól egy tartományt, csináljunk egy kolóniát, legyünk polgárrá«) aligha ezzel a dél-amerikai tárgyú kötettel magyarázható. Az Újvilág létezése Zrínyi számára már a lehető legtermészetesebb világképi elem volt, és saját kezű könyvjegyzéke kifejezetten Brazíliával foglalkozó műről is hírt ad.

Azután látni akartam persze a zágrábi Zrínyi-kéziratokat: az *Elégiát*, valamint az eposzt és a többi verset tartalmazó zöld kódexet. A fekete kemény fedelek közé piros szalaggal befűzött *Elegia* kéziratának erős papirosán nem mutatkozik semmi romlás jele. A költő 1651-ben megjelent verseskönyve, az *Adriai tengernek syrenája*, saját kezű javításokkal gazdagított kötete az úgynevezett zágrábi »kézirat« azonban siralmas állapotban van. Zrínyi »nagy híró munkájának« foglalatát bizony kikezdte az »irigy idő«: a kódex felül szétesik, gerince mentén málladozik, a romló, fogyatkozó papír felső szélének csipkés öblei nemsokára a kézírásos sorokig lehúzódnak. A zöld színű pergamenbe kötött kódex mielőbbi restaurálásra szorul...”

Az a bizonyos elégia ismeretlen nevű kisfiának halálára írt verse. Egyetlen életben maradt fia, Ádám, 1691-ben elesett a szalánkeméni csatamezőn. Jó fél évszázaddal apja itáliai útja után.

Ennyi ideig élt a Zrínyi-könyvtár.

9
ÁRVA BETHLEN KATA
1700-1759

„A magyar Antigóné” - így nevezte az erdélyi nagyasszonyt Németh László. Thébai elődjéhez hasonlóan - írja róla -, benne is két nagy szenvedély tusázott, a kultikus és az anyai, ahogyan erről megrázó részleteket olvashatunk önéletírásában. Meghajolni kényszerült anyja akarata előtt, amikor hithű protestáns létére katolikushoz ment feleségül. A görög sorstragédiák jutnak eszünkbe, amikor arról ír, hogy férje - mostohaapjának első házasságából született fia, gróf Haller László - két év múlva meghalt, és így „a könyörülő Isten az én szívemnek mélységes keserűségéből tett kívánságomat megteljesítette, tőle világi életemet elválasztotta”. Ez az asszony - írja Szerb Antal - kivont karddal örködött lelki üdve fölött. Háromesztendei özvegyesség - erdélyi szóhasználat szerint „árvaság” - után házasságra lépett gróf Teleki Józseffel, aki immár református volt. Egy évtized után ő is árvaságra hagyta.

Bethlen Katától két kortörténeti becsű emlék maradt. Az egyik a vallásos, de ugyanakkor gyakorlatias, sőt anyagias és takarékos özvegyet elének állító önéletrajza, *Életének maga által való rövid leírása*. A másik - és érdekes módon erről életrajzában nem beszél - a *Magyar Bibliotheca*. Az a bibliofil szenvedéllyel összeállított könyvtár, amelyhez valószínűleg második urának példája adta az ösztönzést. Előbb gyermekeinek, majd férjének elvesztése után, amikor úgy maradt, „mint megszedett szőlőben való kunyhó, egyedül”, igyekezett összegyűjteni azokat a magyar nyelvű könyveket, amelyek környezetének a vallásban és művelődésben való elmélyülését voltak hivatva szolgálni. Elsőrendűen magyar könyveket gyűjtött. Férje, Teleki József, 1732-ben halt meg, pontosan 200 esztendővel azután, hogy 1532-ben a krakkói Vietor nyomdájában kiszedték a legrégebbi, teljes szövegében magyar nyomtatvány próbaívét. A következő évben meg is jelent a könyv, *Szent Pál leveleinek* Komjáti Benedek által készített fordítása. Legfőbb ideje volt, hogy valaki hozzálasson az eltelt két évszázad magyar könyvtermésének összegyűjtéséhez, s ebben rejlik Bethlen Kata érdeme, amelyről, mint bibliofil tevékenységről, így emlékezett meg Bod Péter a fölötte tartott, az akkori szokás szerint rímekbe szedett halotti beszédében:

Más időtöltése könyvek olvasása,
Imádsága után ez az ő szokása.
Biblia az első s a magyarázása,
Azután a többek, szokott gyakorlása.
Nagy bibliothecát e végre állíta
Ez az áldott asszony, a gróf Bethlen Kata,
Jó magyar könyveket valahol kaphata,
Nagy áron magának mindjárt felváltata.

A jó magyar könyvek szerzésében fő segítője a szónok, Bod Péter volt. A későbbi jeles egyházi és irodalomtörténeti író 1743-ban tért vissza hároméves hollandiai peregrinációjából. Barátjával, Bezeréti Józseffel együtt mintegy „15 és fél mázsát” - métermázsában ez körülbelül 8 lehetett - nyomó könyvesládát csempészett be Lengyelországon át a Szepességbe, ahonnan aztán Erdélynek vették útjukat. Bethlen Kata - aki annak idején 50 forintot adott neki a külföldi tanulmányúthoz - még abban az évben meghívta magához Homoródhévízre az „udvari hitszónok” tisztének betöltésére. Hat évig maradt ott, és a sok külföldi könyv után

bőven nyílt alkalma megszeretni a magyar könyveket. Ily módon kapott nagyszerű indíttatást a *Magyar Athenáshoz*, úttörő magyar irodalomtörténeti és bibliográfiai munkájához.

Ezek alatt az évek alatt Bod két katalógust készített Bethlen Kata könyveiről, melyeknek minden egyes darabját úrnője egyformára köttette, és az Árva Bethlen Katát jelző monogramját - Á.B.K. - mindegyiknek „sarkára jedzette”. A második, teljesebb katalógus 332 művet írt le, 337 kötetben.

Nem csak az derül ki ebből a katalógusból, mely előbb a szerzők betűrendjében, majd utána 22 szakcsoportban sorolja fel a műveket, hogy Bod Péter kiváló bibliográfiai adottságokkal rendelkezett, de az is - és vizsgálódásunk szempontjából ez a fontosabb -, hogy Bethlen Kata mennyire tudatos bibliofil volt. Gyűjtőkörét pontosan behatárolta. Elsősorban igyekezett minden olyan jellegű magyar könyvet megszerezni, amely magának és környezetének lelki épülését és műveltségbeli gyarapodását segíti elő. Ebben elsősorban saját vallási meggyőződését tartotta szem előtt. Ezen túlmenően azonban nem hiányoztak olyan szakcsoportok sem, mint az „Egymással vagdalózással ellenkezők, elmésen tréfálódók és tréfásan mocskolódók”, vagyis a hitvitázó művek, köztük például Pázmány Péter *Kalauza*. Ezekhez járult még néhány profán szakterület is: „Orvoslásra tanító könyvek nevezetesen a Pestis ellen” - „Históriák” - „Magyar Históriák”.

Nevéhez méltóan tehát valóban Magyar Bibliotheca, magyar könyvtár állott össze, telve a magyar nyelvű nyomtatás két évszázadából még fellelhető hungarikumokkal. Mátyásnak az elődök eredményeit is őrző könyvtára *a töröknek esett áldozatul*. Zsámboky *a töröktől tudomást sem véve*, Batthyány és Zrínyi *a törökkel farkasszemét nézve* - „Ne bánts d a magyart!” - állította össze könyvtárát. Zsámboky és Zrínyi hungarikum, tehát magyar vonatkozás szempontjából csak a tartalmilag őket érdeklő magyar műveket gyűjtötte. A török idők alkonyát jelző karlócai béke (1699) után egy évvel született Árva Bethlen Kata pedig megpróbálta mindazt a magyar könyvet összeszedni, amely *a török ellenére* megmaradt. Ez a törekvése ugyancsak sok gondosságot, utánjárást, szakértőkkel való levelezést igényelt. Ránk maradt Bod Péternek néhány ilyen tárgyú levele, amelyet gróf Ráday Gedeonhoz, a péceli Ráday-könyvtár összeállítójához intézett. Ezekből az világlik ki, hogy a két férfiú, nagyjából azonos gyűjtőkört képviselve, kölcsönösen „ügynöke” volt egymásnak Erdélyben, illetve Magyarországon.

Egyik 1754-ben írt levelében Bod tudósítja Rádayt, hogy Bethlen Kata könyvtárának már régen megküldött katalógusához kiegészítésképpen újabb könyvek címét küldi. Így nemrégiben akadt kezébe *Szent Pál leveleinek* Komjáti Benedek által készített fordítása, amely 1533-ban jelent meg Krakkóban. Ennél régebbi magyar könyvet nem ismer, írta Bod, s ez a megállapítása - főntebb már szóltunk róla - napjainkig helytálló.

Még ugyanebben az évben egy másik levélben azt kérte, küldje el neki Ráday a magyar könyveinek listáját, nehogy „drágácska” könyveket duplumként vegyen meg számára. „Ha a könyvek listájok kezünkön lesznek, osztán bátrabban vásárolunk.” A következő évben nyugtázta, hogy a listát megkapta, de az a száz rénes - vagyis rajnai - forint, amelyet Ráday a könyvekre szánt, sok nehézséget fog okozni. „Én utat nem tudok mutatni a bátorságos elküldésre, hanem ha azt cselekedné a Méltóságos Úr, hogy Magyarországon a Méltóságos Gróf asszony Teleki Lászlóné asszonyom gondviselőjének általadná, és osztán itt Erdélyben a Méltóságos Úr, megadná.” Bizony, akkoriban nem volt még posta, ajánlott küldemény és pénzesutalvány. Ugyanennek a levélnek mellékletében felsorolt hét könyvet, amelyeket úrnője vásárolt a gróf számára. Köztük van *Roterdami Rezmánnak keresztyénséget tanító kézben viselő könyvecskeje*. Ez nem más, mint Rotterdami Erasmus műve, az *Enchiridion militis christiani*, Salánki György fordításában, amely Leydenben hagyta el a sajtót, 1629-ben. A mű a *Régi magyar-*

országi nyomtatványok című bibliográfia 2. kötetének 1393. számú tétele - bibliográfiai jelölés: *RMNy* 1393 -, amelynek ma mindössze három példánya ismeretes. A Bod-levelben említett ma a budapesti Ráday-gyűjteményben található.

Bethlen Kata könyvtárának létrejöttére jellemző fényt vet Bod Péter 1756. szeptember 20-i keltezéssel Rádayhoz intézett levelének néhány mondata: „A könyvek szerzéseken igyekeztem, de kevésre lehetett menni, minthogy a régiség hazánknak sokféle vesződései, a melyek voltak is, megemésztették; de csuda, hogy e tatár égette, török hamvazta hazában csak ennyit is lehet találni, holott itt egymást érte a sok pusztulás azelőtt. A Méltóságos Gróf Asszony Teleki Józsefné asszonyom ő nagysága a nyáron is egy néhány felé, magam is jelen lévén akkor ő nagyságánál, adott papoknak lajstromot, hogy micsoda könyveket vennének meg, ha elő akadnának, nézván abban nagyrészt a Méltóságos Úrra is. Vett ennek előtte is egy néhányat, a melyeket által adott a Méltóságos Gróf asszonynak Teleki Lászlóné asszonyom ő nagyméltóságának, melyek Szebenben voltak, s ugyan ez okom nem lehetett most által adniok a Méltóságos Úr embereinek; de azoknak kiküldésekben lehet ezután is módot találni. Én pedig ennek utána is, ha csak találhatok olyat, a mi az Úr könyveinek lajstromokban nem léssen, szerencsémnek tartom megvenni s módot keresek az elküldésekben is.”

Ilyen ügybuzgalommal állt össze Bethlen Kata könyvtára, amelyről végrendeletében így hagyatkozott: „Kevés magyar könyveim lévén, azok az én holtom után adassanak a nagyenyedi kollégium számára, minthogy kedves édes férjem, gróf Teleki József uram is maga könyveit oda hagyván, tetessék mellé.”

Ott is álltak sokáig a könyvek a nagyenyedi kollégiumban, sőt az alapító gyűjtőkörének figyelembevételével számuk még gyarapodott is.

Azután jött az 1848-1849-es szabadságharc. E dicsőséges idő nagyenyedi szomorú eseményeiről harminc év múltán így számolt be az evangélikus református kollégium könyvtáráról a minisztériumhoz küldött jelentés:

„Ha e szép könyvtárt részben kisodorta birtokából az 1848-49-iki forradalom erőszaka; részben pedig majd mind hamuvá égette a felbőszített nép őrjöngő dühe. 1848 utolsó két hónapjában az Enyedet megszálló császári sereghez csatolt, nagyobbára szász nemzetörök szekerekkel vitték el hazájokba, mint »bonne prise«-t [jogos zsákmányt], a könyvtárból és tanárok szállásáról a tudásuk és ízlésük szerint válogatott könyveket. 1849-ben pedig január 8-dik és következő napjain lángok - és pedig szándékosan a végett, a könyvtári termekben gyújtott lángok emésztették meg mindazt, a mi onnan még el nem raboltatott. A mit pedig az elragadott könyvek közül 1849 végén és 1850 tavaszán a vidékről össze lehetett gyűjteni, mindössze is csak 500 és egy néhány, nagyobbára félszeg művekre, megrongált, bemocskolt kötetekre ment. És azután több ízben tett felszólításainknak is a közönséghez és egyesekhez az iránt, hogy könyvtárunk kezökhez juthatott darabjait visszaszolgáltathatni, vagy ha hollétokról biztos tudomásuk van, arról minket értesíteni szíveskednének - csak igen kevés sikere volt...”

Ilyen árva sors jutott Árva Bethlen Kata *Magyar Thecájának*... Pedig tucatnyi unikum is volt benne, amelyekről, mint például Gálszécsi Istvánnak *A keresztyéni tudományt* tárgyaló, 1538-ban Krakkóban kinyomtatott könyvéről, Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár* című híres bibliográfiájának 1. kötetében a 10. számú tétel alatt - bibliográfiai jelölés: *RMK* I. 10. - már csak úgy tudott számot adni, hogy Bod Péter leírásából ismeretes. Egyetlen példánya „gróf Bethlen Kata könyveivel az enyedi református kollégiumba került, s ott pusztult el 1849-ben” - tette hozzá Szabó Károly. A sors iróniája, hogy 1925-ben a kecskeméti városi könyvtárban bukkant fel belőle egy másik példány, de annak is nyoma veszett (lásd *Régi magyarországi nyomtatványok* 1. kötetének 25. számú tétele).

10
RÁDAY GEDEON
1713-1793

„Egész bizodalommal való Jó Uram!” megszólítással és 1786. február 28-i pesti keltezéssel Kazinczy Ferenc attól a Ráday Gedeontól kapott levelet, akinek nevével Árva Bethlen Kata *Magyar Thecájáról* szólva már találkoztunk. Sűrű levélváltás folyt közöttük Ráday életének utolsó éveiben. Az öreg gróf és irodalmár szívesen támogatta a fiatal Kazinczyt irodalom-szervező munkásságában, de ebben a levélben - amelyet kissé a mai helyesíráshoz igazítottunk - kéréssel is fordul hozzá:

„Bátorkodom azonban az Úrnak egy kérésemmel alkalmatlankodni, mely ebből áll: még boldogult feleségem életében ajándékozta nekünk bizonyos Kassán nyomtattatott versekben lévő munkácskáját Erdődy Lajos Uram, melyben is bizonyos Szepes vármegyei kertet (ha jól jut eszembe) vagy talán Abaúj vármegyét írt le: Ezen munkácska tülem el idegenedett, vagy kölcsön adás által, nem jutván azután eszemben, kinek adtam, vagy talán még illetlenebb elidegenítettés által. Kérem ezért az Urat, méltóztassék azt számomra meg szerezni vagy az Kassai typographiában, minthogy ott nyomtattatott; vagy ha már ott elfogytanak volna az Exemplárok, talán másoktól is (kik az ilyeneken nem annyira kapnak) meg lehetne szerezni; akar melyik úton szerződjön meg, én ha többesckét kellene is érte adnom, az árát örömet meg küldöm. Sőt még ezen kívül Kassán kijött valamely magyar munkája Pater Kaprinainak is nyolcadrétben, melyben az Úr Vacsorája dolgában az vallásunk bélieket kívánja meg cáfolni. A munkácska szép magyarsággal, és katolikusoknál nem szokott moderatióval van írva: már én ezt kétszer szerzettem meg Kassán, de mind kétszer az szerint tévelyedett el, valamint az Erdődy Uram munkája: ezen könyvecskének is meg szerzését bizodalmasan merészlem ajánlani az Úrnak: azonban ki kérem azt is, sőt igen kedvessen veszem, ha az Úr a Kassai typographiában ki jött Könyveknek katalógusát nem terheltetik adandó alkalmatosság által számomra meg küldeni, ha mindjárt az, mint az előtt szokásban volt, kalendáriumban volna is ki nyomtatva. Az kívánt könyveknek árait meg tudván, ha azok megszerződhetnek, a jövő vásári alkalmatossággal köszönettel meg fogom küldeni.

Az Úrnak igaz köteles szolgálja

B. Id. Ráday Gedeon”

És utóirat: „Minthogy levelemben némely könyvek iránt alkalmatlankodni bátorkodtam, még egy iránt kérem ki ebben hozzám mutatandó jóakarátját: ez jezsuita Spangár munkája, jött ki Kassán, 1738-ban negyedrétkben, magyarul, sub titulo: *Magyar bibliotheca*.”

E sorok olvastán megjelenik előttünk a jó gazda gondosságával - mert jó gazda volt - ügyeit racionálisan szervező irodalmár és irodalom pártoló, aki előtt mindig ott lebeg kedvenc könyvgyűjteménye. A könyvek szeretetét apjától örökölte. Atyja, gróf Ráday Pál, diplomataként tevékenykedett II. Rákóczi Ferenc mellett, vezette a titkos kancelláriát, miközben - mai szóval - a „sajtófőnöki” munkakört is ellátta. Az 1711-i szatmári béke után ő őrizte a veszett ügy reményei közepette a Rákóczi-levéltárat, s közben bőven akadt ideje kedvenc időtöltésével, a könyvgyűjtéssel foglalkozni. A diplomáciában járatos ember most könyvszerzési ügyekben kezd levelezni bécsi megbízottakkal, idehaza pedig Pozsonytól Erdélyig literátus emberekkel. Sok segítséget kapott például Szathmári Paksi Mihály erdélyi professzortól is, aki később a sárospataki kollégium igazgatója lett. Ez a professzor említi egyik írásában, hogy mennyi mindent sikerült megszerezni a kolozsvári könyvnyomtató fiától, vagy egy özvegy prédikátor-

nétől, akinek literátus férje szép könyvtárat hagyott maga után. Az öreg kuruc fő céljának a magyar munkák teljes összegyűjtését tekintette, de figyelme kiterjedt a külföldi tudományos és szépirodalom java termékeire is. Úgy érezte, hogy a szatmári béke után két évvel született gyermeke számára is helyesebb az ilyen jellegű életpályát egyengetni, mintsem a politikait. Okosabb, ha fia - Kazinczy szavaival - „erejét egészen a nemzeti művelődésnek áldozza”.

Ráday Gedeon tízéves korában a pozsonyi evangélikus gimnáziumba került, ahol a kor, sőt talán az egész 18. századi Magyarország egyik legjelentősebb tudósának, Bél Mátyásnak a házában nevelkedett. Négy év múlva pedig már külföldi tanulmányútra indult, a kor híres festőjének, a Vezérlő Fejedelmet is megörökítő Mátyoki Ádámnak kíséretében. Apja, a vele baráti viszonyban álló Ernst Daniel Jablonski porosz udvari lelkészhez irányította, aki a szabadságharc éveiben egyik bázisa volt a Habsburg-ellenes politikának. Ez a lelkész kísérte át Berlinből az Odera menti Frankfurtba 1732-ben, ahol jogi műveltségre és francia nyelvtudásra tett szert - miután németül és latinul már Bél Mátyás pozsonyi házában jól megtanult. Csak egy évig tudott ottmaradni, mert apja halála 1732-ben hazaszólította. Összegyűjtött könyvei - a kétéves külföldi tartózkodás négyezer tallért, körülbelül 40 hektoliter tokaji aszú árát emésztette fel - csak két év múltán érkeztek meg utána.

Ekkor Ráday Gedeon már részt vett a megyei életben, s a tekintélyes könyvgyűjtemény ugyancsak növelte az olvasottságáért már addig is becsült ifjú tekintélyét. Az csak később derült ki róla, hogy titokban verselgetett is, meghonosítva hazánkban a rímes-mértékes verselést, amelyet Ráday-versformának neveztek. 1737-ben megnősült, s tevékeny részt vett nemcsak Pest megye életében, hanem mint a dunántúli református kerület főgondnoka a hazai reformátusok ügyének előmozdításában is. Ebbeli tevékenységéért kapta meg II. József türelmi rendeletének kibocsátása után a bárói, majd később a grófi címet. Nemcsak az aktív irodalmi működés foglalta el, olyan kiterjedt mecénási tevékenységet is folytatott, hogy Orczy Lőrinc joggal nevezte „a magyar literatúra atyjának”. Az irodalomszervezés stafétabotját tőle vette át Kazinczy.

És természetesen folytatta atyja könyvgyűjtő tevékenységét. Vagyona jövedelmét könyvtárára áldozta. Külföldi könyvkereskedők árjegyzékeit tanulmányozta, a könyvaukciók jegyzékeihez ügynökei révén igyekezett hozzájutni. Tudósokkal folytatott levelezés révén tágitotta irodalmi műveltségét, értesültségét, hogy tudja, miket szerezzen be. A könyvek mintaszerű bekötésében apja példáját folytatta - pedig egy szép bőrkötés két csizma árával is felért. Igaz viszont, hogy olykor egyetlen könyvért egy ökör árát kérték!

Gyűjtőmunkájához egyként felhasznált baráti összeköttetéseket, peregrináló diákokat, valamint a könyv- és antikvár kereskedelem útőerén kezüket tartó ügynököket is. Cornides Dániel, a pesti egyetem történészprofesszora Erdélyben, majd Bécsben szerzett neki könyveket, Kazinczyval és Bod Péter révén Árva Bethlen Katával fennálló ilyen irányú kapcsolatáról már szóltunk. Ügynökei közül - 260 levele alapján - Nagy Sámuel tevékenységét ismerjük legjobban.

Nagy Sámuel kapcsolata a Ráday családdal úgy kezdődött, hogy ő lett a mi Gedeonunk fiának, az ifjabb Gedeonnak a nevelője. Ebből az állásból indult hétévi szolgálat után gazdája költségén peregrinációra. Ennek során havonta kétszer-háromszor is írt levelet jóakarójának, tájékoztatva különféle könyvszerzési lehetőségekről. Miután egyetemi fokozatot nem sikerült elérnie, a hatvanas évek elején Bécsben telepedett meg, ahol Ráday támogatásával ő lett a magyar reformátusok bécsi ügyvivője. Három évtizedig töltötte be ezt a hivatalt az európai könyvkereskedelemnek e jelentős gócéban, ahová szép számmal érkeztek német és svájci művek is. Bécsben ekkor már két tucat könyvkereskedés várta a vásárlókat - Pesten az 1760-as években még csak egy hivatásos könyvkereskedő volt -, virágzott a Barattthandel, a

csereskereskedelem, ami azt jelentette, hogy osztrák nyomdászok és könyvkereskedők saját nyomtatványaikért vámentesen cserélhettek könyveket külföldi kollégáikkal.

Mindezekon túl, Bécs a bibliofilek számára különleges csemegéül szolgáló könyvaukcióknak is kedvelt központja volt. Jó vásár reményében a birodalom távoli vidékeiről is szívesen irányították ide a hagyatéki könyvtárakat. A *Wienerisches Diarium* és más sajtótermékek hirdetése alapján Ráday is figyelemmel kísérte ezeket az árveréseket, és tanulmányozta katalógusaikat. Súlyt helyezett ugyanis arra, hogy ügynöke kellő instrukciókkal érkezzen ezekre a napokig, sőt olykor hetekig tartó könyvárverésekre, gyűjtők és árverési hiénák egyenként kedvenc vadászterületére. Báró Georg Christian Knorr jénai teológiai tanár híres könyvtáráért például több mint egy hónapig versenyeztek, ennek során Nagy Sámuel is elköltött 788 forintot.

A kereslet és kínálat, a kínálkozó üzleti lehetőségek sokszor különös módon szabták meg az árak alakulását ezeken az árveréseken. Az „Arany Gyapjúhoz” címzett könyv- és antikvárkereskedés tulajdonosa, Johann Karl von Newenstein például egy alkalommal 25 aranyért kínálta Nagy Sámuelnek Johann Wilhelm Weimann híres botanikai művét. Ugyanis Newenstein elfelejtette, hogy előzőleg Nagy szeme láttára adott érte 15 aranyat a megszorult eladónak. Ennyit Nagy nem volt hajlandó adni érte - amikor később a könyv egy másik példánya aukción újra felbukkant, 14 aranyért ütötte el kezéről egy bécsi professzor. Gróf Esterházy Miklós könyvtárának árverésén, 1766-ban, híre ment, hogy Unicus Leonhardus 16. századi, magyarokról szóló könyvéért (*RMK* III. 679) valaki 10 aranyat is hajlandó áldozni. Ezt hallva, Nagy nem vett részt a licitálásban. Indoklása: az illető „nem érdemlette, hogy ezen jó igyekezetéért oly drága vásárlással büntettetett volna meg tőlünk”. Az aukciók könyvárait egyébként - a későbbi korok gondolkodásával szemben - még az idő tájt is az a körülmény alakította, hogy a korszerű könyvtárt szem előtt tartó gyűjtőket inkább modern könyvek érdekelték. Így Nagynak egy Velencében 1475-ben nyomtatott, tehát ősnomtatvány Bibliát 10 forintért sikerült megvásárolnia egy aukción, s ugyancsak olcsón, 30 forint 15 krajcáros áron jutott hozzá a Thuróczy-féle *Chronica Hungarorum* ritkább, brünni (ma: Brno) kiadásához.

Megbízatásának megfelelően Nagyra fontos feladatként hárult a frissen megjelent könyvek figyelése. Így fizetett elő például a nagy francia Enciklopédia új, svájci kiadására, amelynek sorra megjelenő köteteit Ráday oly türelmetlenül várta, hogy egyiknek továbbítására Nagy az egyik Mikó grófot, valószínűleg a bécsi testőrségnél szolgáló Miklóst kérte meg, „mivel igen nagyon sürgeti az Úr, hogy találjam módját kezében való küldésének”.

Ilyesmire természetesen ritkán került sor, a könyvek általában ládába csomagolva érkeztek Pécelre, az időközben megépült kastély könyvtártermébe. Mégpedig méltó külsőben, mert a kötetést is többnyire már Bécsben megcsináltatta Nagy, lehetőleg „francia compactióba”. Ezen valószínűleg szattyánbőr, vagyis maroken kötést - latin szóval kompaksiót - értettek.

Ha a szükség megkívánta, a kötés során, a hiányos művekbe fehér lapokat is behelyeztek kéziratos pótlás céljára. De ilyet mind a két Ráday csak nagyon ritka, régi könyveknél tűrt meg, például Conrad Gesner híres *Bibliotheca universalis* című bibliográfiája esetében. Ez a Zürichben 1543-ban megjelent munka nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy számot adjon Európa - akkor még a világ - teljes könyvterméséről. Előfordult, hogy Nagyt a bécsi császári könyvtárba küldte el Ráday, hogy ottani példánnyal való összevetés útján győződjék meg valamilyen hiányosnak gyanított könyv teljességéről. Ez történt például Jan Swammerdamnak a rovarokról szóló, rézmetszetekkel illusztrált nevezetes munkája esetében (*Biblia naturae*, Leyden 1737-1738), amelyről kiderült, hogy az udvari könyvtárban nincs is meg. Így még ők kérték Nagy segítségét - mint értesítette Rádayt -, „hogy megszerezzhessék a Bibliotheca

számára, de készakarattal halasztottam oda való meneteletem, míg az Urat előre nem biztosítanám, hogy netalán el találják kapni”.

A kötés után gondosan becsomagolt könyvek aztán bécsi vagy komáromi hajósok útján elindultak Pécel felé. E gyakorlott szállítók esetenként csellel ki tudták kerülni a pozsonyi revíziót, s így prohibitus, vagyis az állam rendjére veszélyesnek ítélt s emiatt betiltott könyvek is eljuthattak Rádayhoz.

Természetesen nem Bécs volt a gyarapítás egyetlen forrása. Bél Mátyás könyvtárát fiának halála után, 1783-ban Lipcsében elárverezték. Egyik levelében Ráday meg is írja, hogy „amaz nagy hírű s emlékeztető Bél Mátyásnak mintegy 10 vagy 12 darab érdemes munkái vagynak meg nálam, tulajdon maga keze írásából, melyeket lipsiai professzor Bél Károly halála után való hagyományából lipsiai aukción vettem meg, melyek hihető atyja halála után maradtanak reá”. Ezek között található egy 191 levél másolatát, illetve fogalmazványát tartalmazó leveleskönyv, hagyatékának egyik legszemélyesebb és legértékesebb darabja.

Mindehhez rengeteg pénz kellett, és ez a hétéves háború (1756-1763) által előidézett pénzszűkében Rádaynak nem állt mindig rendelkezésére. Pénz helyett szívesebben küldött tokaji bort, ha erre a cserére ráálltak a bécsi könyvesek. Ám azok is inkább a készpénzt szerették. Így Ráday az évek során szépen eladósodott ügynökénél, Nagy Sámuelnél, aki viszont kezdte magát megszédni. Megbízójának készséggel kölcsönzött hatszázalékos kamatra, s 1773 végén már 8600 forintra rúgott a követelése. Nagy Sámuel egy alkalommal már „a szemérmesség reguláját is által hágni” kényszerült Rádayval szemben. Mindez azonban egyszerűen az üzleti kapcsolat velejárója volt, viszonyuk továbbra sem romlott meg. Nyugalmi éveit Nagy Sámuel Pécelben töltötte, ott is halt meg. Abban a jóleső tudatban, hogy ő is alaposan hozzájárult a könyvekre fordított 15-20 ezer forint elköltéséhez és a két és fél ezer kötet megszerzéséhez.

Nagy Sámuel nyugalomba vonulása egyben azt is jelentette, hogy a Ráday által eltervezett könyvtár készen állott. Mégpedig a korára jellemző enciklopédikus, vagyis a tudományok teljes körét felölelő törekvéseinek megfelelően képviselve volt benne a klasszikus irodalom mellett a korabeli szépirodalom, és tartalmazta az erre vonatkozó irodalomtörténeti munkákat; természetesen nem hiányoztak a teológiai, jog-, állam-, és történettudományi művek sem, a fontosabb orvosi, természettudományi és műszaki könyvek mellett a földrajzi munkákat főleg az akkor kedvelt útleírások képviselték; az enciklopédikus kört a képzőművészeti tárgyú könyvek zárták le. De az enciklopédikus jelleg mellett is kiemelkedő a gazdag magyar vonatkozású állomány.

Gyűjteményét péceli kastélyában szívesen bocsátotta írók, tudományban búvárkodók rendelkezésére. Kazinczy és más nagyok szívesen időztek hetekig Pécelen. Kezdetől fogva, az ország egész területére, sőt még Erdélybe is kölcsönzött könyveket. Mindezt Ráday a jó gazda gondosságával végezte - egy alkalommal peres ügybe is keveredett, mert pofon vágott egy németet, aki az egyik könyvét nem akarta visszaadni.

Egy másik róla szóló anekdota, hogy fia, az ifjabb Gedeon esküvői ünnepségén tükörfényes fejjel jelent meg - ugyanis elfelejtette feltenni a parókáját. Talán ez is oka lehetett annak, hogy menyje különként kezelte, sőt az ő hatására egész környezete, még fia is. Az ifjabb Ráday Gedeon, aki pedig nagy érdemeket szerzett a magyar színészet támogatásában, éppoly feleslegesnek tartotta apja könyvgyűjtő tevékenységét, mint irodalmi munkásságát. Pedig őt - és környezetét - aligha annak a Gvadányi típusú, régi vágású magyarnak az elkeseredése irányította, aki így ostromozta a francia felvilágosodás eszméiért lelkesedő magyar szenvedélyét a könyvek iránt:

Frantzia kötésben szépen bé kötteti:
A' farkát aranyos tzifrával festeti,
Selyem pántlikából hosszan ereszti
Jegyzőjét 's Levelek közibe téteti.

Halála után legtöbb kéziratát meg is semmisítették. Szétszóródott éremgyűjteménye is, miután két értékes darabját, egy Szent István és egy Salamon korában vert pénzt még életében át kellett engednie a bécsi császári gyűjtemény számára.

Könyvei együtt maradtak, bár a gyűjtemény inkább fogyott, mint gyarapodott. Halála után hetven esztendővel országos gyűjtés útján 21 ezer forintért megvásárolták a pesti református teológiai akadémia részére. Ez vetette meg a híres budapesti Ráday-gyűjtemény alapját.

11
KLIMÓ GYÖRGY
1710-1777

A magyar bibliofília történetében szinte a kezdetektől szerepet játszott alkalmankint a diplomácia. Gondoljunk akár a *Képes Krónika* létrejöttének körülményeire, akár Vitéz János ilyen irányú tevékenységeire vagy Janus Pannonius római küldetésére. A későbbiek során is bőven akadtak könyvszerető diplomatáink, de bibliofiljeink közül sem addigélé, sem azóta nem avatkozott még bele senki annyira a magas diplomáciába, mint Klimó György pécsi püspök. Amikor 1772-ben sor került Lengyelország első felosztására Ausztria, Orosz- és Poroszország között, Mária Terézia a magyar korona jogán tartott igényt Galíciára és Volhíniára, középkori magyar nevén Halicsra és Lodomériára. Abban az időben nem volt még központi katalógus, a könyvek birodalmában bújárkodók személyes közléseik révén tájékoztatták egymást arról, hogy egy-egy ritkaság melyik könyvtárban található. Ilyen módon értesült Mária Terézia külpolitikájának korlátlan intézője, Kaunitz kancellár is arról, hogy a diplomáciai tárgyalásokhoz szükséges adattár, a *Codex diplomaticus Regni Poloniae* - vagyis a lengyel királyság oklevéltára -, a pécsi püspöki könyvtárban található, s onnan kölcsönözte ki.

Nem kellett azonban bécsi kancellárnak lenni ahhoz, hogy valaki a pécsi püspöki könyvtárban bújárkodhasson. Két esztendővel a sajnálatos esemény után, 1774-ben, a könyvtár ajtaja feletti emléktáblára nemcsak az alapítás ténye került fel, hanem az is, hogy Klimó az intézményt „publicae omnium utilitati” - vagyis mindenki közhasznára - hozta létre.

Klimó György alighanem úgy volt bibliofil, hogy nem annyira a könyveket, mint inkább a könyveket szerető embereket szerette. E magatartásának gyökerei származásában keresendők. Szegény parasztszülők gyermekeként 1710-ben, egy kis felvidéki falucskában, a Nyitra megyei Lopassón született, ahol gyermekkorában aligha látott könyveket. Talán csak annyit tudott róluk, hogy azokból meríthető a tudás, ami után már kora ifjúságától vágyódott.

Sikerült is elérnie, hogy Nagyszombatban iskolába járhasson, ahol „patrizálva” élt. Ez a már rég kiveszett szó azt jelentette, hogy élelmezéséről jószívű emberek gondoskodtak. Később az ilyen diákot „sorkosztos” névvel illették. E kezdeti nehéz időkről, halála után fél évszázaddal, ezt jegyezte fel életrajzírója: „patrizáló begréjét - emlékül magának eltevéen - mint püspök is nagy becsben tartotta, sőt nem is szégyenlő vidámabb óráiban az asztalánál ebédlő vendégeinek édes visszaemlékezéssel előmutatni”. A nagyszombati iskola egyenesen a papi pálya felé vitte, és 1733-ban pappá szentelték. Alig hétévi lelkészkedés után pozsonyi, majd röviddel utána esztergomi kanonok lett, s közben a magyar kancellárián is tevékenykedett. Így figyelt fel rá Mária Terézia, aki 1755-ben pécsi püspökké tette.

A kanonoki jövedelem bőséges lehetőséget adott neki a könyvgyűjtés elkezdéséhez. A többi kanonok példájára már ebben az időben csináltatott magának ex librist, ezt később újabbak követték. A könyvtáralapítás gondolatához aztán komoly lökést adott püspöki kinevezése. Ott találja elődjének, Berényi Zsigmond grófnak 3000 kötetet kitevő könyvtárát a káptalan tulajdonában. A gyűjteményt a káptalan más 1000 könyvvel együtt megvásárolta. Ez már püspöki bibliotékához méltó állomány volt, de Klimó ennél többet akart. Olyan könyvtárat létesíteni, amely méltóképpen hivatott szolgálni nagy tervét, a Nagy Lajos által kezdeményezett, de rövidesen hamvába holt pécsi egyetem feltámasztását. Ha ebben a szándékában hajótörést szenvedett is - akárcsak Egerben gróf Esterházy Károly püspök -, könyvtárának

gyarapítása egész életén át kedvenc foglalatossága maradt, noha gyűjtőtevékenysége sok más területre is kiterjedt.

Veretes sorokban emlékezett meg ilyen jellegű munkásságáról, Jankó János pécsi pap a *Tudományos Gyűjtemény* 1822-es évfolyamában: „Pécsnek főbb díszei és nevezetességei közé tartozik a püspöki könyvtár, melyet a halhatatlan Klimó püspöknek köszönhet... Az ő idejébéli tudósaink édesen emlékeznek vissza reája, mert önekik az vala, aki a rómaiaknál Maecenas. Ő maga tudós volt, a tudományokat kedvelte, s a tudósokat tisztelte. Tapasztalta s érezte a szükségét, mely hazánkat s tudósainkat nyomá. Ezt tehát el akarván hárítani, jövedelmének nagy feláldozásával [...] összeszerzett nemcsak nagyszámú nevezetes könyveket, hanem sok régi pénzeket is, az ásványoknak különféle nemeit s természeti ritkaságokat, melyekkel az intézményt díszesítette is, gazdagította is. Minthogy pedig nyilvánosságossá és közönségessé akarta tenni, bizonyos summa pénzt tett a könyvtár számára, amelyből az ahhoz látó és tartozó személyek fizetessenek.”

Az egykorú és a múlt századi források újból és újból hangsúlyozzák a könyvtár „közönséges” voltát, értve ezen nyilvános, mindenki számára nyitva álló, „közkönyvtár” jellegét. A Klimó által kőbe vésetett latin nyelvű könyvtárhasználati szabályzat szerint csak háromféle ember nem léphetett be a könyvtárba: az „idiota”, vagyis a tanulatlan, írástudatlan ember, a „famulus iners”, mai szóval közveszélyes munkakerülő, s végül a „fabulator”, a fecsegő. Eme valóban liberális megkötetések alapján tartotta Fitz József Klimó könyvtárát az első magyarországi közkönyvtárnak. Igaz ugyan - tette hozzá -, hogy Nagyszombat egyetemi könyvtárának, Sárospatak és Nagyenyed iskolai könyvtárainak már előbb volt nyilvános jellegük, de csak a tanárok és tanulók számára, míg mások csak különleges engedéllyel látogathatták ezeket.

Amikor a könyvtár megnyílt a nagyközönség számára, állománya 15000 kötetet tehetett ki, s ennek legfeljebb egyharmadát jelentették a Klimó esztergomi kanonoksága idején szerzett könyvek, valamint a Berényi-hagyaték és a pécsi káptalan együttesen 4000 kötete. Honnan volt a többi?

Régi könyvekről szólva, nyilván főleg régi könyvek szerelmeseinek, hadd idézzük megint egy régi bibliofil ódon hangját, megtisztítva kissé írását az idő porától és pókhálótól. Horvát István, a nagy történész és a Széchényi Könyvtár hajdani vezetője így emlékezik a Klimó-gyűjtemény összeállításáról: „Dobai Székely Samu százados kapitány szerteszét járva katonasága alatt Európának legmíveltebb tartományaiban, figyelmező szemmel észrevette, mily nagy buzgósággal gyűjtögeti össze az előre és vissza is látó külföld a tudományos kincseket, s hasonló nemes fáradozásra szánta el magát. Ha értéke csekély volt is más dúsgazdag magyar hazafiaknak vagyonaikhoz képest, mégis kész volt e buzgó kebelű férfiú utolsó fillérét is feláldozni a közjónak, s inkább másban szenvedett szükségét, mintsem e szenvedélyes vágyát hagyta volna kielégítetlenül. Győzött is erős elszánású lelke minden akadályokon, s nemsokára kisded tehetséggel odáig vitte gyűjtögető szorgalmát, hogy számtalan kéziratokat, könyveket, pénzeket, hiteles okleveleket tulajdonává tett, s az akkor gondatlan és tudatlan időkben úgyszólván Krőzusa lett sokféle külföldi, de főképpen hazai régiségnek. Ha valaki, bizonyosan e fáradhatatlan, s katona létére is messze kiterjedő tudománnyal bíró régiségbarát méltó köztiszteletre, sőt érzékeny hála mára csak azért is, mivel igen számos nemzeti kincseket megmentett a végső veszélytől. Gyűjteményének egyik részét Klimó György, a feledhetetlen pécsi püspök vette meg, ki egész bölcsességgel gyakorolta a püspöki tanítói és taníttatói hivatalt, és sohasem kereste apró pulyaságokban gyönyörűségeit. A másik részt a boldog emlékezetű Batthyány Ignác gróf s erdélyi püspök, a tudományok ingadozhatatlan oszlopa kerítette kezére... Némely csekély rész Székely Samu tudományos kincseiből még

másoknál is ott találhatók. Ilyenek főképpen azok, amelyek Jankovich Miklós gazdag gyűjteményeinek ékességeit teszik.”

Kész gyűjtemény vásárlásán túl azonban Klimó sokkal többet is tett gyűjteménye, elsősorban könyvei érdekében. A könyvállomány gyarapítása, a könyvvásárlás egész élete végéig kedvenc foglalkozása maradt. Egyik kiváló fiatal papját, Koller Józsefet 1768-ban azért küldte Rómába, hogy ott keressen és másoltasson pécsi vonatkozású kéziratokat - a történelmi forráskutatás klasszikus korszakában vagyunk -, és tanulmányozza a könyvtárakat. A lelkes fiatal pap Rómán kívül e célból bejárta Itália északi részének nagyobb városait is, megfordult számos német és osztrák könyvtárban, hogy aztán néhány év múlva hazatérve részt vegyen a könyvtár szervezésében. Klimó fáradhatatlan. Ez idő tájt vásárol Dobaitól mintegy 2000 kötetnyi kéziratot, s még élete utolsó hónapjaiban sem pihen. Jönnek a könyvek Rómából, ahol egy ottani kanonok tisztelője Fiumébe irányítja a szállítmányokat, hogy onnan a diakovári püspök gondoskodjon Pécsre juttatásukról. Kapcsolatban áll Drezdával, Bécsben állandó megbízottai mellett baráti segítséget kap a pápai nunciustól és egy domonkos rendi egyetemi tanártól.

Mindez nagy tervszerűséggel folyik. A 18. századi könyvtárakra egyébként is jellemző - ezt szinte mindegyikükkel kapcsolatban ismételni lehet -, hogy csak a valóban jelentős műveket gyűjtötték. E kor neves könyvgyűjtői szinte kivétel nélkül arra törekedtek, hogy munkálkodásuk eredménye az akkori idők java könyvtermését reprezentálja. Jól érvényesülhetett ez a szempont Klimó könyvtárában azért is, mert már 1760-ban megvolt az anyag áttekintésének az alapja, a kéziratos katalógus. Ennek 19 szakcsoportjában természetesen a teológiai és filozófiai tárgyú művek alkották a jelentősebb mennyiséget, de gazdagon voltak képviselve más tudományágak is, különösen a történelem és a természettudomány. Külön szakcsoportot alkottak a protestáns iratok. E katalógus is világosan mutatta Klimó szándékát egyetemi könyvtár létesítésére.

Az elmondottakból kitűnik, hogy - ha széjjel akarunk nézni a gyűjteményben - az érdekességeket, különlegességeket ne a hungarikumok, a magyar nyelvű termékek irányában keressük.

„Mindig az olvasó értelmi színvonalán múlik egy-egy könyv hatása.” Aligha gondolunk arra, hogy ez az idézet egy unalomig csépelte, de mindig csak megcsonkítva használt latin szólásmondás helyes fordítása. „Habent sua fata libelli”, a könyveknek is megvan a maguk sorsa - szoktuk mondogatni -, pedig Terentianus Maurus ezt így fogalmazta, és fenti fordításunk ezt igyekszik tükrözni: „Pro captu lectoris habent sua fata libelli”. A mondásnak csak ebben a csonkítatlan formájában van igazán sava-borsa, hiszen a könyvről sem mondható el több joggal, mint bármely tárgyról vagy személyről, hogy megvan a maga sorsa.

Terentianus e megkurtított mondását talán helyesebb lenne úgy átalakítani, hogy „habent sua secreta libelli”, vagyis minden könyvnek megvan a maga titka. Minden könyv hallgat valamiről... Klimó könyvtára legszebb darabjának azt a 14. század végéről származó *Szent-írást* tekintik, amely Franciaország északi részén készült. Varju Elemér így ír erről a kódexről: „Szokás szerint legszebb benne a Genesist kezdő nagy I betű, a lapon lévő két hasáb közé ékelve, testében nyolc, az Üdvözítő életéből vett ábrázolással. Mintegy nyolcvan, képpel díszített kezdőbetű, sok pompás lapszéli keret és számtalan apróbb tarka iniciálé emeli a kézirat fényét s teszi a kódexet a pécsi könyvtár gyöngyévé. Magyar vonatkozást hiába keresnénk rajta; még a 14. század végén osztrák kézen volt...” Egyetlen bejegyzése szerint Antal hainburgi plébános 1384-ben vásárolta. Rá száz évre Mátyás e várost átmenetileg megszerezte Magyarországnak. Akkor került ide a könyv? Ha igen, kiállításánál fogva akár a

korvinák között is helyet kaphatott volna... Hogyan, mikor került Klimóhoz? A könyv hallgat magáról, őrzi titkát. Hártakötése a 18. századból való.

E kódex mellet, második értékes darabként szokták emlegetni a *Nyírkállói-kódex* néven ismert formuláskönyvet. Ezen a szakkifejezésen oklevelek kiállításához szükséges „fogalmazási segédletet” értünk. A *Nyírkállói-kódex*et Mátyás király kancelláriáján használták. A benne található latin nyelvű bejegyzés szerint a könyvet Dobai Székely Samu *uspíam*, vagyis „valahol” megszerezte, és eladta Klimónak. Mint a Mátyás korabeli jogélet legfontosabb forrását, okleveleink nagy szerelmese, Kovachich Márton György ki is adta 1799-ben a kancelláriai formulákkal foglalkozó könyvében. A kiadás elkészültével a kódex feltehetően visszakerült a könyvtárba, de valamikor a múlt században nyoma veszett.

A hiányzó kódexet 1880-ban hiába kereste a kéziratok nagy szakértője, Csontos János, de annyit meg tudott állapítani, hogy az *uspíam*, mint lelőhely a Kállai-levéltárra vonatkozik, amelynek a Nemzeti Múzeumban lététbe helyezett állományából éppen a Klimó-könyvtár Dobaitól vásárolt darabjai hiányoznak. De persze ettől még nem került elő a *Nyírkállói-kódex*.

Csontos látogatása után 32 évvel, 1912-ben, egy pécsi hagyatéki eljárás során az örökösök árbecslés céljából két kódexet küldtek fel a Nemzeti Múzeum könyvtárának, a mai Országos Széchényi Könyvtárnak, ahol felismerték, hogy Klimó gyűjteményének két nevezetes hiányát tartják a kezükben. A Klimó-könyvtár természetesen bejelentette igényét a kódexekre. A peres eljárás során azonban a bíróság úgy ítélkezett, hogy az örökhagyó a kéziratokat jóhiszeműen vásárolta, értéküket fel sem ismerte, hiszen padlásán letek rájuk az árbecslést kérő örökösök. Mindezek és a több mint 32 éves jóhiszemű háborítatlan birtoklás alapján - ennyi idő telt el ugyanis Csontos hiánymegállapítása és a hagyatéki eljárás között - a Klimó-könyvtárnak a kiadás iránti kérelmét elutasította. Az ügy végül is a legfelsőbb bírósághoz, a Curiához került, ahol úgy döntöttek, hogy a 32 éves birtoklás nem állapítható meg, s így a két kódex végül is talán több mint egy évszázados lappangás után visszakerült a könyvtárba. De hallgat arról, merre járt ez alatt az idő alatt, és hogyan, mikor került az örökhagyó birtokába.

Az úgynevezett *Pécsi Misszálé* körül is lappang valaminő titokzatosság. Klimó könyvtárának ezt az ősnymtatványát Velencében adták ki Paep János budai könyvárus költségén 1499-ben. Az Országos Széchényi Könyvtárnak két példánya van belőle, az egyikben ott van Klimó ex librise. A pécsi könyvtárban levő példány viszont Kassáról származik.

E néhány példa azt sejteti, hogy az 1777-ben elhunyt Klimó tevékenységének akadtak folytatói, mint utóda, az 1799-ben meghalt gróf Esterházy Pál László, majd a könyvtár ügyében sokat áldozó, a püspöki méltóságot 1828-ban elnyerő báró Szepessy Ignác. Ő adta a könyvtárnak új, jelenlegi szép, klasszicista stílusú otthonát. Esterházy és Szepessy püspöksége közötti időben, 1817-ben történt Horvát István már említett látogatása, amelynek során az akkor már hetvenedik életévén is túl lévő Koller József, saját gyűjteményéből több értékes kézirattal kedveskedett neki: „Vidd el magaddal. Te ezeket meg fogod és meg tudod becsülni. Itt most a könyvtár elhagyott állapotban vagyon. Oda nem akarom betenni.” Kollerben még élénken élt annak szomorú emléke, hogy a század első éveiben a könyvtárhoz tartozó éremtárat ismeretlen tettesek kifosztották.

Klimó halálával tehát - az utódok ügybuzgalma ellenére - könyvtára lassú hanyatlásnak indult. Ennek okait Jankó János éleslátóan elemezte a *Tudományos Gyűjtemény* 1822-es évfolyamában: „Míthogy akkor, midőn ezen könyvtár felállítatott, még kevés magyar nyelven írott könyvek voltak, - s mivel Klimó halála után több új könyvekkel (kivéven azokat, melyek némely meghalálozott kanonoktól hagyattak) soha sem szaporítottak; most se ezek, sem más újabb könyvek benne nem igen találtnak. Bár még egy Klimó támadna, aki azon

hasznos és szent igyekezettel számosítaná a könyvtárt új könyvekkel, mellyel amaz ezt régiekkel felállította! - ekkor még azt is méltán kívánhatnánk, hogy a könyvtár előljárója nem már megaggott öreg papokból választassék... Mert egy könyvtár őrőjének nem elég, hogy csak a könyvek számát tudja s azokra vigyázzon, hanem ezek mellet szükséges még az is, hogy bő tudománnyal s a könyvek esméretivel is bírjon, hogy a gyakran előforduló alkalmakkal a nézők s látogatók kívánságának eleget tehessen. Ez volt Klimónak nem csak szándéka, hanem életében szokása is.”

Lassan a könyvtárat úgy kezdték emlegetni, hogy már csak névleg nyilvános, új anyag híján csak a régebbi irodalomban kutató tudósokat elégíti ki. A kisebb megszakításokkal egy évszázadig tartó Csipkerózsika-álomból 1923-ban ébredt fel Klimó műve, állományával hozzájárulván az akkor Pozsonyból Pécsre áttelepült egyetem könyvtárának a létesítéséhez.

12
KAZZAY SÁMUEL
1711 k.-1797

A magyar bibliofília évszázadaiban tallózva minduntalan főpapokba, majd később mellettük mágnásokba ütközünk. Magától értetődő ez a középkor századaiban, amikor az írás és olvasás mestersége szinte kizárólag a papi személyekre, a klerikusokra korlátozódott Európa-szerte. Tanú erre akár az írástudó embert, majd később egyszerűen írnokot jelentő és a klerikusból származó angol clerk szó éppen úgy, akárcsak a magyar „diák” megjelölés a betűk világában otthonos emberre, ami viszont abból ered, hogy a papokat előbb diakónusokká szentelték. Ellenpéldaként említhetjük Mátyás király országbíráját, Báthori Istvánt, aki bizony névalírást csak kereszttel tudja jelezni.

Sajnos, az írástudásnak a könyvnyomtatás kapcsán történő elterjedése nálunk egybeesett a török időkkel, s az a világ nem kedvezett a bibliofiliának. Az ország gazdasági és szellemi életét egyaránt megbénító korszak egészen az 1699-ben megkötött karlócai békéig tartott. A bénultságot követő 18. században, megint csak főleg főpapjaink - olykor, mint Klimó esetében az uralkodó támogatását is élvezve -, valamint főuraink voltak olyan helyzetben, hogy elősegítsék újbóli csatlakozásunkat ahhoz a nyugati kultúrához, amelynek valaha európai színvonalú fejedelme volt Mátyás király, és európai szabású költője Janus Pannonius és Balassi Bálint. Ilyen körülmények között viszont különösen meg kell becsülnünk azokat a „közrendű” személyeket, akik jóval szerényebb anyagi lehetőségekkel, de a szenvedélynek ugyanazzal a szent elkötelezettségével álltak a bibliofília szolgálatába. Ezért igyekeztünk például Klimó püspökkel összefüggésben legalább egy villanással, Horvát István lelkes szavait idézve, bemutatni Dobai Székely Sámuelnek mindmáig méltatlanul elhanyagolt alakját. Aki egyébként élénk levelezésben állott korának szinte minden tudósával, gyűjtőjével, többek között azzal a Kazzay Sámuellel is, aki a 18. században magasba ívelő bibliofiliának nagyon is érdemes „közrendű” alakja. Személyének külön érdekessége, hogy példája döntően befolyásolta az egyik legnagyobb - ha ugyan nem az eddig legnagyobb - magyar bibliofilt és műgyűjtőt, Jankovich Miklóst; amint ezt a róla szóló fejezetben majd látni fogjuk.

Kazzay Sámuel - a két „zz” betűt ő maga használta aláírásaiban - 1711 táján született Komáromban. Közel járt már a harminchoz, amikor érdeklődését és tapasztalatszerzési vágyát kielégítendő - „experenciának és curiositásnak okáért” - 1739-1740-ben Itáliában, Bajorországban és Németalföldön járt, keresztapja, egy grazi kereskedő kíséretében. Hazatérve, Pozsonyban és Besztercebányán tanult. Az előbbi helyen barátságba került Bél Mátyással. Ő, valamint tanítványa és munkatársa, a történész és földrajztudós Tomka-Szászky János evangélikus lelkész tanították meg a könyvek szeretetére. Az utóbbira így emlékezett egyik Dobai Székely Sámuelhez írt levelében: „Megvallom, szép volt a bibliothékája, mert sok ritka editiójú görög és deák páterek voltak benne. Én is inkább kapkodtam azokon, mint a magyarok írásival. Noha én nem szereztem magyar manuscriptumokat, mégis van egy magyar Vergiliusom, amelyet fordított Gyárfás úr...” Sajnos ennek az 1718-ban készült Gyárfás István-féle manuscriptumnak, vagyis kéziratos *Aeneis*-fordításnak nyoma veszett, esetleg talán - könyvtárosi eufemizmussal - „lappang” valahol. Bél Mátyástól is kapott könyveket, például Szenczi Molnár Albertnek és Kövesdi Pálnak a magyar nyelvtannal foglalkozó műveit.

Tanulmányait azután Debrecenben folytatta, és 1750-ben negyvenéves fejjel itt lett patikusinas, majd néhány év múltán patikus. Gyermekkori betegeskedései miatt - úgy látszik -, élete minden állomásához későn érkezett. A tekintélyes atyai örökség mellett a patika is jól

jövedelmezett, hiszen régi magyar mondás szerint, a kereskedők között olyan a patikusság, mint a papok között a kanonokság. Gyűjteménye főleg patikusi működésének első másfél évtizedében állt össze. Ez idő tájt nem is nagyon hagyta el Debrecent, ha időnként fel is kereste a dunántúli rokonságot. Ezeket az útjait egyben gyűjtőútnak szánta. Gyűjteménye szépen növekedett, híre mindenfelől vonzotta a tudós és főrangú embereket.

Ránk maradt katalógusa, könyvtárában közel 2500 kötetet tartott nyilván, ehhez csatlakozott numizmatikai, tehát érmészeti és régészeti gyűjteménye, továbbá szobrok, kardok, valamint különféle optikai és csillagászati műszerek. Kazzay százada az amatőr csillagászok virágkora. Georg Palitzsch egyszerű gazdálkodó ember - honi kifejezéssel élve paraszt - 1758-ban elsőként látta meg azt az üstököst, amelynek visszatértét Edmund Halley előzőleg kiszámította - és aminek gyenge fénye oly keserű csalódást okozott visszatértekor a közelmúltban a mai amatőr csillagászoknak. Ebben a században élt William Herschel (eredeti nevén Friedrich Wilhelm Herschel), katonazenész, majd templomi orgonista, aki 1781-ben az ég műkedvelő kémlelése közben felfedezte az Uranusz bolygót. Nem csoda tehát, hogy Kazzay is szert tett csillagászati műszerekre, ha rajta akarta tartani kezét a korszerű európai tudomány érverésén.

Visszatérve gyűjtőmunkájára, a debreceni patikus különösen büszke volt 36 középkori kódexe közül - néhány kivételével máig megvannak - két 15. századi kézírata, egy Ovidius- és Horatius-műre. Szép az ősnymtatványainak száma is: 96. Sajnos ezekből 20 ma már nem található. Viszont feltűnően kevés, mindössze 38 olyan könyv volt, amely Szabó Károly *Régi magyar könyvtár* című bibliográfiájában is szerepel. Katalógusa említi - és miért ne hinnénk el neki - Melius Juhász Péter *Herbárium*ának, füveskönyvének egy 1560-ban Kolozsvárt megjelent kiadását, amelyről eddig a könyvészeti irodalom nem tudott, és máig egyetlen példánya sem ismeretes. Ez lenne valószínűleg a többször megjelent mű első kiadása.

Majd később szólunk még róla, hogy gyűjteményét felajánlotta a budai egyetem könyvtárának. Az ekkor készült szakvélemény szerint nagyon színvonalas gyűjteményről volt szó, amelyben az ókori auktorok és egyházatyák mellett jelentős a történeti, numizmatikai, régészeti és csillagászati, valamint a történeti segédtudományokat képviselő könyvek száma. És természetesen bőséggel fordulnak elő orvosi, gyógyszerészeti és botanikai szakkönyvek, amelynek aránya minden korabeli gyűjteményt túlszárnyalva az egésznek mintegy 20 százalékát tette ki. A kor természetrajzi szenzációja - főleg a botanika terén - Linné volt. Kazzay viszont kortársával, a híres orvostörténész Weszprémi Istvánnal szemben a korábbi természetrajzi álláspontra helyezkedett, hogy „Komám Uram Linneista, én pedig csak a régi botánikusok közül valónak tartom magam” - írta neki.

Könyveit „patika-tisztasággal” kezelte, amennyiben egy tollvonást sem tett bennük, nem írta beléjük nevét vagy akár katalógusának a számát. Ő maga azonban sokra értékelte azokat a könyveket, amelyek nevezetes személyek possesszori vagy egyéb bejegyzéseit tartalmazták. Nem sajnálta 12 aranyat adni Dobai Székely Sámuelnek egy Horatius-kötetért, amely Erasmus bejegyzéseit - „cum notis Erasmi” - tartalmazta. Kiderült aztán, hogy a bejegyzések Erasmus korából származnak ugyan, de nem tőle. Pontosan ugyanez állapítható meg egy Cicero-műnek „Morus Tamástól származó” bejegyzéseiről.

„Csurgott a nyála” egy könyvért - írta -, amikor megtudta, hogy abban az általa nagyra becsült Petrus Lambetius, a történész és könyvtáros Peter Lambeck bejegyzései állnak. Egy külföldi barátjától kapta ezt a híradást, aki rögtön hozzáfűzte, hogy a könyvet nem lehet megszerezni. Szomorúan írta Dobainak: „Mert semmiképpen nem adja, meg is írta, hogy az a kis írás benne többet térszen, mint magába a ritka munka, amely még nagy bibliothecákban is, nem igen található. Írta aztat is, hogy látott Servetus munkáját Londonban, midőn a nagyhírű Meádiusnak bibliothecája auction eladatott volna. Adtanak pedig érte a Corporis Christi Collegiumbeli

barátok kétszáz ginét.” Nyilván az 1574-ben elhunyt Richard Mead angol orvosról és a maga korában egyedülálló, 10 ezer kötetes magánkönyvtáráról van szó, amelyből a Servet-könyvet vagy a cambridge-i, vagy az oxfordi Corpus Christi College vásárolta meg. Tiszteletre méltó tájékozottság egy magyar vidéki patikus részéről! Az említett 200 guinea vételár akkoriban ugyancsak tetemes summa pénz volt, pedig egészen biztosan nem a Servétet máglyára juttató fő műről volt szó, hiszen annak az elégetés után fennmaradt négy példányát - Teleki Sámuel könyvgyűjtő tevékenységével kapcsolatban részletesen szólunk majd róla - akkoriban már nagyon is számon tartották.

A Lambetius-bejegyzést tartalmazó könyvet azonban mégis sikerült megszereznie, és katalógusába büszkén be is írta latinul: „Lambetius könyvei közül a tulajdonos saját kezű bejegyzésével.” Megemlítjük még, hogy voltak értékes könyvei - például négy ősnymtatvány - többek között a Francia Akadémia alapítójának, a XIV. Lajos uralkodása idején élt kiváló államférfinak, Jean-Baptiste Colbert márkinak a könyvtárából is.

Szóltunk „patikus tisztaságú kezéről”. Ez úgy is értendő, hogy nyugodtan bízták rá a Felvidék és Erdély közötti könyvkölcsönzéseket. Nála helyezték letétbe a könyveket és más műgyűjtői értékeket, várván az alkalmas személyt, aki azokat „patikárius Kazzay” kezén keresztül el- vagy visszaszállítja. Talán ismerősnek fog tűnni az a kérés, amit Sinai Miklós nevében - alakjával rövidesen találkozni fogunk - intézett Dobai Székely Sámuelhez: „Még egy kérése volt a Tekéntetes Bátyámuramhoz, tudniillik *Stylus Cancellariae Matthiae Corvini*... Én erre semmit is nem szóltam, mert tudom jól, hogy a szeme fénye azon manuscriptum a Tekéntetes Bátyámuram bibliothecájának.” Emlékszünk még rá Klimóval kapcsolatban, hogy ez a kézirat „Mátyás kancelláriájának stílusáról” nem más, mint a *Nyírkállói-kódex*.

A műgyűjtés költséges szenvedély. Kazzay a könyvek árát rendre felírta, s így állapította meg, hogy „summa summarum pretii librorum bibliothecae meae”, tehát könyvtáram könyvei árának a végösszege 12 445 rénes forint 18 krajcár. Gyűjteményének egyéb értékeit hozzávetőlegesen 3650 rénes forintra értékelte. Az ehhez szükséges pénz előteremtése eleinte simán ment. Anyagilag oly tehetősnek érezte magát, hogy 1771-ben 15 950 rénes forinton megvette a kezelésében álló városi patikaházat is - de a vételárból még 1776-ban sem fizetett semmit. A város így másnak adta el a patikát. Ráadásul Kazzay tartozott még a kollégiumnak is, mert 1772-ben 1000 rénes forint kölcsönt vett fel tőlük.

Így 1779-ben már gyűjteménye eladásán gondolkodott. Az évtized vége felé előbb a pesti egyetemi könyvtárral tárgyalt, amelynek kiküldöttje elismeréssel nyilatkozott gyűjteményéről, főleg az abban található orvosi és gyógyszeres munkák számát és jelentőségét emelte ki. A vétel azonban II. József akadékoskodásán megfeneklett. Egy évtized múltán Széchényi Ferenc figyelmét hívták fel a numizmatákból, vagyis régi pénzekből álló Kazzay-gyűjteményre, azzal, hogy a nyolcvanestendő öreg „válogatni nem hágy, a numizmákat összességgel sem akarja adni, hanem együtt a bibliothecával s egyéb régiségekkel 9000 forinton tartja”. Széchényit nem érdekelte az ügy, hiszen Kazzay könyvgyűjtőköre nem egyezett az övével, bár az idő tájt a numizmatikai gyűjtemény a szépen berendezett könyvtár ékességei közé tartozott. Rövidesen új vevőként jelentkezett azonban egy 22 éves fiatalember, Jankovich Miklós. A vele való alku során Kazzay már negyedére engedte a vételárat, és abból is azonnal mindössze 500 forintot kért. A fiatal gyűjtőt elámította a látvány, de kiskorú lévén anyagiakban kötve volt a keze. Mindenesetre a szerződést megkötötték, amelyet most itt közlünk is, annak előrebocsátásával, hogy „a régi jó táblabírák” világának megannyi jogi szakkifejezését nem külön lábjegyzetben, hanem zárójelbe téve értelmezzük.

„Én alul megírt Ztreczei Kazzay Sámuel vallom ez levelemnek rendiben, hogy én ifjabbik Tekintetes Jankovich Miklós Úrral illy conditiona és contractusra [ilyen feltételek alatti szerződésre] léptem. Hogy minden könyveimet az elkészített katalógus szerint, és ezeken felül azokat is, kik a lajstromba nincsenek beírva, mert annak elkészítése után szereztettek, úgy nem különben minden arany, ezüst, réz numizmákat [pénzeket], táblákat, gemmákat [véssett drágaköveket], amuletumokat [amuletteket], gyűrűket, statuákat [szobrokat] és más különbféle találkozandó római vas és réz regiseket [alighanem íráshibával régiségeket], öt rendbeli perspectivumokkal [látcsövekkel], ennihány tükörökkel, camerákkal [optikai készülékekkel], három rendbeli kardokkal, képekkel, két földi és két égi golyóbisokkal [föld- és éggömbökkel] és más effélékkel, mellyek a boltban [boltozatos szobában] találkoztak és megmutattattak, nevezett Tekintetes Jankovich Miklós úrnak által adom és nékie örökösen bírni engedem kétezer-ötszáz rhénes [rajnai] forintokban vele megalkudván, oly móddal, hogy ötszáz forintoknak lefizetése után ezen collectiot [gyűjteményt] fenn említett rende szerint magához vehesse és használhassa, restans [a fennmaradó] kétezer forintokról pedig öt pro centum járó interessével [öt százalékos kamattal] szőlő chartabiancát [adóslevelet] adni köteles legyen. Mindezeknek effectusa [érvényessége] az ő ura atyjának consensusától [beleegyezésétől] függvén, amely ideig mindent in statu integro conserválni [ép és érintetlen állapotban megőrizni] köteles leszek. Sőt, ha valami elzálogosítottatott volna, vagy elzálogosíttatnék, annak redemptiójára [visszaváltására] köteles leszek.

Én pedig ifjabb Jankovich Miklós, által látván azt, hogy én atyai engedelem nélkül semmi contractustételbe [szerződéskötésbe] nem ereszkedhetek, fiúi kötelességem szerint ezen contractusnak [szerződésnek] erejét és confirmatióját [érvényét és megerősítését] atyámtul várván; egyébként fent nevezett conditiók [feltételek] szerént acceptálok [elfogadom] és mindazokra magamat obligálok [kötelezem]. Ha hogy pedig az atyám consensusa a dato praesentium egy holnapi terminus alatt [beleegyezésével a jelen dátumtól számított egy hónap leforgása alatt] hozzá nem járulna, tellyességgel irritálok és revocálok [érvénytelenítem és visszavonom].”

Ezt a szerződést írta alá és erősítette meg pecsétjével 1795. október 27-én Kazzay Sámuel és ifjabbik Jankovich Miklós. Az atyai beleegyezésre szánt egyhónapos határidő tolódott, tolódott, és több mint egy esztendeig folyt a levelezés kettejük között.

Eleinte a fiatal Jankovich nagyon bizakodó volt. Két hét múltán így értesítette Kazzayt: „Jelenttem az atyámnak, és kezébe adtam azon contractust, mellyet együtt kötöttünk. Ő annak elolvasásával, bibliothecának és hozzá valóknak megvételét éppen nem ellenezte, hanem magának capacitátiójára [beleegyezésére] tovább való terminust kért, bizakodván abban, hogy mivel a következő téli alkalmatlan időkkal annak transpositiója [átszállítása] úgy is meg nem eshetne, az Úr Kazzay Uram, a dolgoknak bővebb megfontolására legalább hétholnapi terminust adna. Tudván aztat Kazzay Uram, hogy az atyám szinte már 70 esztendőkön fellül legyen, és az illetén scrupulosos [aggályoskodó] emberek a dolgot szegrül-végrül vizsgálni szokták. Mindazonáltal én tellyes bizodalommal vagyok, hogy kéresemmel helyt fog adni az atyám...” Közben már fél év elteltével Kazzay arról volt kénytelen beszámolni a „Tekéntetes Úrnak, Notárius Uramnak, mint énnékem jó és érdemem felett való kegyes jó Patrónus Uramnak”, hogy befejeződött a kollégiummal való pere. Ennek eredményeképp most már legfeljebb a könyvtár eladásáról lehet szó, mert gyűjteményét lefoglalták a kollégium javára, 250 rajnai forintot, 60 forint évjáradékot és 100 forint temetési költséget számítva be érte.

Jankovich azonban *sub patria potestate* [atyai hatalom alatt] lévén, nem tudott hozzájutni a könyvtárhoz sem. Szerződésük megkötése után egy jó esztendővel, 1796. november 19-én ezekkel a sorokkal kereste fel Kazzayt:

„Kiváltképpen való drága s nagy jó Öreg Uram!

Talán meg nem bántom, ha csekély soraimmal drága s nagy jó Uramat meglátogatni merészkem, annyiival inkább, hogy amit elmulattam [elmulasztottam] éppen nem nekem, hanem szüleim mostohaságának tulajdonítani kelletik. Ó bár én oly szerencsés lehettem volna, hogy azon tudományi kincseket, melyeket drága Öreg Uram 90 esztendei élete folyamáig gyűjtött, egyszerre és oly csekély munkával magamévá tehettem volna, de tudja azt jó Öreg Uram, hogy az ilyen ifjak, kik *sub patria potestate* vannak, mennyire mehetnek atyjok akaratja nélkül. Higgye el, kedves Kazzay Uram [kinek hozzám való kiváltképpen kegyes viseletéről, még élek, nem felejtkezem] még most is eszemben forog szünet nélkül bibliothecájának és egyszersmind az én meggátolt szerencsémnek véletlen fátuma... Drága Nagy Jó Öreg Uramnak igaz köteles szolgája Ifiabban Jankovich Miklós.”

Jankovich még ebben a levélben is bizakodó hangot ütött meg. A következő évben, 1797-ben azonban a kollégium már kifizethette a vállalt 100 forint költséget a 87 esztendőes öreg temetésére. Régiség- és éremgyűjteménye után - amelyből 78 aranyéremnek nyoma veszett - könyvtára is a kollégiumba jutott. A Debreceni Református Kollégium Könyvtárának állományában az értékes régi kötetek jelentő része ma is Kazzay Sámuel könyvei közül való, és a „Collectio Kazzaiana” szerencsés módon egészítette ki e jeles kulturális intézmény állományát.

Az öreg patikus a bibliofília kiváló egyénisége volt, segédje egy peres eljárás során így vallott róla: „Én ugyan ötlet nagy tudományáért és selecta bibliothecájáért [válogatott értékeket tartalmazó könyvtáráért] igen becsülöm, és nem hiszem, hogy in Hungaria inter apothecarios, exceptis divitiis eorum [Magyarországon a patikusok között, persze nem gazdagságukat tekintve] a tudományban és a könyveknek szeretetében őneki volna párja.”

13
FÁY JÁNOS
1773-1833,
SINAI MIKLÓS
1730-1808

Hogy az *album* szó mögött a *fehér* jelentésű latin *albus* melléknév rejlik, mégpedig annak semlegesnemű főnevesített alakja: a *fehér* -, még azok sem nagyon sejtik, akik latinul tanultak. Olyan könyvet, bekötött füzetet értettek rajta, amelynek lapjai fehérek voltak, tehát nem nyomtattak rájuk szöveget, hanem tiszta lapokkal vártak a rajtuk szántó tollakra. Például valamilyen lajstrom, névsor összeállítására. Albumba venni, albumból törölni: évszázadokkal ezelőtt a magyar joggyakorlatban ez a kifejezés annyit jelentett, hogy valaki ügyvédi gyakorlatot folytathatott, neve szerepelt a patvaristák névkönyvében, vagy valami miatt abból törölték. Az újkor elejének városról városra, országról országra vándorló egyetemi hallgatói, peregrinus diákjai is hordtak magukkal albumot. Füzetébe kötött fehér lapokat, hogy emlékeztető sorokat írassanak rájuk azokkal, akikkel közelebbi kapcsolatba kerültek. A könyv neve *Album amicorum*, vagyis „barátok fehér könyve” volt - németül Stammbuchnak nevezték -, és olyasfajta szerepet töltött be, mint nagyanyáink emlékkönyvei. De régebbi és becsesebb bejegyzésekkel.

Kazinczy Ferenc számol be később *Magyarországi utak* címmel megjelent úti leveleiben arról, hogy amikor 1824-ben Debrecenben járt, Fáy János gyűjteményében kezébe jutott „egy-két úgynevezett album (Stammbuch), melyből az Isaacus Newton, az én iskolai kedves tanítóm, Samuel Werenfels és Johannes Alphonsus Turretinus, az ifjabb Apafi Mihály, Teleki Sándor s kancellárius Betlen Miklós névírásaikat és sok másokét lemásoltam”. Természet-szerűen mindenkinek feltűnik a nagy Newton neve, hogy vajon melyik magyar peregrinus diákot tisztelt meg ez a természettudós a bejegyzésével.

Kazinczy ottjárta után nyolc évvel Podhradszky József 1832-ben a *Tudományos Gyűjteményben* részletesebb leírást is adott a többek között Newton bejegyzését tartalmazó *Album amicorum*-ról. E szerint a nagy természettudós a magyar Pápai Páriz Ferencet tüntette ki e sorokkal:

„Numero, pondere, et mensura Deus omnia condidit.
Domino possessori plurimum colendo hanc tesseram suam posuit
Londini 11. Sept. 1772.

Isaacus Newton m. p.”

Magyarul:

Istent minden alkotásában a szám, a tömeg és a méret irányította. A könyv nagyra becsült tulajdonosának tette e bejegyzést Londonban, 1722. szeptember 11-én Isaac Newton s. k.

A bejegyzés dátumánál két körülmény érdemel említést. Az egyik inkább csak érdekesség. Ami Newton számára szeptember 11. volt, az a magyar Pápai Páriznak már 22., ugyanis Magyarországon már 1583-ban, Anglia viszont csak e bejegyzés után harminc esztendővel, 1752-ben fogadta el a Gergely-naptárt. E majd kéthetes eltérés - és ez a másik körülmény - persze túl kevés ahhoz, hogy az album tulajdonosában az 1716-ban elhunyt híres orvos és tudós szótáríró Pápai Páriz Ferencet véljük. Annak ugyancsak Ferenc nevű fiáról van itt szó, aki 1715 és 1724 között tartózkodott Angliában. Ugyanis peregrinációra indulván azzal a

feladattal bízták meg, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc idején - a Rabutin császári hadvezér zsoldosai által a várossal együtt - felperzselte nagyenyedi kollégium újjászületésére ott pénzt szerezzen. Nem volt az szokatlan abban az időben, inkább az összegyűlt 1100 font volt szokatlanul nagy összeg. Viszonzásul Pápai Páriz apjának díszkötésű latin-magyar szótárát és gróf Teleki Mihály drágaköves kardját vitte az angol királyi udvarnak.

Érdekes, és a magyar könyvkötészet történetében amúgy is ritkaságnak számító levél maradt ránk erről a díszkötéses példányról, amelyet érdemes közölnünk. Annál is inkább, mert valószínűleg ilyen jellegű kötést kapott az ifjú Ferenc albuma is.

„Isten minden kívánt jókkal álgya meg Kigyelmedet

Kedves jó Uram! jóllehet Kigyelmed előtt ismételten vagyok, mindazonáltal ismerkedni kívánok; most azért Kigyelmedhez kelleték folyamodnom ez iránt, hallottam, hogy Méltóságos gróf Teleki Sándor Uram ő Kigyelme nyomtattatta ki az Tiszt. Pápai Páriz Ferencz professor uram *Pax Crucis* nevű könyvét, azért én könyvkötő lévén, ki is Lipsiából [Lipcséből] jöttem, itt Kolosvárat megtelepedtem, s ide való városi ember is akarok lenni Isten segedelméből, már Vékei uram egész műhelyét is megvettem; azért Kigyelmedet arra kérem, hogy jelentse Kigyelmed az Méltóságos úrnak, gróf Teleki Sándor uramnak, ha a méltóságos úr azokból a könyvekből be akarna felesen köttetni, örömet szolgálnék az úrnak, mind jól, mind hamar, mivel most sok munkám nincsen, min ócsóért bekötném, mert ha az úr edgyütt sok exemplárokat parancsol typographus uramnak Telegdi Sámuel uramnak, hogy adgyon kezemhez, két hétre ötvenet megcsinállok: kordoványban kapocscsal békötöm négy-négy sustáért [székely elnevezés ezüst pénzre], szotytyámban [szattyán] vagy bornyúbörben három-három sustákon kapocscsal szépem és jó erős kötésben az méltóságos úrnak pedig megaranyazak edgyet Lipsiai módon ajándékon, Kigyelmedet is meg igyekezem szolgálni, ha ezeket az úrnak minél hamarabb megjelenti, én pedig azért jelentetem meg az úrnak, mert itílem, hogy még az úr nem tudja, hogy Kolosvárat is compactor légyen, mivel pestisben mind megholtak volt. Micsoda kötésem legyen pedig, tiszt. professor uram Enyedi István uram meg mondhatta és tiszt. Szigethy György uram is [mindkettő református lelkész], mivel ő Kigyelmeknek kötöttem. Én most itt lakom Kolosvárat az Farkas utcában Ambrus Deákné asszszonyomnál, parancsollyon az úr, örömet szolgállok én.

Datum Kolosvárat, 6. Maji 1711.

Kigyélmed ismételten jó akarója s szolgája

*Johann Ehrenfriedt Hartmann
Bibliopegus Claudiopoly*

Külczim: Az Méltóságos Úr gróf Teleki Sándor Uram érdemes tisztartójának Nagyságos Philep György uramnak nékem ismeretlen jó uramnak ő Kigyelminek adassék becsülettel Gernyeszegen.”

A Claudiopolisba, vagyis Kolozsvárra való könyvkötőnek - aki hol latinul compactornak, hol görögül bibliopegusnak nevezi magát -, ezt az úgynevezett „erdélyi reneszánsz” díszű bőrbe kötött művét Fáy János gyűjteményében látta Kazinczy. E gyűjtőről így ír: „Fáy, a püspök Klimó testvérének gyermeke nevezetes pénzgyűjteményt kapott nagybátyjától ajándékba, mely egykor negyvenezerre becsültetett; olajfestései házánál s a piaristáknál, egy kereskedőnél és miket Egerben hagyott, mivel el nem férnek szobáiban, húszezret érnek; s most a könyv-vásárlás szép dühe szállotta meg. Az ő birtokában van a Sylvester magyar grammatikája, melyet én 1804. lopva másoltattam le...”

Könyvgyűjtőnk a Fáy család felső-magyarországi ágából származott. Apja 1755-ben „felsőbb parancsra” lett az első katolikus tanácsnok Debrecenben, majd hasonló módon 1776-ban őt választották meg az akkor szervezett debreceni polgármesteri tisztre. Amikor meghalt, az özvegy és hét gyermeke 325 forint 36 krajcár értékű ingóságban osztozott. Így került az ifjabb Fáy Jánoshoz (1773-1833) - aki ekkor 10 esztendő volt - egy ezüstös kard és a könyvek harmadrésze. Itt keressük a gyűjtemény gyökerét? Vagy a Klimó-féle pénzgyűjteményben? A „könyvvásárlás szép dühe” Kazinczy szerint csak később szállta meg, amikor atyja nyomdokaiba lépve 1816-ban városi tanácsnok lett, majd Debrecen polgármestere és több vármegye táblabírája, amint azt a halotti anyakönyvébe bejegyezték.

Könyv- és kéziratgyűjteménye keletkezéséhez érdekes támpontul szolgál Kazinczynak az a fenti megjegyzése, hogy Sylvester magyar grammatikáját lopva másoltatta. A széphalmi mester részletesebben beszámol erről a *Magyar régiségek és ritkaságok* című kiadványában. Ennek bevezetésében leírja, hogy Sylvester könyvét sokáig elveszettnek hitték, míg Wesszprémi István híradásából nem értesültek, hogy az örökre elveszettnek vélt könyv megvan. „De hol vagyon meg, azt el nem mondotta. Gyengéi közé tartozott a nagy embereknek szerte felett rettegni dicsőségért, s ha mit olykor mástól veve, nem örömet hagyta tudni, mely kútforrásból merített. Itt ezen felül kincsének becsét akarta nevelni titkolózásával. Azonban azon kedvezések szerint, melyekkel a jó öreg velem bánni szeretett, amit elrejtve tart a publikum előtt, nékem nem sokáig vonakodott megszűni. Így a könyvnek a nyomába vezetettén, annak birtokosát, Tiszt. Sinai Miklós Urat szinte erőszakig vitt kéréssel addig ostromoltam, míg három esztendei várakozásom után, segédemre kelvén Sándor fiának szent fortélyai, kívánságomat végre teljesedni látom, s már most sietek azt közre eresztetni, hogy amit tőlünk az idők mostohasága megirigyelt, másod ízben bírassuk.”

Sylvester grammatikáját tehát, amelyet a *Magyar régiségek és ritkaságok* című könyvében közreadott, Kazinczy még Sinai tulajdonaként ismerte, s a debreceni útján Fáy Sándor gyűjteményében találkozott vele. Nem tudni, hogy lemásolásához Sándor fiú milyen „szent” fortélyai segítettek, mert szegény Sinainak a gyermekei garázdálkodásairól voltak hírhedtek, akárcsak anyjuk az iszákosságáról. De itt kell keresnünk Fáy könyv- és kéziratgyűjteményének a gyökereit, Sinai Miklósnál, akiről Kazinczy így emlékezik meg: „Ez a szüntelen tiszteletet érdemlő szerencsétlen öreg ez idén, 1808. júniusnak 27-dikén hala meg Debrecenben, életének mintegy 78-dik esztendejében.”

Szólnunk kell röviden e jobb sorsra érdemes emberről. Sinai Miklós (1730-1808) számos külföldi egyetem látogatása után, - Kazinczy szerint „az oxfordiak oly figyelmét vonta magára, hogy ott két esztendeig szabad asztalon tápláltatott” - harmincévesen tanár lett Debrecenben. Tudományos munkássága főleg a magyar protestáns egyház történetére terjedt ki, erre vonatkozólag, főleg kéziratokból, óriási anyagot gyűjtött egybe. 1791-ben szuperintendensnek választották, de ebben a világiak, - akiket nem szívesen látott az egyházkormányzatban - nem nyugodtak bele. Ellenpüspököt választottak, még a tanári állásából is elmozdították, végül egy évtizedes pörösködés után nyugdíjazták. Halálát követően tudományos hagyatékával a méltatlan örökösök nem törődtek. Köteteket kitevő értékes kéziratgyűjteménye, ritkaságokat tartalmazó könyvtára - kapcsolatban állott például a híres gyűjtővel, Dobai Székely Sámuellel - szétszóródott. Érdekes dolgot említ erre vonatkozólag az idősebb Révész Imre: „A hagyomány azt tartja, hogy Budai Ézsaiás igen sokáig magánál tartotta és mint sárkány őrizte a kéziratokat. Azt is hallottam, hogy egy kötet Sinai-féle kézirat merőben elsikkadt, semmivé lett kezén. Egyébiránt meg kell jegyeznünk,... hogy a jelen század elején [Révész persze ezen a 19. századot érti], sőt még később is oly sajátságos fogalom volt az írói tulajdonról, miszerint valami idegen művet vázlatban kivonva, vagy egy kissé átdolgozva, az eredeti

szerző nevének legkisebb említése nélkül saját nevük alatt kiadni, nem tartatott plágiumnak vagy általában bűnnek.” Így a hagyomány.

Ránk maradt a tragikus sorsú gróf Teleki László ugyancsak László nevű apjának egy levele, amely szerint szerette volna Sinai egész gyűjteményét megszerezni, de föltehetőleg csak néhány darabjához tudott hozzájutni. Azt sem tudjuk biztosan, hogy amikor gróf Kemény József 1855-ben bejelentette, hogy Szalárdy János *Síralmas krónikájának* „eredeti példányát könyvtárában bírja”, ez a Sinai-gyűjteményből került-e könyvtárába. Mert folyt az adás-vevés a méltatlan örökösök, egy műkedvelő antikvárius és a szuperintendencia között, és lényegében az egész gyűjtemény szétszóródott.

Nyomon tudjuk követni például Ozorai Imre *De Christo et eius ecclesia* című könyve Sinai-féle példányának sorsát. Egykoron ezt az 1535-ben Krakkóban kiadott könyvet a legrégebb magyar nyelven nyomtatott műnek tartották, - a latin cím ne tévesszen meg bennünket - és 1760-ban jutott Sinai birtokába. A példány, amelynek a vége hiányzik, 1839-ben Jankovich Miklósé volt, majd rövidesen bekövetkezett halála után Horovitz antikváriushoz vándorolt. Tőle vette meg a múlt század egyik jeles bibliofilje, Nagy István, akinek gyűjteményét az örökösök eladták a lipcei List und Francke híres antikvárius cégnek. Innen az Ozorai-mű Nagy gyűjteményének egyéb, éppen legértékesebb darabjaival együtt árverés útján a londoni British Museum könyvtárába, a mai British Librarybe került.

Két évtizeddel az egykor országszerte ismert és becsült, de aztán a nagyravágyása miatt hajótörést szenvedett professzor halála után így ajánlotta megvételre R. Szabó István a tiszántúli református egyházkerületnek Sinai bizonyos kéziratait: „Az alatt míg itten magányos, ügyefogyott állapotomban nyomorganék, ráakadék ezen már herbarium vivumra fordított, s ami annak nem jó volt, elvetett manuscriptumokra, és azokat azon szegénységemben is, atyai örökségemet is eladván, megvettem, és azokat a semmivé való lételtől, a veszéstől, *hogy a nagy Sinay másodszor is meg ne halna*, azon szeretetből és tiszteletből, melylyel a tudományok iránt mindig viseltettem, gyenge erőm, szegény tehetségem megvetvén, megmentettem. Tudom, hogy Magyarország minden tudósainak, kiváltképpen az egész protestánságnak ezzel minden időre, míg ezen írások meglesznek, kedves dolgot cselekedtem.” Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a Sinai-féle gyűjtemény egyes darabjai Fáyhoz vándoroltak. A híres műgyűjtő, Jankovich Miklós írta Kazinczynak 1824. április 5-én, jó másfél évtizeddel Sinai halála után: „Örömmel értettem, hogy Sylvester *Grammaticája* Fáy János gyűjteményébe jutott - s netalántán több nekünk még eszméletlen ritkaságokkal, mert Sinai Miklós ritkaságait főképpen rejtegette... Ugyan hát Luctus Pannoniae ritkaság is Fáynak gyűjteményébe költözött-e? vagy Sinainak ritkább kéziratai?”

Mind Sylvester *Grammaticája*, mind a Krakkóban 1544-ben megjelent és gyászverseket tartalmazó Pannoniae Luctus [Magyarország gyásza], ma a Fáy-könyvtárból gyarapítja az Országos Széchényi Könyvtár állományát. Fáy gyűjteményét azonban jószerével nem ismerjük. A már többször idézett Podhradszky csak néhány darabját említi. Így általánosságban szólt 1542-ben és a következő években megjelent és többek által írt régi magyar versekről és Valkai András több, Kolozsvárt megjelent verses munkájáról. Felsorolt néhány kéziratot, így Ember Pál híres egyháztörténetét, valamint öt *Album amicorum*ot, idézve néhány bejegyzésüket.

Egy évszázaddal később Zoltai Lajos próbálta meg összefoglalni gyűjtőmunkásságát, s bizony mindjárt az első sorokban „ködbe, sötétségbe borult emlékeről” beszél. Könyveiről, kéziratairól, műkincseiről életében nem készült leltár, de váratlan halála után sem, az örökösödési eljárás során: érmek, pénzek, római és más muzeális emlékek, képek, könyvek, kéziratok, természetrajzi érdekességek kerülnek szóba.

Halála előtt négy évvel kelt végrendeletében úgy intézkedett, hogy minden ingó és ingatlan vagyona „nevem emlékezetére, családom díszére” egy kézben maradjon. Gyermektelen lévén bátyjának, Bertalan Torna megyei főispánnak fiát, Fáy Alajost jelölte meg örököséül, aki a rá maradt ingóságokat tibolddaróci kúriájába vitette. Itt a könyvtárat Szabó Károly is felkereste, amikor a múlt század végén a *Régi magyar könyvtár* című bibliográfia összeállítását készítette, és számba is vett több mint félszáz könyvet. Ha ezeken szerző, tartalom és nyomdahely alapján végignézünk, feltétlenül arra kell gondolnunk, hogy a könyvek nagy része debreceni, vagy Debrecennel szellemi rokonságot tartó református ember tékájában gyűlhetett össze először. Erősíti ezt a feltevést, hogy Szabó Károly egyetlen nagyszombati eredetű vagy katolikus szellemű nyomtatványt nem említ Tibolddarócon, pedig ez a célkitűzés önálló gyűjtési terv esetén aligha hiányzott volna a buzgó katolikus Fáy Jánosból. Mindez még inkább megerősíti a feltevést, hogy könyv- és kéziratgyűjteményének összeállítását a Sinai-vonalon kell keresnünk.

Fáy végrendeletének némely szava azt sejteti, hogy sok mindent már életében eladott. Ezért nem találta Szabó Károly például Valkai verses históriáit Tibolddarócon, holott - mint láttuk - Podhradszky ezeket a gyűjtemény értékei között sorolta föl. Azután meghalt az örökös is, akinek özvegye Budára költözött. Az elkallódó hagyatékából jutott az Országos Széchényi Könyvtárnak is - főleg kéziratok. A Szabó Károly által számon tartott könyvek azonban szétszóródtak.

A Sylvester-féle *Grammaticáról* Podhradszky feljegyezte, hogy az *Iliászhoz* volt kötve. Horovitz Fülöp antikvárius ugyan Podhradszky adatát nem ismerte, de tudta az özvegytől, hogy megboldogult férje milyen becsben tartotta ezt a Homéroszt - és ez elég nyom volt az antikváriusi leleménynek. A kötetet 220 aranyért tudta eladni 1874-ben az Országos Széchényi Könyvtárnak.

Ugyancsak felbukkant kéziratok közül Pápai Páriz Ferencnek a bevezetőben leírt albuma, amelyet az Akadémia könyvtára vásárolt meg 1881-ben, 25 forintért. Ezt a tulajdonosi bejegyzések szerint Retteghi György a Páriz családtól szerezte meg 1762-ben, s a kötéstáblán belül ott a bejegyzés: Ex collectione Joannis Fáy, senatoris debreceniensis - Fáy János debreceni szenátor gyűjteményéből. Az angol-magyar kapcsolatok szempontjából rendkívül jelentős, 16x11 cm nagyságú emlékkönyv sok, az idő tájt jeles személy bejegyzését tartalmazza, érdekes módon egy Fáy Sámuel nevű londoni peregrinusét is. Két londoni magyar orvos, Enyedi István és az ott ugyancsak híressé vált Kocsi Csergő István sorai mellett számos magyar diák nevével találkozunk, de Anglia érsekprímása, továbbá a híres csillagász, Edmund Halley is írt az emlékkönyvbe: „Omne solum forti patria est - Minden föld haza a bátor számára. A könyv nemes tulajdonosának üdvöt és minden szerencsét kívánva írta ezt emlékül Edmund Halley, a Savile-féle geometriai tanszék professzora, Oxford, 1716. ápr. 30.”

A többi értékes könyv? Talán Horovitz antikváriust kellene megkérdezni... Bizony, Fáy gyűjteménye már a második nemzedék kezén szétszóródott, nyoma veszett műkincseinek is. Gyűjteménye, amelynek révén azt remélte, hogy neve időtlen időig fennmarad, csaknem nyomtalanul eltűnt a nemzeti vagyon leltárából...

14
BRUKENTHAL SÁMUEL
1721-1803

Brukenthal Sámuel annak az erdélyi szász közösségnek volt a tagja, amelyik a 12. század közepén II. Géza királyunk hívására telepedett le Királyföldön, az akkori Magyarország délkeleti csücskében. Ez a német közösség történelmünk évszázadain át végig meg tudta őrizni nyelvét, szokásait, különleges jogállását, mai kifejezéssel élve identitását. Ezekben az évszázadokban azonban a „hungarus”, tehát a „magyar” annyit is jelentett, hogy „magyarországi”. Ennek folytán e jelző az itt élő nemzetiségekre is vonatkozott, ilyen értelemben azok is magyaroknak számítottak. Az erdélyi szász Brukenthal tehát joggal sorolható a magyar bibliofilek közé.

Brukenthal ősei évszázadokon földművelésből élő polgárok, gazdálkodó parasztok voltak, akik a 16. századtól kezdve megszakítás nélkül viselték az önálló szász közigazgatásban oly jelentős királybírói tisztelet. Nevük Breckner, vagy Broeckner volt mindaddig, míg a mi Sámuelünk apja, Mihály nemességet nem kapott „von Brukenthal” előnévvel, amelyből aztán családnevet csináltak. Mindvégig kényesen ügyeltek azonban arra, hogy nevük írásánál senkinek tolla ne szaladjon a beidegzett Bruck... formára, hanem maradjon a nemesi adománylevél szerint Brukenthal. A nemességet szerzett Mihály fia, Sámuel már a bárósáig vitte, s az erdélyi szászoknak a 18. század során kétségkívül ő volt a legnagyobb formátumú emberük, aki pályájának csúcsán, mint Mária Terézia bizalmi embere, Erdély kormányzójának, gubernátorának tisztét töltötte be. Mivel ezzel a címmel a későbbiek során máskor is fogunk még találkozni, be kell pillantanunk egy kicsit Erdély történelmébe. A török által Mohács után létrehozott erdélyi fejedelemség - olyan nagy egyéniségekkel, mint Bethlen Gábor, a Báthoriak, a Rákócziak - 1691-ig állott fenn. Akkor a török félhold hanyatlásával, a királyról elnevezett Lipót-féle okmány, a Diploma Leopoldinum értelmében, Erdély függetlensége megszűnt, és vezetése a magyar király által kinevezett, de közvetlenül Bécsnek alárendelt és Szebenben székelő gubernátor kezébe ment át.

A nemességet kapott szász királybíró, Breckner Mihály, a fiát tudatosan e méltóság felé irányította. A 12 éves ifjút Kolozsvárra küldte magyar szóra, aminthogy mindig is igyekezett baráti kapcsolatot tartani az erdélyi magyar előkelőségekkel. Kolozsvár után az ígéretes ifjú számára Halle és Jena, majd Bécs egyetemi városai következtek.

Brukenthal külföldi tartózkodásai során kapcsolatba került tudós és befolyásos emberekkel, akiknek körében az idő tájt státusszimbólumnak számított a „kabinét”, vagyis „szobácska”, - ami persze lehetett több terem is - a tudományokban való elmélyedés, majd később a különféle tárgyak gyűjtésére irányuló kedvtelés szolgálatában. Rendeztek be ásvány-, érme-, festmény- és sok másféle kabinétot. Később maga a király, I. Ferenc is egy sereg kabinéttal büszkélkedett Bécsben. A fiatal Brukenthal idejében különösen kedvelték a természetrajz valamennyi ágát felölelő gyűjteményeket. A híres svéd természetkutató, Linné sikerének kora ez, aki 1735-ben bámulatba ejtette a világot a növény-, állat- és ásványország rendszerét bemutató *Systema naturale* című művével. Természetesen előkelő helyet foglalt el a kabinétok között a gyűjtőszervenvedély mindenkori kedvenc vadászterülete, a bibliofília is.

A kezdődő felvilágosodás kora ez, az emberi ész mindenhatóságába vetett hitvallásé, s ennek a vallásnak a temploma lett a díszes könyvtár. Klérusa pedig főleg a szabadkőművesek soraiból rekrutálódott. Ez a magát többé-kevésbé mindig titokzatosságba burkoló intézmény az idő tájt fennen az emberi nem tökéletesedésének eszméjét tűzte zászlájára. Brukenthal már

Halléban részt vett szabadkőműves csoport, úgynevezett páholy szervezésében s élete végéig kitartott e mozgalom mellett. Későbbi karrierjében is sokat köszönhetett a bécsi udvari szabadkőműves páholynek.

Ilyen meghatározó élményekkel tért vissza Erdélybe. Hallei tartózkodása során a pénzürmék iránt kezdett érdeklődni, s hazatérével e kedvteléshez bőven talált szűkebb hazájában, a hajdani Dacia római tartomány földjében rejtőző anyagot. Ugyancsak az ásványi kincsekben gazdag Erdély adott neki indíttatásokat ásványok gyűjtésére, annál is inkább, mivel fiatal korában nagy érdeklődést tanúsított a vegytan, a kor tudományos beállítottságának megfelelően az alkímia iránt. Jóval később, 1759 és 1772 között szerezte meg képgyűjteményének alapjait, Bécsben. Ezeket az éveket ugyanis kisebb-nagyobb megszakításokkal Bécsben töltötte, miután külföldi útjáról hazatérve 1741-ben az erdélyi kormányzóságon indult el a közpályán. Bécsben - ahol Mária Terézia is felfigyelt rá - közeli kapcsolatba került a műgyűjtés területén tekintélynek számító Franz Neumann tudós kanonokkal, akivel szakmai kérdésekről egy évtizeden át váltott leveleket.

A messze idegenben kapott indíttatásoknak és bécsi kapcsolatainak megfelelően, gyűjteményeiben sem a magyar, sem az erdélyi vagy akár a szász jelleg kidomborítására nem törekedett. Ezekben a hazafias vonás annyiban nyilvánult meg, hogy célként közeli honfitársainak képzése, szász nemzetének művelődése lebegett a szeme előtt. Tehát a tudás széles körű terjesztése, ami a fentebb már említett szabadkőműves beállítottságából következett.

Állt ez elsősorban könyvtára, amelynek alapját még apja és apósa vetette meg, külföldi peregrinációból hazatérő diákoktól megvásárolt könyvekkel. A gyarapításnak ezt a módját ő is folytatta, hozzájárulva saját tetemes külföldi vásárlásaival. Mindezeket a műveket, a bécsi minta szerint kétemeletesre alakított nagyszebeni palotájának első emeletén helyezte el, ahol berendezett egy „olvasó kabinétot” is. Miután könyvtárában - mint említettük - a hungaricum, a transsylvanicum, a saxonicum jelleg csak halála után domborodott ki, talán leghelyesebb, ha bibliotékáját városi könyvtárnak nevezzük. Állománya 1790-ben 13 ezer kötetre rúgott: ókori klasszikusok, teológia, állam- és társadalomtudomány, történelem, természetrajz, földrajz, útleírások, de még a vadászat szakterülete is képviselve volt benne. Vagyis igyekezett felölelni a tudás teljességét.

Kazinczy Ferenc - az *Erdélyi levelek*ben közölt beszámolója szerint - 1816-ban megtekintette a Brukenthal-gyűjteményt. Méghozzá azzal az elhatározással, hogy „minden pillanatimat elveszethetnék veendem, a melyek Szebenben elvonhatnának”. Két napot szánt rá, ezt az időt főleg a képtárra fordította, „a Bibliothecában - mint írta - csak fél órát mulaték”. A gyűjtemény többi részét meg sem tekintette, és benyomásait egy átalakított francia mondással így összegezte: „Be sok derék darab a még több rettenetesen rossz között!” Bizonyos apróságok különösen érzékenyen érintették, mint például az a mód, ahogyan Kupeczky Jánosnak II. Rákóczi Ferencről készített páncélos portréját elhelyezték: a hátulsó szobák egyikében az ablak mellé akasztott képét a fényel szemben alig lehetett látni.

Kazinczy ottjárta idején Brukenthal már nem élt. Élete végét kegyvesztetten töltötte, mert 1787-ben - szembehelyezkedvén II. József reformterveivel - Szent István-rend nagykeresztjével kitüntetve a gubernátori tiszt alól felmentették. Végrendeletében úgy intézkedett, hogy vagyona hitbizományszerűen egyetlen örökösként - gyermeke nem lévén - unokaöccsére, Brukenthal Józsefre szálljon. Egyben gyűjteményét nyilvános múzeummá tette, amelynek további fejlesztésére 36 000 aranyat adományozott. Ennek értéke azonban, a napóleoni háborúk okozta 1811-i devalvációval és az azt követő újabb értékcsökkenésekkel, alaposan összezsugorodott. Így hajótörést szenvedett az a szándéka, hogy gyűjteménye szász nemzeti múzeummá bővüljön, bár a további fejlődés kétségtelenül ebbe az irányba haladt. Már csak

azon egyszerű oknál fogva is, mert például a könyvtár állományának messzi földről való gyarapítása sok költséggel és nehézséggel járt volna. Ezt maga Brukenthal is tapasztalta már, főleg a festmények esetén. De a könyvekkel sem ment könnyebben a dolog. Ezeket - mint már szóltunk róla - az idő tájt legbiztonságosabban hordókbán lehetett szállítani, mégpedig a közúthálózat akkori fejletlensége miatt lehetőleg vízi úton. Hiszen tudjuk, hogy Széchenyi István még fél évszázad múltán is úgy jellemezte a magyar útépitést, hogy sárra sarat raknak. A biztonság azonban a vízi úton is csak viszonylagosan értendő. Brukenthal unokaöccse mint örökös, nagybátyja emlékére díszes epitáfiumot készíttetett Bécsben. Ez a tábla azonban hajón való szállítás közben széttört, és csak néhány sérült darabját sikerült kiemelni a Marosból.

Célirányosabb volt tehát a gyűjteményt a helyszínen, Erdélyben fellelhető ritkaságokkal szaporítani. Ezen a módon a könyvtár is értékes darabokat tudott szerezni, például az 1539-ben alapított brassói Honterus-nyomda kezdeti időszakának termékeiből. A *Régi magyar-országi nyomtatványok* című bibliográfiának a 16. századot felölelő kötete közel három tucatnyi mű lelőhelyeként említi a Brukenthal-múzeumot.

Egyik értékes darab ezek közül az a természettudományos mű, amely 1581-ben hagyta el a szebeni nyomdát. Az előző év szeptemberében északi fény tűnt fel Erdélyben, s erről Báthori Kristóf erdélyi fejedelmi helytartó olasz orvosa, latinosított nevén Marcellus Squarcialupus latin nyelvű könyvet írt, *De coeli ardore* (Az égi tüzről) címmel. Ekkoriban a Szentháromságot tagadó, ariánusnak vagy antitrinitáriusnak bélyegzett itáliai eretnekek szívesen kerestek menedéket Lengyelországban és Erdélyben - Kristóf afféle erdélyi helytartó szerepét töltötte be öccse, a lengyel királlyá választott Báthori István fejedelem megbízásából -, és sokan közülük nagy érdeklődést mutattak nemcsak új hittételek, hanem új, a megfigyeléseken alapuló természettudományos eredmények iránt is. Squarcialupusnak ezt a könyvét a múlt század végének jeles bibliográfusa, Szabó Károly mint a szebeni könyvtár unikumát írta le. Közben kiderült, hogy a párizsi Nemzeti Könyvtár is őriz belőle példányt. Való igaz, hogy unikumok dolgában mindig óvatosnak kell lennünk. Példa rá a már említett spanyol antikvárius, aki gyilkolt egy unikum miatt, s beleőrült, amikor kiderült, hogy abból Párizsban is van egy másik példány.

A Brukenthal-könyvtárban is előkerült egy olyan mű, amelyről addig azt hitték, hogy unikum. Szenczi Molnár Albert 1604-ben megjelent latin-magyar szótára előszavában említést tett Joannes Murmellius latin-német-magyar szójegyzékéről, amelyből példányt senki nem ismert, és megjelenési évét sem tudták. A múlt században, a Világost követő nehéz időkben, a magyar szabadságharc egyik papjának, Ruscák Antalnak a tiroli Schwaz ferences zárdáját jelölték ki kényszertartózkodási helyül. Az ottani könyvtárban búvárkodva ráakadt erre a könyvre, beszámolója szerint „feltételezhetően a legrégibb (gót betűkkel nyomott) magyar szótáracskára”, amely 1533-ban jelent meg Krakkóban. Szabó Károlynak az imént említett bibliográfiája így már le tudta írni a könyvet mint unikumot. Az Ország Széchenyi Könyvtár természetesen megpróbálta „illő áron” megvásárolni ezt a magyar szempontból oly értékes egyedi darabot, de eredménytelenül. A tárgyalásait követő évben, 1897-ben viszont a müncheni Ludwig Rosenthal antikvárius cég felkínálta a könyvet a könyvtárnak 3000 forintért, de távirati választ kért, „mivel több gyűjtővel folyik tárgyalás”. A könyvtár a Schwaz közelében lévő Innsbruck levéltári igazgatóját kérte meg, hogy tapogatózzék az ügyben, és ajánljon fel a könyvért 600 forintot. Jött a távirati válasz: az összeget mindkét fél kevesli, Schwaz maga 2000 forintot akar Rosenthaltól. A könyvtár ezek után elállt az üzlettől - a 3000 forint akkoriban egy gimnáziumi igazgató egy évi fizetését jelentette -, de Rosenthal sem jutott dülőre a „többi gyűjtővel”. A példányt a mai napig Schwazban őrzik.

Pár év múlva érdekes fordulat állott be az ügyben, ami a schwazi példány értékét erősen csökkentette. A *Magyar Nyelvőr* 1899. márciusi száma arról adott hírt, hogy a körmőcbányai ferenceseknél is megvan a kérdéses mű, mindössze néhány lapja hiányzik. Ide eredményesebben fordult a Széchényi Könyvtár, és már április 18-án megkapta a ferences rendtartományi biztos válaszát, hogy Murmellius szótárát minden feltétel és kikötés nélkül ajándékként átadják.

Azóta a könyvnek, éppen a Brukenthal-gyűjtemény kapcsán, még egy példánya és egy töredéke is felbukkant. Századunk hatvanas éveiben, amikor nagy lendülettel megindult Szabó Károly bibliográfiájának immár sürgetővé vált kiegészítése és kibővítése, az Országos Széchényi Könyvtár az itthon fel nem lelhető példányokról igyekezett külföldi könyvtárakból mikrofilmet beszerezni. Egy alkalommal nagyobb küldemény érkezett Romániából, tele lengyelországi nyomtatványok mikrofilmjeivel. Kiderült, hogy téves postázás folytán valamelyik lengyel könyvtárnak szánt csomagról van szó, amely többek között a nagyszebeni Brukenthal-múzeumban őrzött Murmellius-lexikon mikrofilmjét is tartalmazta. A lengyelek valahogyan tudomást szereztek erről a nagyszebeni példányról, és azért kérték a mikrofilmjét, mert nekik is volt kétlevélnyi, könyvtáblából kiáztatott töredékük a műből. Így az ismert példányok száma, e töredéket is beleértve, négyre szaporodott.

Visszatérve most már Brukenthal könyvtárára: annak állománya is gyarapodott. Az alapító végrendelete értelmében, a család férfiágon bekövetkezett kihalásával, 1872-ben egész gyűjteménye a nagyszebeni evangélikus gimnázium tulajdonába ment át, de természetesen régi helyén maradt. Beleolvadt azonban a gimnázium régi Kapellen-Bibliothek néven ismert, ősnymtatványokban gazdag könyvtára is. Így állománya az alapító halálát követő évszázad során, jelen századunk elejére 100 000 kötetre nőtt az 1000 darabot kitevő kéziratos gyűjteményen kívül.

15
**KÉT BATTHYÁNY GRÓF:
BATTHYÁNY JÓZSEF
1727-1799,
BATTHYÁNY IGNÁC
1741-1798**

Batthyány József hercegprímás bibliofil tevékenysége egyéb mecénási tettei mellett akár külön fejezetet is érdemelne, ha ilyen irányú munkássága jobban fel lenne derítve. Gyűjtőmunkájáról ékesszólóan tanúskodik az esztergomi főszékesegyházi könyvtár sok kincse, amellyel ő még a pozsonyi könyvtárat gazdagította. A török hódoltságot követően ugyanis az esztergomi főpapok csak 1820-ban tértek vissza eredeti székhelyükre. Batthyány József azonban nemcsak a primási könyvtár fejlesztésén, de az egész ország könyvtárkultúrájának felvirágoztatásán is oly lelkesen munkálkodott, hogy a forráskutató jezsuita történész, Pray György az ő révén vélte megvalósíthatónak egy nemzeti könyvtár felállítását. Könyvgyűjtő tevékenységéről a *Mindenes Gyűjtemény* 1789-ben azt írta, hogy „ez a kedves méltóság minden hazánkat illető könyveket, nevezetesen pedig a mostanában hazánkban kibocsátott munkákat nagy szorgalmatossággal és költséggel szerezteti be”. Ezt a feladatot azonban akkor már Széchényi Ferenc nagyobb erővel tudta magára vállalni, de az esztergomi főszékesegyházi könyvtár, amelynek eredete a 13-14. századba nyúlik vissza, valóban sokat köszönhet e főpapjának. Az ő kéziratok iránti vonzalma révén kerültek ide például Bél Mátyás kiadatlan művei is.

Bél Mátyás - akiről Ráday Gedeonnal kapcsolatban már szoltunk - kutatógárdát szervezve egész Magyarország ismeretét készült összefoglalni egy hatalmas műben. Ennek csak öt kötete látott napvilágot tíz megye leírásával *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, vagyis *Az új Magyarország történelmi és földrajzi leírása* címen. A műnek máig kéziratban maradt többi részét a tudós özvegyétől végül is az akkor még a kalocsai érseki széket betöltő Batthyányi József vásárolta meg 1187 forintért. Az értékes anyag vízi úton indult Pozsonyból Kalocsára. Útközben egy része annyira beázott, hogy újra le kellett másolni - legalábbis a még olvasható hányadát. Megindult a hatalmas anyag feldolgozása, de közben Batthyány Józsefet kinevezték esztergomi érseknek, így a Bél-hagyaték előbb Pestre, majd újra Pozsonyba került. Ott Batthyány egyéb kézírataival együtt Calovino József pozsonyi kanonok, majd az a Jordánszky Elek rendezte, aki jóval később, mint esztergomi kanonok 1820-ban ajándékba kapta a róla elnevezett becses kódexet.

Bél Mátyást egyébként gróf Batthyány Ignác (1741-1798), a családnak egy másik ágából származó bibliofil főpap is igen nagyra becsülte. Így nyilatkozott a nagy tudós életművét tervezetben bemutató könyvéről, mely az „előzetes híradás” jelentésű latin *Prodromus* címet kapta: „Prodromum Belii semper prae oculis habeo, secundum ejus exemplar laborare pergo” - vagyis Bél Prodromusa mindig szemem előtt lebeg, munkámat annak útmutatása nyomán végzem.

Ahogy Batthyány József nevét kapcsolatba hoztuk Széchényi Ferenc munkásságával, ugyanúgy megtehetjük ezt a másik Batthyány gróf esetében is. Batthyány Ignácot is ugyanaz a hazafias cél, gondosság, hozzáértés és nem utolsó sorban bőkezűség vezette, mint Széchényi Ferencet. Könyvtárára 80 ezer forintot költött, nagyobb összeget, mint amiből a legnagyobb magyar atyja megalapította a nemzet könyvtárát.

Batthyány Ignác középfokú iskoláit a pesti piaristáknál kezdte, majd a nagyszombati jezsuitáknál bevégezve felvétette magát az esztergomi egyházmegye papnövendékei közé. Ezeknek soraiban ott találjuk ez idő tájt a későbbi jeles történészt, Katona Istvánt is, bár közelebbi kapcsolatuknak nincs nyoma. A családi háttérnek köszönhetően Batthyány Ignác karrierje nem a „gyalogpapság” irányába indult, s már mint papnövendéket kinevezték jáki apátnak. Az apáti cím akkoriban gyakorta nem egyházi méltóságot, hanem tisztán jövedelmi forrást jelentett. Ebből nyílt lehetősége arra, hogy Grazban, majd Rómában folytathassa tanulmányait. Római tartózkodása során sokat búvárkodott könyvtárakban, így a Vatikáni Könyvtárban is. Közben alkalma nyílhatott valamilyen könyvtár vagy több gyűjtemény megvásárlására is, mert Rómából mintegy 5 ezer kötetre rúgó könyvtárral tért vissza, benne értékes könyvekkel, ősnymtatványokkal és a 12-15. századból való kéziratokkal.

Az örök városból 1766-ban jött haza, méghozzá Egerbe, a mecénási bőkezűségéről jól ismert gróf Esterházy Károly püspök mellé. A következő évben már kanonoki stallumot kapott, 1773-ban pedig - alig múlt 30 éves - ő lett a nagyprépost. Anyagiak és lehetőségek szempontjából egyaránt bőségesen nyílt alkalma könyvtára gyarapítására. Felvette a kapcsolatot a híres felvidéki könyvgyűjtővel, Dobai Székely Sámuellel, kéziratokat, könyveket vásárolt tőle 600 pengő forint értékben.

Ekkortájt jutott hozzá a magyar tudományosság szempontjából legnevezetesebb szerzeményéhez, a lőcsei plébánia mintegy 300 könyvet, valamint 60 ősnymtatványt és kéziratot kitevő könyvtárához. Ennek 16. századi alapját még Mária királyné kedvelt udvari lelkésze, a tudós Henckel János vetette meg, különféle helyekről összeszedve, a reformáció új áramlatai idején egyszerre értéküket veszített, kezdetüket az Árpád-házi királyok koráig visszavívó gyűjteményeket. Például egy 15. század első feléből származó kéziratának nem kevesebb, mint hat középkori gazdája ismeretes: Lőcsei Bogner Miklós - Lőcsei Crewschin Péter - a szepes-olaszi plébános - Rubner Bálint - a lőcsei falon kívüli Szent Erzsébet Egyház (1479) - a Szent Jakab Egyház. Akadtak e könyvek között még középkori olvasópultra fektetett láncos könyvek is, másoknál a jellegzetes kötés utalt az egykori gyűjtőre, Henckel Jánosra: körívekből, liliomokból alkotott keret, középen naiv virágcsomókkal.

Batthyányi Ignác mint egri nagyprépost tett lépéseket az ugyancsak középkori eredetű bártfai egyházi - később városi - könyvtár megszerzésére is. Sajnos csak válogatva vásárolt belőle. Azért sajnós, mert Bártfa nem becsülte meg igazán régi könyvtárát. A bártfaiak a múlt század végén, becses középkori templomuk restaurálása során, nyugodtan elnézték, hogy az ügyetlenül a páratlan középkori könyvszekrény tetején vezetett esővíz mint teszi tönkre a könyveket. Ezek később a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek.

Mindezekből az látszik, hogy Batthyányi Ignác főleg az olyan jellegű régi könyvek iránt érdeklődött, amelyeket Esterházy Károly az Egerbe tervezett egyetem könyvtárának számára nem tartott fontosnak. Batthyány bibliofil gyűjtőkörének ez a behatárolása megmaradt akkor is, amikor 1780-ban erdélyi püspök lett. Magával vitte gyulafehérvári székhelyére a nagy egri püspök tudományszervezési és mecénási buzgalmát. Esterházy példája nyomán igyekezett Gyulafehérvár hajdani fényét építkezésekkel visszavarázsolni. Szívügye azonban továbbra is a könyvtár maradt. Értékes anyagot sikerült új helyén szereznie a felosztott erdélyi jezsuiták könyveiből. Böven akadt kallódó értékekre egyházmegyéje plébániáin is. Nem sokkal püspöki székének elfoglalása után, Brassóban két kódexet kapott ajándékba az evangélikusoktól, jelölve annak, hogy ügybuzgalmát más felekezetűek is értékelték. „Ezt a kódexet - olvashatjuk saját kezű latin beírását az egyikben, egy 14. századi bibliában - Brassóban kaptam ajándékba az ágostai hitvallású iskola könyvtárából 1782. október 2-án.” A 15. században még mindkét kódex a brassói Collegium Corporis Christi állományához tartozott.

Tartalmilag is, esztétikailag is nagy gyarapodását jelentette Batthyány gyűjteményének a Migazzi-könyvtár megvétele. Ezzel az olaszos hangzású névvel gyakran találkozhatunk a magyar művelődés mecénásai között. Mint váci püspök sokat tett székhelye felvirágoztatásáért, melynek püspöki székét Mária Terézia kegyéből mint bécsi hercegérsek is megtarthatta. Tekintve, hogy jövedelme jelentős részét innen nyerte, nagyon érzékenyen érintette, amikor II. József 1785-ben eltávolította a váci püspöki székből. Ekkor kényszerült könyvtárát eladni Batthyány Ignácnak. Nyolcezer kötetre tehető gyűjteményének darabjai szépen felismerhetőek dús rokokó aranyozású vörös marokén (vagyis szattyánbőr) kötéseikről. Magyar vonatkozású mű nem nagyon akad közöttük. Főleg az Ausztriában felosztatott szerzetházak könyveiből, valamint a tudományszervező van Swieten által a bécsi egyetemi könyvtárból kidobált „rég és fölösleges” könyvekből állt össze állománya. Varjú Elemér, a könyvtár alapos ismerője írta: „Van a pár száz darab között egy sereg 14-15. századi kézirat, szép és becses könyvek az egyetem hajdani professzorainak hagyatékából, olyan ereklyék, amelyeket ma bizonynyal drága pénzen vennének vissza. Hogy egyebet ne említsünk, van néhány szép darab Celtes Conrádnak, a német humanizmus büszkeségének könyveiből, telve a híres új-latin poéta jegyzéseivel s fogalmazványával.”

A felvilágosodás racionalista beállítottságának megfelelően a régi könyvek értéke ez idő tájt nem állt arányban a korszerű, modern könyvekével. Így Batthyány mindössze talán 20 ezer forintot fizetett e szép gyűjteményért, amely többek között Batthyány könyvtárának legszebb darabját, a *Codex aureus*nak nevezett evangéliumos könyvet is tartalmazta. Varjú Elemér szerint a múlt század végén már ennek az egyetlen „aranykódexnek” az ára bőven fedezte volna a teljes gyűjtemény vételárát. Érdekes elolvasnunk a leírást erről a kódexről: „Ívrétű kézirat, vastag, erős hártyán, 111 levélen. Végig egy kéztől eredő szép egyenletes uncialis írás, ma is ragyogó, hibátlan arany tintával írva [...] Kora a 9. századra tehető, erre mutat a kézirat késő karoling jellegű miniatúrája és a helyesírás [...] Van a kéziratban három nagy, egészlapot elfoglaló kép, három díszlap, tizenkét fényes kánonlap. Ezen felül minden oldal színes festésű kerettel van körülvéve [...] Kötése a 18. század második feléből való. Nagyon valószínű, hogy Bécsben készült és Migazzi püspök csináltatta [...] A könyvkötő kése nagy kárt tett a lapszéleken; ma alig van egy ujjnyi margója a színes lapoknak.”

A Migazzi-gyűjtemény megvétele majdnem kétszeresére növelte az állományt. A piros kötések jól érvényesültek a Rómából hozott könyvek fehér és sárga pergamen kötései mellett, és az egész együttest szépen tarkították a Felvidéken szerzett régi könyvek ódon kötései. Elérkezett az idő az egész gyűjtemény méltó keretbe való foglalására.

Batthyány Ignác püspöki székhelyén, Gyulafehérvárt, a vár északnyugati sarkában lévő egykori trinitárius kolostort szemelte ki könyvtárának és egyben - Esterházy Károly egri példáját követve - csillagvizsgálójának otthonául. A kolostor II. József szerzetesrendeket felosztató intézkedése során került a kincstár tulajdonába, csak éppen nem tudtak vele mit kezdeni. Így Batthyány 1792-ben megkapta a kincstártól, két év alatt átalakította, berendezte, azután, alighogy elkészült az alapítólevél, 1798-ban, ötvenhét éves korában meghalt. A lábán elüszkösödött egy seb, amelyre eleinte ügyet sem vetett...

Terve, amellyel Gyulafehérvárnak Bethlen Gábor alatti fényét akarta visszaállítani, halálával semmivé fozlott, a könyvtár is, és az obszervatórium is inkább csak idegenforgalmi látványossággá vált.

Ahogy már említettük, mint egri nagyprépost a római tartózkodása során megszerzett gyűjteményét olyan irányba igyekezett fejleszteni, hogy főpapjának, Esterházy Károlynak a tervezett egyetemi könyvtár létesítésénél ne álljon útjában. Gyűjtőmunkája tehát az „elavult”, régi könyvek felé fordult. Szabó Károly *Régi magyar könyvtára* I. és II. kötetének anyagából 200

darab található gyűjteményében, ezekből negyedszáz 16. századi magyar nyelvű könyv. A gyűjtemény több mint félezer ősnymtatványának külön értéke, hogy egynegyedének egykori posszessorai magyarok voltak. Batthyány lelkesedett a kéziratokért. Gyűjteményének *Gyulafehérvári kódex* néven ismert darabjában találta meg Varjú Elemér a harmadik legrégibb összefüggő szövegű nyelvemlékünket, a 14. század elején keletkezett *Gyulafehérvári sorokat*. A Batthyányeum kézirateiról egyébként Varga Elemér részletes leírásokat készített. Katalógusa egyben érdekfeszítő művelődéstörténeti olvasmány. Mint például egy 15. századi templomi énekeskönyv századokon át folytatódó bejegyzéseinek egyike: „Lator és tökéletlen az, ki az templom könyvit így megirkálja.”

Megvalósultnak tekinthető-e Batthyány álma, hogy könyvtára és obszervatóriuma révén visszaadja Gyulafehérvárnak a Bethlen Gábor alatt elért kulturális fényét? Szokás könyvtárának Csipkerózsika-álmáról beszélni, abban az értelemben, hogy jelenleg inkább idegenforgalmi látványosság, mintsem pezsgő tudományos műhely. Pedig a könyvtár mint az Állami Központi Könyvtár fiókinézete Batthyányeum néven ma is működik, és tudományos rangját Jakó Zsigmond így méltatja: „Kézirattára valóságos tárháza a középkori Európa latin művelődési emlékeinek [...] A Karoling-kori könyvfestészet bárhol is dolgozó kutatójának éppen úgy ismernie kell a Batthyányeum nevét, mint annak, aki a klasszikus latin irodalom középkori utóéletével, a *Nibelung-énekek*, a bécsi egyetem középkori történetével, a kommunisztikus elveket valló anabaptistákkal, a középkori német irodalommal, a cseh és lengyel könyvmásolással, vagy a magyar nyelv és irodalom legrégibb emlékeivel foglalkozik. A kézirattár egyetemes jellegéhez igazodik a könyvtár régi nyomtatvány anyaga is. Az alapító személyes tudományos érdeklődése hazai viszonylatban páratlanul teljes könyvtörténeti gyűjteményt hozott létre és hagyott reánk. Benne képviselt, mégpedig reprezentatív darabokkal az európai betű- és könyvművészet minden számottevő műhelye és figurája a nyomtatás kezdeteiből a XVIII. század derekáig [...]”

16
REVICZKY KÁROLY
1736-1793

A Klimó püspökről szóló fejezetünkben tréfálkozva említettük a lengyel *Codex diplomaticus* kapcsán, hogy akkoriban nem központi katalógus, hanem könyvtárakban járatos tudós társadalom tájékoztatott arról, hogy melyik ritka könyv melyik könyvtárban található. Nos, ebben az esetben Kaunitz kancellár Ausztria varsói követétől tudta meg, hogy a kérdéses könyvért hova kell fordulnia. Éppen akkor (1772-1773) ugyanis ezt a tisztelet egy kevésbé ismert diplomata, de a bibliofília terén nagyon kiváló személyiség, Reviczky Károly látta el. Ekkor kapott bárói, majd másfél évtized múlva grófi rangot.

Bécsben született, s neveltetése során hamar felfigyeltek tehetségére a nyelvek elsajátításában. A német, francia, olasz, angol és több szláv nyelv ismerete eleve alkalmassá tette a diplomáciai pályára, de erre csak vonakodva szánta el magát. Inkább tudománnyal foglalkozott, s e kedvtelésének kielégítésére hosszabb ideig élt a nyitrai püspök udvarában. Diplomáciai pályáját Konstantinápolyban kezdte, ahol természetesen elsajátította a török nyelvet és mellé a perzsát, görögöt és hébert is. Rövid varsói működéséről már szoltunk, később Berlinben, Badenban, majd Londonban töltötte be a bécsi udvar követének tisztét.

Jó diplomata volt? Amikor Thugut államkancellár mellé őt akarták adni kísérőnek egy diplomáciai feladat során, a kancellár így hárította el: Reviczky éppen olyan ügyes, mint amilyen félénk; a pestis pusztá nevének említésére elsápad, s rögtön talál valami kifogást, ha netán erős szélben kell a konstantinápolyi szoroson áthajóznia.

Szívesebben élt a könyveknek és a tudománynak. Konstantinápolyi követ korában, 1769-ben törökről franciára fordított egy hadtudományi művet, majd ugyanott a perzsa Háfiz 16 ódáját ültette át latinra. Ezt a latin változatot rövidesen angolra, majd németre is lefordították. Könyvgyűjtése során elsősorban a görög és latin klasszikusok legjobb kiadásait kereste. Ezen a téren addig utolérhetetlent alkotott. Periergus Deltophilus - magyarul „a pontosságért rajongó könyvbarát” - álnéven berlini követként kiadta könyveinek nagy gonddal készített katalógusát *Bibliotheca graeca et latina* címen. Ezt három kiegészítés követte, majd 10 év múlva, 1794-ben, tehát halála után egy évvel hagyta el a sajtót egy újabb, 390 lapos bővített kiadás, amelyben a címlap előtt olvasható már a neve is: Catalogue de la bibliothèque du comte de Rewiczky. Mégis az első az értékesebb, mert abból kevesebb készült. Inkább csak baráti ajándéknak szánta olyanok számára, akikkel a bibliofil szenvedély hozta össze.

Érdemes kézbe vennünk akármelyik kiadást. Nem csupán katalógus, tehát könyveinek cím szerinti felsorolása. Nagyon sok tételéhez bőséges annotációt, jegyzetet fűzött, s ezekből egyként sugárzik a szakértelem és a könyvszeretet. Nézzük például, mennyi dolgot tartott megemlézésre érdemesnek Cicero *De Officiis* (A kötelességekről) című művének azzal a kiadásával kapcsolatban, amely 1465-ben jelent meg Mainzban, s amelyről azt tartják, hogy az ókori klasszikusok közül az első könyv, amely nyomdai sajtó alá került. Íme, Reviczky francia nyelvű annotációja a műhöz: „Eléggé ismert az irodalom köztársaságában - Reviczkynek a levelezésében is megjelenő kedvenc kifejezése - ez a Cicero-kiadás, amelyből olyan kevés van, hogy értéke rendkívüli a könyvpiacra. Egyaránt vannak papírra és pergamenre nyomott példányok, az utóbbiak természetesen drágábbak, de a papírra nyomtatottakhoz sem könnyű hozzájutni. Először M. Maittaire foglalkozott ezzel a híres kiadással, és arra az eredményre jutott, hogy az 1465-ös és az 1466-os kiadás éppen csak az évszámban különbözik, egyébként

ugyanaz a nyomás. M. D. Clément néhány évre rá megállapította, és joggal, hogy két különböző kiadásról van szó, és M. Maittaire megállapítása ez ügyben nem helytálló.”

Utána leírja a 88 levélből álló könyv pontos címét és a végén található kolofont, a mű készítésére vonatkozó megjegyzéseket. Majd így folytatja:

„Az utolsó lap első oldalán Horatius *Diffugere nives* kezdetű ódája áll, amelynek végén ott látható a művészek (ezek a kolofonban szerepelnek) vörössel nyomott címere. Ez a különlegesség a példányok többségéből hiányzik, így e kiadás megkülönböztető neve *címeres kiadás*. Ezt a példányt D. de la Valière aukcióján 1450 francia fonton adták el.”

A katalógus világosan mutatja, nagy eredményeit a témakör pontos meghatározása révén érte el. Főleg arra vigyázott, hogy a könyvek lehetőleg olyan állapotban legyenek, ahogyan a nyomdát elhagyták. Sok gyűjtő kedveli a körülvágtatlan példányokat, az eredeti kötést. Reviczky csak a pergamenre nyomott mű esetében volt hajlandó eltekinteni a „postatiszta” példánytól. Nagyon zavarták a kéziratos bejegyzések, függetlenül attól, hogy milyen nevezetes személytől származnak. Lehetett az *liber notatus manu Scaligeri*, vagyis az újkor elejének nevezetes tudósaitól, a két Scaliger egyikétől származó bejegyzés, neki már csak iskolás gyerektől befirkált könyvnek számított. Híresek a velencei Manuzio nyomdászcsalád által a 15-16. században készített könyvek, az Aldinák, de ezek sem érdekelték, ha bejegyzések voltak bennük.

Mint említettük, ezt a katalógust ajándékképp szánta barátainak. Ezek közül megemlítenéd varsói tartózkodása idejéből Adam Czartoryski herceg, akkor még a cárról barátja, később emigrációba kényszerülve politikai ellenfele. Hasonlóképpen baráti köréhez tartozott Sir William Jones. Mindkettőjükkel a keleti irodalmak kedvelése hozta össze. Az utóbbival, az angol orientalisztika kimagasló alakjával, élénk levelezésben állott, fennmaradt 21 levelükből az tűnik ki, hogy mindketten tanultak egymástól. Személyesen csak néhányszor találkoztak, mert amikor 1786-ban Reviczky londoni követ lett, barátja már három éve Indiában élt, és ott is halt meg. Az ő révén került kapcsolatba Lord Althorppal, Spencer első grófjának fiával, akinek diplomáciai pályafutása végén eladta híres gyűjteményét. Ezzel a vétellel az Althorpkönyvtár további gyarapításában átvette Reviczky irányát, ezt folytatta negyven esztendőig az új tulajdonos, s emelte gyűjteményét a kor legjelentősebb bibliotékáinak sorába.

A könyvtártól való megválás összefüggött Reviczky egészségi állapotával, aminek folytán közönyösség vett erőt rajta. Az adásvételi szerződést 1790-ben kötötték meg, úgy, hogy rögtön kézhez kap 1000 fontot, azután pedig 500 font évjáradékot kap. Három év múlva meghalt, így a sokkal többet érő könyvtár 2500 fontért jutott új tulajdonosához. Ő az Althorpféle könyvtárt 40 évig a Reviczky által vágott ösvényen továbbfejlesztette, s 40 000 kötetét közel negyedmillió fontért adta el.

Az új tulajdonos egy gazdag manchesteri kereskedő, John Ryland özvegye volt, aki férjének egy róla elnevezett könyvtárral állított emléket. E tudósok és bibliofilek zarándokhelyévé vált gazdag könyvtár - mai állománya közel százszorososa az Althorpkönyvtárénak - megnyitása után negyed századdal, 1925-ben éppen a Reviczkytól örökölt gyűjtőkör figyelembevételével kiállítást rendezett a görög és latin klasszikusok legrégebbi kiadásairól. A katalógus méltóképpen kiemelte Reviczky érdemeit, tehát hungarikumokat úgysem tartalmazó gyűjteménye ha el is vészett országunk számára, külföldön emelte a magyar tudományosság és bibliofília tekintélyét.

Reviczky aggregényként élt, leszármazottai nem voltak, és képe sem maradt ránk.

17
TELEKI JÓZSEF
1738-1796

Magától értetődő, hogy egy gyűjtő bibliofil munkásságának eredményeként igen gyakran könyvtár jön létre, vagy esetleg külön gyűjtemény valamelyik nagyobb könyvtárban. Azt már korántsem állíthatjuk, hogy minden könyvtáralapító bibliofil elkötelezettséggel kezdte a gyűjtést, e nemes szenvedély hatására hozta létre művét. Tipikus példaként említhetjük a jeles főpap, gróf Esterházy Károly püspök munkásságát. Harminckét éven át töltötte be az egri főpapi tisztelet. Ez idő alatt mintegy negyven templomot épített vagy állított helyre, plébániákat, iskolákat létesített, s mindenekelőtt megépíttette az egyetemnek szánt egri Líceumot. Ennek a díszes könyvtárteremben felállított könyvtára is az ő ügybuzgalmát dicséri. Állományáról száz év múltán nyomtatott katalógus is készült. Ennek előszavában ezt olvashatjuk: „Rómában, Velencében, Strassburgban, Tübingában, Hágában, Lipcsében, Prágában, Bécsben stb. levő tudós levelezői segedelmével, főleg 1781-1784-ig összevásároltatá azon könyvkincset, mely Egert tudományos tekintetben hazánk egyik első városává avatja. A könyvkereskedői számlák összeadása szerint 1784. végéig 18 131 frt. 55 krt. ezüstben költött e gyűjteményre.” E méltán magasztaló szavakból is kitűnik azonban, hogy mindez a jeles főpap sokoldalú egyházi és művelődési tevékenységének csak rövid ideig - négy esztendeig - tartó csekély része volt, korszerű egyetemi könyvtár alapításának szándékával. Így Esterházy Károly joggal foglal helyet nagy könyvtáralapítóink sorában, sokoldalú főpapi tevékenysége mellett azonban nem ért rá magát átadni a bibliofília nemes passziójának.

Hasonlóképpen legfeljebb csak a bibliofília határterületére sorolhatjuk gróf Teleki Józsefet. A könyvgyűjtés azonban egész életét kitöltötte, így méltán szólhatunk róla e könyvben.

Koronaőr. Így jelöli meg Szinnyei József a *Magyar írók élete és munkái* című lexikonában foglalkozását. A mi Teleki Józsefünket ezzel a méltóságnévvel szokás megkülönböztetni a Teleki családban gyakori József keresztnév viselői között. Élete alkonyán nyerte el ezt a méltóságot, a hazai iskolaügy és a protestáns egyházpolitika terén jeleskedő férfiú. E két tevékenységi körével függ össze életének egyik „irodalomtörténeti” epizódja is. A protestáns iskolák autonómiája ügyében összekülönbözött Bessenyei Györggyel, s a különben higgadt természetűnek ismert testőr író kíméletlen versben támadta meg:

Miért teszi magát önként szelindeknek,
Miért marja tövét nyavalyás fülemnek?
Ahol Nagysád ugat, ott én is bőghetek,
Ha Nagysád szelindek, én bika lehetek.

Alakját természetesen nem szabad Bessenyeinek e felhorkanása alapján megítélnünk. A magyarság sorsát, művelődését szíven viselő Telekiek közé tartozott ő is.

Unokaöccse volt a nála egy évvel fiatalabb Teleki Sámuelnek. A két egymást követő nemzedék egykorúságának az a magyarázata, hogy Sámuel jóval fiatalabb volt mostohafivéréinél, akik egyikétől József származott. Érdekesebb, hogy a mi Józsefünk másik nagybátyja is bibliofil volt. Atyja ugyanis Ráday Gedeon nővérét vette feleségül. Az ifjú szívesebben is húzott a családnak ehhez az ágához, mivel atyja fítestvérei között sok volt a viszálykodás. Ránk maradtak nagybátyjához írt lelkes sorai már abból az időből is, amikor 15 éves korában Bod Péterhez küldték tanulni. Kitűnik ezekből, hogy szíven viselte a Ráday-gyűjtemény ügyét,

ajánlott és küldött is nagybátyjának könyveket, sőt még a Brukenthal-gyűjtemény megvásárlásának gondolatával is foglalkoztak.

Bod Péter mellől azután, akárcsak Sámuel nagybátyja, ő is a marosvásárhelyi kollégiumba került. Ráday oda küldözgette neki egy pesti kereskedő útján a Debrecenből Erdélybe tartó szekereken a szükséges könyveket. Érkeztek a történelem, teológia, filozófia és matematika tárgykörében a könyvek, főleg idegen nyelven. A tehetséges ifjúról tudjuk, hogy a magyaron és románon kívül húszéves korára már megbarátkozott a latin, német és francia nyelvvel.

Iskolázása befejeztével 1759-ben, röviddel Sámuel után ő is külföldi tanulmányútra indult. Nagyjából az ő útvonalát követte, Bazel városában hónapokig együtt időztek, közel is kerültek egymáshoz. Miért nem együtt mentek? Sámuelnek időben is, pénzben is nagyobbak voltak a lehetőségei. Józsefet, mint egyetlen életben maradt fiúgyermeket nehéz szívvel engedték a hosszú útra szülei, annál is inkább, mert - mint Szinnyi írja - „18 éves korában a szülei házban súlyos betegségben 9 hónapig szenvedett”. Kinti tartózkodását 16 hónapra engedélyezték, s mindössze 1000 forintot vihetett magával, ami nem volt túl nagy summa, de sikerült úgy beosztania, hogy a végül is 21 hónapra bővült külföldi tartózkodáshoz majdnem elégnék bizonyult.

Amint az egy fiskális nemzet tagjához illett, bázeli tanulmányait a joggal kezdte. Érdeklődése azonban csakhamar a természettudományok felé fordult. Szépen tükröződött ez könyvvásárlásaiban, amelyeket egyébként nagy gonddal intézett. Láttuk már, hogy peregrináló, külföldi tanulmányúton járó diákjainkhoz mindig is közel álltak a könyvek, és ez reá is jellemző volt. Természetesen megvásárolta professzorainak könyveit, de a felvilágosodás filozófiája éppúgy érdekelte, mint a szépirodalom, a művészet, vagy a szívéhez közel álló zene. Könyvvásárlásait útinaplójába nem vezette be aprólékos pontossággal, viszont nem egy könyve arról tanúskodik, hogy megszerzésükkel az volt a célja, mint a naplóírással: ne merüljön feledésbe az, amit útja során átélt. Útleírásokat, útkönyveket vásárolt, a megsejlelt műalkotásokról szóló könyveket, ezekről és a népviseletekről készített metszeteket, és érdekelte a látott színművek szövege is. Az úti élményekbe természetesen beletartozott egész sor főúri és magánkönyvtár, valamint szerzetesrendek és más intézmények bibliotékája is. Elkapta a gyűjtés szenvedélye, kezdett ráérezni a „gyűjtemény” ízére. Korán felmerült benne a gondolat, hogy ő hozza majd létre Erdély első természettudományos múzeumát.

Mégis inkább a könyvek vonzották. Útinaplójában a könyvtárakról szólva nem felejt el megemlíteni, hogy jól vagy rosszul válogatták-e össze azokban a könyveket, milyen rendezettséget - vagy rendezetlenséget - tapasztalt. E megjegyzései azt mutatják, hogy nagy súlyt helyezett az átgondolt, tudatos gyűjtésre, és természetesen maga is erre törekedett. Már elhunyt jeles könyvtártudósunk, Köhalmi Béla állapította meg, hogy egy bibliográfia is lehet lebilincselő olvasmány. És íme, itt áll előttünk naplója alapján az Európát járó Teleki József, amint a kiadói katalógusokat bújja, tallózik a megjelent művek között, érzékenyen figyelve arra, hogy mi az, ami ezekből őt vagy az otthoniakat érdekelheti. Nem kerül ki figyelmét angol művek sem. Mégpedig nemcsak szépirodalmi alkotások, mint Milton, Richardson, Young és mások munkái, de olyanok sem, amelyekből az angol politikai berendezkedéssel ismerkedhet meg. Ha már szűkre szabott anyagi lehetőségek miatt neki nem is sikerült a Csatornán átjutnia, később gondja lesz arra, hogy két fiát Angliába küldje tanulmányútra. Széles érdeklődési köréből egy valami maradt ki. A kuriózumok, a könyvritkaságok nem érdekelték; olyannyira, hogy könyvgyűjtő tevékenységének elemzője, F. Csanak Dóra szerint nem is tekinthetjük igazában bibliofilnek.

Vásárolt könyveinek száma apránként annyira felszaporodott, hogy jónak látta Hollandiából Bécsbe küldetni. Az összegyűjtött anyagot F. Csanak Dóra így jellemzi: „Ha szerzeményei mennyiségileg nem is érik utol az enciklopédikus igényű könyvgyűjtők nagy könyvanyagát, a sokoldalú érdeklődésének megfelelő gazdag és változatos gyűjtemény nagy szellemi értéket képviselt. A természettudományos művek a tudományágak szükséges alapjait és néhány területen olyan új eredményeit tartalmazták, amelyek addig még alig jutottak el Magyarországra; a felvilágosodás irodalma, az angol és francia szépirodalom, politika, filozófia és irodalmi művek jövőendő könyvtára korszerű profilját rajzolták ki.”

Tanulmányútja - Bázeli, néhány német fejedelemség, Hollandia, Párizs - 1761 áprilisáig tartott. Szülei már Bécsben várták. Néhány hétig ott időztek, a vámnál elfogott és visszatartott könyvcsomagjai ügyében kellett intézkednie. Kihallgatáson jelenhetett meg a királynőnél, Mária Teréziánál is. Naplójában említi van Swieten nevét is, méghozzá igen meleg hangon, két alkalommal folytatott hosszas beszélgetés kapcsán.

Idehaza sajnos nem nagyon nyílt alkalma elmélyedni az összevásárolt könyvekben. Apja hivatali ügyei, egyéb családi bonyodalmak, perek, bécsi utazások rabolták idejét. A természettudományok kedvenc területe is csak ritka szórakozás maradt számára. Ráadásul néhány év múltán, amikor Cornides Dánielt vette maga mellé titkárnak, érdeklődése is új irányba fordult. E jeles történéssel két évtizedig fennálló szoros kapcsolata révén, egyrészt közelebb került hozzá a magyar múlt, másrészt érintkezésbe került egy sor hazai történetkutatóval. Új világ tárult fel előtte. A magyar történelem írásos emlékei után nyomozva, utazásai és közéleti tevékenysége során megnyílnak előtte olyan könyvtárak, mint a velencei Marciana, a milánói Ambrosiana, vagy a pármái hercegi könyvtár. Hazai történelmi adalékokat keres bécsi és szlavóniai gyűjteményekben, de Pannónhalmán is.

Hivatalos dolgai mellett azonban ebben a gyűjtött anyagban sem nagyon ért rá elmélyülni, gyakori és hosszas betegségei is akadályozták. Rendkívül kötelességtudó ember volt, s maradék munkaképességét a legfőbb feladatának tartott tevékenységre összpontosította, ez: küzdelem a protestáns egyházak szabad vallásgyakorlatáért. Előbb már említettük, hogyan került ellentétbe Bessenyei Györggyel. Szeretett könyvei világához immár a mecénási tevékenység vitte közelebb. Ez egyben az általa támogatott írók és tudósok könyvei és kéziratjai révén gyűjteményének új arculatot is adott.

Könyvtárát Marosvásárhelyt állította fel. Katalógusának elkészítését 1782-ben 18 éves László és 14 éves István fiára bízta. A szakrendre vonatkozó elképzeléseit még Párizsból hozta magával. Nyilván Cornides is részt vett az ifjak irányításában, de bizony azok sok félreértéssel, tévedéssel, kihagyással dolgoztak. Például az 1657 műből csak 1483 került szakrendbe. A katalógus alapján, hiányosságai ellenére is, megjelenik előttünk egy nem enciklopédikus jellegű főúri magánkönyvtár, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy tudós szakkönyvtár. A korabeli főúri magánkönyvtárakkal összehasonlítva leginkább a „modern” jelző illik rá. Megint F. Csanak Dórát idézzük: „Nem öncélú enciklopédikus gyűjtő szándék, hanem sokoldalú érdeklődés alakította ki a könyvtár sokarcú képét. Bibliofil hajlamokat nem árul el a gyűjtemény, sem korai kiadásokat, sem tartalmi szempontból érdektelen ritkaságokat, sem híres nyomdák alkotásait nem gyűjtötte, - a katalógusban egyetlen Aldina megjelölés tanúskodik arról, hogy egyáltalán számon tartotta az ilyen könyvek különleges értékét. A könyveknek minden felett a tartalma érdekelt: a klasszikus auktorok kiadásaiban számon tartja ugyan a katalógus, kinek a kiadásában és jegyzeteivel jelent meg a mű, de általában nem törekedett különlegesen értékes kiadások megszerzésére.”

Hol állott maga a könyvtár? Egykorú, 1778-ból származó ismertetés úgy említi, hogy Marosvásárhelyt a közönségesen Teleki-háznak nevezett épületben található Teleki József „válogatott” könyvtára. A latin szöveg „selecta” bibliotékát említi, kiemelve ezzel jellemző vonását, az enciklopédikus teljességre nem törekvő „válogatott” jellegét. Feltehetően ugyanabban a házban kapott helyet - a természettudományos gyűjtemény mellett - Teleki egy másik könyvtára, a 378 művet tartalmazó „Erdélyi Magyar Theca” is. Ennek létezéséről a halála utáni osztozkodásból tudunk. Mint neve is mutatja, magyar vonatkozású, tehát hungarica jellegű műveket tartalmazott, s létét feltehetően annak a hatásnak köszönhette, amelyről Cornides megjelenése kapcsán már szoltunk.

Ezekén kívül a végrendeleti osztozkodás Teleki Józsefnek még más könyvtárait is említi. Mivel hivatalos ügyei 1762-1782 között évenként több alkalommal is több hónapra terjedő bécsi és pesti tartózkodásra utalták, Pesten is szervezett egy 1721 műből álló könyvtárat. Ebben már régebbi korok szellemi alkotásaival is találkozunk, például egy 1487-ben megjelent velencei bibliával, mint gyűjteményének egyetlen ősnymtatványával. Az állománynak mintegy kétharmada azonban itt is modern, például számos elektromossággal foglalkozó mű vonja magára a figyelmet. Vagy az a sok pamflet, ami II. József személyére és politikájára vonatkozólag az idő tájt megjelent. Ez egyben a gyűjtemény hungarica jellegét is képviselte, akárcsak a sok magyar munka, amelynek java részét a szerzőktől kapta. De nyilván vásárolt is, Bessenyei György több munkája más úton aligha került volna könyvei közé.

A már említett mecénási tevékenysége közé sorolhatjuk azt is, hogy Péczeli Józsefnétől megvásárolta elhunyt férjének, a felvilágosodás franciás műveltségű jeles alakjának 682 műből álló külföldi könyvanyagát. E tette egyben azt is mutatja, hogy a gyűjtés iránti érdeklődése mindvégig megmaradt. Megszerezte továbbá titkára, Cornides gyűjteményét, amely a képek, kéziratok és érmek mellett mintegy 2000 könyvet tartalmazott. Bőven vásárolt Johann Georg Schwandner - más írásmóddal Schwandtner - osztrák történetíró könyvtárából, aki nagy érdemeket szerzett az első magyar történeti forrásgyűjtemény kiadásával. Mindezeket külön-külön felállítva Pesten őrizte, de volt könyvtára Szirákon is, ahol 1796-ban utólérte a halál.

Fejezetünk bevezető soraiban szoltunk a könyvgyűjtés és könyvtáralapítás kapcsolatáról. Érdekes, hogy Teleki József, akinek gyűjteményei nyitva álltak írók, tudósok előtt - a jövő feladata még azt felmérni, hogy könyveiből mennyien kaptak indíttatást -, nem gondolt arra, hogy halála után életművét a köznek ajándékozza. Pedig a pécsi Akadémia 1785. évi megnyitásán tartott beszédének Klimó könyvtáráról szóló mondatai tanúsítják, hogy tisztában volt azzal, mit jelent egy könyvtár egy kisváros életében. Még arra sem gondolt, hogy az általa összegyűjtött anyag legalább együtt maradjon. Így halála után, két fia eléggé mechanikus módon, nagyság szerint árazás alapján felosztotta egymás között a könyveket. A döntőbíróul felkért Teleki Sámuel természetesen ennél szakszerűbb eljárást javasolt.

A könyvek egy része a megosztás során Erdélyben maradt. Sorsuk felderítése még várat magára. A László fiának jutott könyvek a következő generáció kezén mennyiségben és értékben egyaránt gyarapodtak. László gyermekei közül az egyik az apa keresztnévét vitte tovább. Ez volt Teleki László, *A kegyenc* írója, a szabadságharc diplomatája. Egy másik fiú, a könyvgyűjtő nagypapa nevét kapta: Teleki József, aki az Akadémia első elnöke volt. Ő már előzőleg, 1826-ban felajánlotta a jövődi Tudós Társaságnak a családi könyvtárat, néhány hónappal Széchenyi Istvánnak 1825-ben elhangzott híres nyilatkozata után. Teleki József könyvtári alapítólevelét az országgyűlés jegyzőkönyveiben is megörökítették: „Tekintetes Karok és Rendek! Hogy a nemzeti nyelv előmozdítására és ezáltal a tudományok művelésére szervezendő Tudós Társaság a maga feladatának a rábízottakban óhajtott eredménnyel meg

bírjon felelni, számos irodalmi segédeszközzel, elsősorban pedig nagyobb könyvgyűjteményekkel látandó el [...] Ennélfogva alulírott és érdekelt feleim főképpen ettől a szemponttól, de egyszersmind a közjó előmozdításának vágyától indítatva és a haza iránti legédesebb szeretettől lelkesítve, a mi jelentős könyvtárunkat [...] a nevezett Társaságnak és a haza összes polgárainak használatára szentelni és felajánlani határoztuk.”

Megnyitásáig azonban még csaknem két évtizedet kellett várni, hiszen kezdetben az Akadémia is csak bérleti szállásban nyert otthont. Végül Toldy Ferenc, az Akadémia titkára - mint akkor mondták: titoknoka - 1844-ben tudta átadni a felajánlott 30 ezer kötetről 50 ezerre gyarapodott gyűjteményt a nyilvánosságnak. A megnyitó ünnepségen az Akadémia nagy számban részt vevő tagjai között ott volt Széchenyi, Vörösmarty, Bajza, Eötvös, Jósika, s ott volt a társalapító Teleki László is. Ha nem erre az alkalomra is, de ezzel összefüggésben született a megnyitás évében Vörösmarty híres verse, a *Gondolatok a könyvtárban*. Riedl Frigyes szerint e (mély érzésű, de nehezen érthető) költemény nagy reménysugara, hogy a könyv előkészíti az emberi méltóság uralmát...

18
TELEKI SÁMUEL
1739-1822

Életrajzával történetírásunk máig adós. Pedig ahogyan a fiatal Szekfü Gyula annak idején megírta *A magyar bortermelő lelki alkata* című történelmi tanulmányát, gróf Teleki Sámuel gazdag levelezése alapján is megszülethetne egy mű a magyar bibliofil lelki alkatáról.

Fiatalon külföldi útra indult, s már akkor a tanulás mellett fő célja könyvek gyűjtése volt. Hazatérve szépen emelkedett a közéleti pályán egészen az erdélyi főkancellárságig. Élete igazi értelme azonban mindvégig a bibliofília maradt.

Mindössze 21 éves, amikor 1760-ban Bázélból aziránt érdeklődik Németalföldön tartózkodó unokaöccsénél, Ádámnál, hogy „lehet-e sok jó könyvet Hollandiában kapni és olcsón, és vagyon-e sok aukció”. Pár hónap múlva Genfben küld egy levelet a zsinati döntéseket tartalmazó gyűjtemény ügyében. „Én Párizsban írtam irántok, de ott nem kaptam, hanem Genfben egy gazdag bibliopolánál vagyon... ha a könyvek jó kötésben vannak, a 18 kötetért méltóztassék mintegy 150 vagy 180 forintig ígérni; csak hogy a könyvek ex editione Labbei et Cossarti legyenek...” Bár a mű nem saját magának kellett, meglepő, hogy az alig húszéves ifjú milyen tájékozott kiadó cégek - ex editione - terén éppen úgy, mint az árakat illetően.

A következő évben Utrechtben teszi át székhelyét, a maga számára keresi a kor híres természettudósa, Petrus van Musschenbroek fizikakönyvét. Nemes szenvedélyéhez az otthoniak segítségét is kéri. „Mikor éppen egyedül kedvetlenkedém mostani szokásom szerint házámban, - írja neki Erdélyből Bod Péter 1761-ben - akkor érkezett várásom felett a Nagyságod levele [...] Az valóban nagy öröömre vagyon, hogy nagyságod [...] nem a bolondságon, hanem tanuláson kapkod [...]” Teleki kérésének megfelelően felsorol számára egy tucatnyi „magyar históriára való könyveket [...] a melyeket Hollandiában kellene megszereznie”. Hasonló kéréssel fordul ugyanekkor a bázeli egyetem professzorához, Jakob Christoph Beckhez: „A Magyarország történetével foglalkozó könyvekre vonatkozó jegyzeteid igen érdekesek. Nem sikerült még az ajánlott könyveket mind megszerezni. Megvallom, a középkori krónikákból még kevés van nekem, ritkán is fordulnak elő. Mindenesetre igyekezni fogok felkutatni azokat, amelyeket Te ajánlottál, és amelyekről az a véleményed, hogy a jövőben tanulmányaimban hasznomra lehetnek. Nyilván a tudomány nagyrészt azt jelenti, hogy ismerjük a jó könyveket, másrészt, elborít a könyvek tömege, amelyekben ma a tudományos világ bővelkedik. A változatos olvasmány gyönyörködtet, de a válogatott inkább javunkra van, mint Plinius mondja: Non multa sed multatum (keveset, de jól). A *Corpus Historiae Bizantinae* 23 folio kötetét nemrég vettem meg; és nem fogom kímélni a költséget más jó könyvek megvásárlásánál - jóllehet ez most nekem nehezen megy -, még valamelyes reménye lesz annak, hogy ezzel valamikor hazám ügyének szolgálhatok [...] Igaz, minden bizonytalan. Félek attól - mint tudod -, nehogy kárt valljak legjobb könyveimben. Még azt nem tudom, mi lesz életem értelme. Fájdalommal veszem tudomásul, hogy hazám ügye rosszul áll, mire vigasztalást inkább csak óhajtani szabad, mint remélni.”

Három év múltán ugyanennek a professzornak már Erdélyből jelenti örömmel, hogy összegyűjtött könyveit sikerrel hozta át az osztrák ellenőrzésen. „Bécsben különböző ügyeimet intéztem, és könyveimet igyekeztem a ‘lángoktól’ megmenteni. A császárnő és az udvar kegyesen fogadott [...] December hó folyamán Magyarországon keresztül utazva kicsiny könyvtárammal együtt Isten kegyelméből épen és sértetlenül visszaérkeztem a hazai tájakra

[...]” Majd különféle könyvek kifizetését és megőrzését kéri tőle, „míg másokkal együtt Bécsbe lehet küldeni”.

„Még azt nem tudom, mi lesz életem értelme” - írta neki régebbi levelében, de lassan kezd kirajzolódni benne az erdélyi bibliofil könyvtáralapító. Friedrich Mieg heidelbergi tudóshoz így ír 1776. novemberében: „Ha a hely szépségét és az éghajlat egészséges voltát tekinted, a mi Erdélyünk nem marad le Európa többi vidékétől. Maga a nép minden erényre kész, a művészetek és a tudományok ápolására alkalmas, képes a tudományok befogadására [...] csakhogy igen sok az akadály [...] A könyvek hiánya oly nagy, hogy külföldön kell azokat beszerezni, ami viszont igen nehéz és költséges.”

Magas hivatali teendői hol ide, hol oda szólították, ennek megfelelően nem volt könnyű döntenie a könyvtár felállításának helyéről. Pedig tudta, hogy ez döntő szempont egy bibliotéka életképességénél. Hol kapja meg a könyvtár az életéhez hozzá tartozó olvasókat, kutatókat, pezsgő tudományos légkört és bizonyos jómódot? A nagyjából kortárs Batthyány Ignác számára természetesen adódott Gyulafehérvár, de hová gyűjtse össze a több helyen, még Bécsben is tárolt könyveit, ahová egyébként hivatali teendői kötötték? Nem sokkal később Széchényi Ferenc könyvtáralapításának átütő sikerét az biztosította, hogy gyűjteményét az ország szélén meghúzódó birtokáról, Cenkről átvitette az ország fővárosának címéért földrajzi adottságainál fogva akkor már jogosan küzdő Pest-Budára. Még Bécs gondolata is felmerült benne, hogy közel lehessen szeretett könyveihez. A már Erdélyben levő könyvek visszaszállítása azonban túl költséges lett volna, másrészt a napóleoni háborúk miatt Bécs nem is látszott biztonságos helynek. „Az ellenség már Grátzig jött, de Te ne beszéld” - írja feleségének Bécsből 1797. április 14-én kelt levelének utóiratában. Magában a levélben pedig: „Holnap Isten segedelmével indítom 12 erdélyi szekereken az egész Bibliothecámot a Te könyveiddel és hat köntösös, két leveles, egy vasládával [...] A könyves Verschlagokat az alsó boltozott szobákban kell száraz helyre, ászkokra rakatni, ha szinte öt-hat szobát elfoglalnak is, mert ez nagy kincs [...] Innét az uraságok, asszonyok már nagyrészt eltakarodtanak Csehországba, Morvába, Magyarországra szerte-széjjel [...]”

A könyvek tehát elindultak „hazafelé”, és a hatvanadik életéhez közeledő Teleki még ebben az évben értesíti feleségét a könyvtár helyéről született döntéséről: „Meg kell építtetnem haladék nélkül Vásárhelyen a bibliothecát is, mert könyveim sokáig bérakva kár nélkül nem állhatnak, azt sem tudom, ha az úton nem érte-e valami víz őket; azt a nagy költséget pedig nem tehetem, hogy ismét visszavitessem őket Bécsbe, mert a hányódással, rázkódással is nagyon romlanak [...] Bizony nehéz nekem a könyveim s írásaim nélkül Bécsben lakni, és amikor eszembe jut, hogy azoktól megfosztatom, egészen elszomorodom, mert azokban volt ifjúságomtól kezdve gyönyörűségem [...]” És még felsóhajt a levélben: „ha egyszer láthatnám őket elrendelve a magok destinációjuknak helyén, ahol holtam után is a közjóra megmaradhatnak”.

1799. április 24-én Marosvásárhelyen tisztartója letette a bibliotéka épületének alapkövét. Folytak a kőművesmunkák, de már előzőleg megindult könyvei katalógusának kinyomtatása is. Ennek négy kötete Bécsben 1796 és 1819 között hagyta el a sajtót. A nyomtatás megkezdését örömmel közölte Aranka Györggyel, akinek nevéhez az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság alapítása fűződik. Ígér neki példányt, de könyvek megszerzésére is kéri, mert „nekem Erdélyben senki sem szerez most csak egy könyvet is, pedig én már hatvanezer forint érnél többet gyűjtöttem Erdélynek”. Ugyancsak őhöz 10 év múltán, 1805. január 25-én Bécsből örömtelbb hangon ír: „Mátyás magyar királyunk originális képét megtaláltam Strassburgban, és ott most copiólaltam a Bibliothecám számára. Találtam még ugyanott egy

manuscriptus codexét a Tacitus munkáinak, igen szépen pergamenre írva, mely a Mátyás király híres Bibliothecájából idegenkedett el; ezt jure postliminii jó drágán vettem”.

Jure postliminii - olyasmit jelent, hogy az eredeti helyre visszaszármaztatás jogán - megvásárolta tehát Mátyásnak egyik manuscriptus, vagyis kézzel írott kódexét. Az eredeti, aranyozott, címeres korvina-bőrkötésű munka hosszú ideig ékessége volt a marosvásárhelyi Teleki-tékának. Annak idején Budáról valószínűleg I. Miksa császár humanista jogtanácsosa, Jakob Spiegel vitte el, amikor 1514-ben ott járt küldetésben. Pár év múlva tovább ajándékozta egy humanista barátjának, majd közel háromszáz évi lappangás után talált rá Strassburgban Teleki Sámuel. Nem lelt azonban nyugalomra a kódex Marosvásárhelyt sem. Mint a későbbiek során majd látni fogjuk, ma Amerikában található.

Az Arankához intézett levélben említett Mátyás-képről így írt Kazinczy, amikor 1816-ban felkereste a könyvtárat: „Hunyadi Mátyásnak képét, melyet a Cancellárius Strassburgban a Professzor Schöpflin bibliothecájában függő képről másoltatott le, nem találtam itt”. Ha pedig már Kazinczyhoz érkeztünk, járjuk vele végig a könyvtárat, amelynek bejárata felett latin felirat hirdeti, hogy a haza műzsáinak és a hálás utódoknak ajándékozta Teleki Sámuel, a Római Szent Birodalom grófja.

„A Cancellárius épületének két szárnya vagyon, s annak jobbikában áll a Bibliotheca. Custosának lakjától egy folyosó viszen ajtajához [...]

Itt a könyvekkel eltöltött előszobába léptem, melyből egy oldalszoba nyílik; s az előszoba és a bibliotheca között szűk grádics viszen fel a galériába, melynek falai tele vannak könyves almáriomokkal. Hogy a látogató végigtekintessen a könyvek hátán, de a könyvek az ellopás veszedelmének kitéve ne legyenek, az almáriomok záros ajtajaik sárgaréz dróttal vannak általszőve. Az almáriomokban nincsen semmi üres hely, sem a Bibliothecába új almáriomok nem hozathatnak többé, hanem ha az ásványok gyűjteményének más szobák nyitvatnának [...]

Bibliothecát kevés órák alatt végigtekinteni nem lehet... s így meg kell elégednünk azon szerencsével, hogy a görög és római classikusoknak legelső s újabb időkben királyi pompájú kiadásait, amilyen a pármai, sietve láthatám.

Ezekhez képest a spanyol Infans don Gabriel *Sallustja* nem szép kiadás. Üres időmet ezeknek megtekintések után a Museum Pio-Clementinum s a Piranesi kötetei foglalják el.

A grófra őseiről semmi könyvek nem maradtak; maga fogott e temérdek kincs gyűjtéséhez ezelőtt 57 esztendő előtt, midőn Baselbe, Párisba, Hollandiába tanulás végett testvérbátyjának, Lászlónak fiával, a koronaőr s ugocsi főispán Józseffel 1759-ben együtt kiment. S vásárlásaiban az a kívánság vezérlé, hogy oly könyveket szerezhessen meg hazájának, melyek a magok nemekben a legjobbak, vagy ritkaságok miatt is becsesek, és amelyeket nagy árok miatt magányos Bibliothecákban hiában fognánk keresni. Catalogusainak már kijöttek három kötetei, s nemsokára a negyedik is sajtó alá adatik.

A könyvek száma eddig 36 096 köteteket teszen. A Cancelláriusné osztolni akara nagy férjének érdemében, s a Magyar Könyvek a Grófné szerzeményei. Az ásványok, amint gyanítom, szeretett fiúknak, gróf Teleki Domokosnak gondjai által gyűltek, s naponként szaporíttatnak. A numismák még a Cancellárius kezében állanak.

A Bibliotheca a Teleki famíliának fideicomissium (hitbizomány) gyanánt hagyatik, egy itt Vásárhelyt álló roppant és szép ház jövedelmeivel, hogy a Bibliothecarius fizettethessék, s a könyvek szaporíttathassanak”.

Levelezéséből bőven idézhetnénk könyveket kerestető sorokat, tudósokkal való kapcsolat-tartást éppen úgy, mint a könyvtára legmindennapibb gondjaival való törődés dokumentumait. Visszatérő gondja például a tüztől való rettegés. Titkárához, Lénárt Sámuelhez így ír 1781. októberében: „Kérem kegyelmedet [...] légyön vigyázás a tűzre, és kéményeknek, kürtőknek sepregetésére; mert a Bibliothecám iránt azon tűzfészekben éjjel-nappal rettegésben vagyok. Addig ne is tüzeljen kegyelmed, míg a kéményt jól meg nem seprik.”

Három év múlva a marosvásárhelyi kollégium professzorának, Kovásznai Tóth Sándornak írja Szebenből: „Most éppen a könyveimnek jó rendbehozásokon, rakásokon és egytől-egyig kívül nyomtatott számokkal megkülönböztetésekben dolgoztatok. Erre nézve, ha Tiszteletes uramnak nincsen már szüksége ott lévő könyveimre, az adandó első bizonyos alkalmatossággal, jó cura alatt, minél hamarabb béküldi, kedvesen veszem; mert most éppen a filológusok recenseál-tatnak, ahová többire azok is tartoznak. Minekutána pedig ezekre is feltétetnek a numerusok, nemcsak ezeket jó szívvel visszaküldöm, hanem ezeken kívül is, egy sincsen nekem, akit örömet ki ne küldjek Tiszteletes uramnak.”

Könyvtárosait nem győzte tanácsokkal ellátni, melyek mindegyikéből kitetszik, hogy „semmi sincsen inkább szívemen, mint gyermekeimnek s Bibliothecámnak állapotjuk; azokban kívánom holtam után élni és Hazámnak használni”. Még olyan gyakorlati tanácsról sem feledkezik meg, hogy „jó volna a Bibliothecát kívülről körös-körül ásatni [...] és a fekete föld helyit jóféle sárga agyaggal bétölteni és keményen bédöngöltetni, mert a jó agyag eltávoztatja a kőfáltól a nedvességet”.

Utolsó könyvtárosához, Kelemen Mártonhoz halála előtt három héttel még így írt az ex librisek, a „Wappen”-ek ügyében:

„Kedves Bibliothecárius Uram!

Köszönettel vettem a kegyelmed tudósítását 3-a Junii, és nagyra becsülöm abban jelentett szorgalmatosságát Bibliothecámnak gondviselésiben, elrendezésiben és tisztán tartásában, továbbra is megnyugodván a Kegyelmed gondosságában s hívségében.

A Kegyelmes leveleiben kívánt 1490 darab Wappen helyett pedig a foliant könyvekre küldök ezen levalem mellett 2000 darabot. Elvárom továbbra is a Kegyelmed tudósításait, elkötelezett szíves jóindulattal maradván Kegyelmednek Kész Jóakaró Szolgája,

G. Teleki Sámuel

Recommendálom idezárt Levelemnek megadását

Bécs 18. Julii 1822.

(Kelemen megjegyzése: „Vettem die 10-a Aug. 1822.- Ez a legutolsó levele a Cancellárius Úr Öexcellenciájának hozzám, ki is lett rosszul 28-k July, és holt meg 7-a Augusti. 10-a volt Bécsben a nagy temetés. Erdélybe pedig tétetett a sáromberki kriptába egy Halotti Beszéd mellett, melyet tartott Professzor Tiszteletes Antal János Úr 9-a Septembrie 1822.

Kelemen”).

Az életmű befejeztetett, s utána Antal János erdélyi református püspök gyászbeszédével maga az élet is... Teleki tékája a Széchényi Ferenc alapításával egyazon évben, 1802-ben nyílt meg. Őt azonban hivatali ügyei Bécsben marasztalták, s onnan Marosvásárhelyre jutni idős embernek felért egy expedícióval. Amikor 1797-ben megindította könyveit Erdélybe, egy darabon, valószínűleg Budáig elkísérte a 12 szekér szállítmányt. Útitervét így írta le: „A négy-ülésű városi hintón magam megyek, és az új muszka kocsival. A két városi Schwimmerbe

pedig befogatom a négy lovamat, és üresen levitetem Budára. A Bastard és a konyhakocsi itten maradnak.”

Az életmű befejeztetett, mondtuk az imént, de így is fogalmazhattunk volna: az élet véget ért, az életmű pedig sorvadásnak indult... Az 1802-ben megnyílt Teleki-téka, az alapító halálát követő évtizedekben könyvmúzeummá mumifikálódott. Látogatottsága „a tudományoknak nemzetemben s a hazámban előmozdítására” - mint végrendeletében fogalmazta - megszűnt, a helybeli református főiskola tanárai és diákjai inkább az erőteljes fejlődésnek indult főiskolai könyvtárat használták.

Teleki végrendeletében úgy intézkedett, hogy utódai közül mindig a legidősebb fiú legyen a könyvtár kurátora, tehát gondozója. Ezt a tisztséget a két világháború között gróf Teleki Károly túlságosan egyénileg értelmezte. Saját hasznára külföldön értékesítette az állomány legbecsesebb kincseinek számbelileg sem lekicsinylendő hányadát. Hiányzik a könyvtár 51 ősnymtatványából 14, a *Régi magyar könyvtár* I. kötetében számon tartott művek közül több mint félszáz. A kéziratok között hiába keressük többek között I. Apafi Mihály és I. Rákóczi György saját kezűleg írt naplóját, valamint négy középkori kódexet, amelyeket a Teleki-téka legféltettebb kincsei között tartottak számon. Így egy gazdagon díszített 14. századi latin biblia, továbbá az adományozóról *Aranka*-, majd később *Teleki-kódex* néven ismert nyelvemlék a szentek életéről. Ezek további sorsa ismeretlen. A hiányzó másik két kódex közül az egyik a Vitéz János barátjaként már említett későbbi pápa, Aeneas Sylvius de Piccolominibus leveleit és *Historia Bohemica* című művét tartalmazza, amelyet firenzei ízlésben készült díszes kivitele miatt korvinának tartottak.

A másik az a *Tacitus-kódex*, amely valóban Mátyás könyvtárának ékessége volt. Fentebb már ígértük, hogy szólunk későbbi sorsáról. Nos, Teleki Károly ezt a korvinát Gabriel Wells magyar származású amerikai antikváriusnak adta el 1934-ben. Ez a Balassagyarmatról származó Wells nem sokkal előbb egymás után két középkori kódexet is ajándékozott az Országos Széchényi Könyvtárnak, méghozzá az egyiket abban a hitben, hogy eredeti korvina. Nem vehetjük tőle rossz néven, hogy harmadik alkalommal - ezúttal éppen valódi korvina esetében - már saját üzleti hasznát tartotta szem előtt, és eladta az amerikai Yale egyetem könyvtárának. Az Aeneas Sylvius-féle másik kódex nyilván hasonló módon került Amerikába, ahol egy árverésen vásárolta meg 1952-ben a Harvard egyetem könyvtára.

Könyvtárunk egyik nagy értékétől, mégpedig Michael Servetus leghíresebb művétől, maga Teleki Sámuel volt kénytelen megválni. „Ahol könyveket égetnek, ott előbb-utóbb embereket is fognak égetni” - szól Heinrich Heine híres mondása, amelyben egyaránt rejtőzött prófétaí meglátás és történelmi tapasztalat. Szóltunk már arról, hogy Terentianus híres mondását megcsonkítva és ezáltal nem eredeti értelmében szokás idézni. Servet, latinosan Servetus egyik művéénél azonban a megcsonkított forma is érvényes: habent sua fata libelli, mégpedig a fátum szót súlyosabb, „végzet” jelentésében fordítva; ez a könyv valóban végzetes volt. A mű címe ártatlannak látszott: *Christianismi restitutio*, tehát A kereszténység visszaállítása. Tartalmában annál veszedelmesebbnek találták, hiszen mint a Szentháromság létét tagadó ariánus, antitrinitárius vagy unitárius eretnek tételeket hirdetett.

Servet nem is talált egykönnyen nyomdászt a munkához. Végül Lyon közelében - több mint egy évtizedig élt itt, mint orvos -, Vienne városkában Balthazar Anouillet és sógora elvállalta a munkát Servet költségére, és kérésének megfelelően szerző, nyomdász és nyomdahely feltüntetése nélkül. A munka nagy titokban folyt, az egyes ívek kinyomtatása után a kézirat lapjait elégették. A három hónapi munkával 1553 január elejére elkészült művet bálázva Lyonba szállították. Őt bála ott maradt, hogy azokat ha lehetőség adódik, Itáliába juttassák, a többi pedig elvitték az európai könyvkereskedelem akkori központjába, a Majna melletti

Frankfurtba. Amikor a könyv igazi természete kitudódott, és a felderített nyomdász börtönbe került, rögtön kérte ügynökeit, hogy Frankfurtban minden példányt égessenek el. Ez meg is történt, kivéve azokat - nem sok lehetett -, amelyek már elkelték. Mindenesetre Kálvinnak Genfben jutott belőle példány, kellőképpen fel is ingerelte. Kifakadt, hogy „csak kerüljön kezem közé a szerző”, akit aztán feljelentett a lyoni inkvizíciónál. Servetnek sikerült az inkvizíció elől egérutat nyernie, és balga módon Genf felé vette útját. Így csak arcképét égették el Vienne városában, a Lyonban maradt bálákkal együtt. Négy hónapra rá, 1553. október 27-én azonban maga Servet is máglyára került Genfben, pedig úgy gondolta, hogy Kálvinnál menedéket talál. Derekára kötött kéziratcsomóval és egy vastag nyolcadrét könyvvel lépett a máglyára...

A *Christianismi restitutió*ból csak néhány példányt hagytak meg bűnjelnek. A szakirodalom azonban mintegy másfél évszázadig egyetlenegynek a létéről sem tudott. Azután - ma már nem tudni, milyen úton - 1695-ben Edinburgh egyetemi könyvtára hozzájutott egy elől csonka, kézírásos lapokkal kiegészített példányhoz. Komoly szakértők véleménye szól amellett, hogy ez magának Kálvinnak a példánya volt. Egy évszázad múltán, 1783-ban De la Vallière herceg híres árverésén bukkant fel egy másik példány, amelyet a francia Királyi Könyvtárnak végül is 4120 francia fontért sikerült megszereznie. Ma a párizsi Nemzeti Könyvtár tulajdona, és benne a perben Kálvin álláspontját képviselő Germain Colladon neve olvasható, számos bejegyzésével együtt. Mielőtt még a minket érdeklő példányra rátérnénk, említsük meg, hogy az egykori nyomdahelyen, Vienne-ben is volt egy közelebbről le nem írt példány, de az 1854-ben tűzvész áldozata lett. Nem tudjuk, volt-e ennek is szerepe a perben.

A párizsi példányért folyó versengésben annak idején II. József ügynökei alulmaradtak a francia Királyi Könyvtárral szemben. Három év múlva azonban a kalapos királynak sikerült magát egy hiánytalan és jó állapotban lévő példánnyal kárpótolnia Teleki Sámuel tékájából, amiért a könyvgyűjtő gróf egy gyémántos gyűrűt kapott viszonzásul. A király az 1786-ban megszerzett művet rövidesen a bécsi Udvari Könyvtárnak, a mai Österreichische Nationalbibliotheknek adta, és az mindmáig az osztrák Nemzeti Könyvtár féltett kincsei közé tartozik. „Das seltenste Stuch, was bisher im Fache der Bücher bekannt ist” - írja róla a könyvtár nemrég megjelent részletes története -, „a könyveink között aligha akad ennél ritkább darab”.

Nézzük csak meg a címlapját. Ott áll legrégibb ismert tulajdonosának a pör után több mint egy évszázaddal kelt bejegyzése: „Danielis Márkos Szent-Ivani Transylvano-Hungari” - tehát „Szent-Iványi Márkos Dániel erdélyi magyaré”. Alatta a keltezés: „Londonban, 1665. május 13-án.” Ott tett tehát szert rá ez az Angliában feltehetőleg peregrinációs úton járt magyar diák, és hazaérkezve az unitárius egyháznak adta. „Nunc Michaelis Almasi” - szól a következő bejegyzés, vagyis „most Almási Mihályé”. A 18. század elején valóban tudunk egy Almási Gergely Mihály unitárius püspökről, aki a possesszori beírása alá egy utasítást jegyzett: „Futuro Episcopo dandus”, ami úgy értelmezendő, hogy a könyvet a jövőben egymást váltó püspököknek kell továbbadni. Így származott át Servet híres műve Ágh István unitárius püspökre, aki azt Teleki Sámuelnek adta, meghálálendő a felekezetükkel szemben tanúsított jóindulatát.

Ki tudná megfejteni a címlapra barokkos betűkkel írt felszólítást, talán szólásmondást: „Ülj veszteg itt, ha olyan szép vagy”...?

Habent sua fata et sua secreta libelli.

Ha már ennél a műnél így elidőztünk, hozzákapcsolódva még két érdekes dolgot érdemes megemlítenünk. Servet úgy képzelte, hogy a lélek a vérben lakozik, és működésének illusztrálására egy orvosi példát idézett: a vér a szív jobb oldaláról a tüdőn keresztül átmegy a balba,

és ezenközben felfrissül azáltal, hogy magába szív valamit a levegőből. Ez azt jelenti, hogy felfedezte a kis véráramkört. Felfedezésére azonban a mű ritkasága miatt több mint egy évszázadig senki sem figyelt fel. A másik érdekesség, hogy művének kivonata másfél évtized múltán a szerző és átdolgozó megnevezése nélkül Magyarországon is megjelent, *De regno Christi* címen, az erdélyi Gyulafehérváron, 1569-ben. Ennek számos példánya ismeretes. A British Library tulajdonában lévőnek címlapján ott áll kézírással, hogy „Servetus castratus”, vagyis hogy Servet megcsonkított, lerövidített műve.

Ma már tudjuk, hogy a kivonatot az itáliai Giorgio Biandrata, latinos magyar nevén Blandrata György készítette, aki éppen Servet kivégzésének évében látta tanácsosnak elhagyni Itáliát, és először Lengyelországba ment, ahol mint a királyné udvari orvosa már régebben is működött, majd onnan Erdélybe.

Végül a bibliofiliáról szólva Servettel kapcsolatban érdemes még megemlítenünk, hogy általában művei meglehetősen ritkák. Már genfi peréhez sem sikerült mindegyikből példányt keríteni. Első könyve, az 1531-ben megjelent *De Trinitatis erroribus*, vagyis a Szentháromság körüli tévedésekről oly ritkaságnak számított, hogy 1721-ben a regensburgi Georg Serpilius érdemesnek tartotta az eredetit utánzó hamisított utánnyomást csinálni belőle.

Nem valószínű, hogy Teleki önszántából ajándékozta Servetus művét a kalapos királynak. Az eset jövőbeni megismétlődését elkerülendő végrendeletileg úgy intézkedett, hogy „ifjúságomtól fogva nagy költséggel, szorgalmatossággal szerzett, és ezután is amíg élek, Isten segédelmével szerzendő könyveimet, ezekhez kötvén boldogult kedves feleségemnek magyar könyvgyűjteményét is [...] a marosvásárhelyi házamnál avégre készített épületemben az én nevem alatt tartsák, jó gondviseléssel conserválják, azokból soha egyet is el ne idegenítsenek, el ne adjanak, azokat egymás között el ne osszák [...]”

Sajnos, ehhez az intézkedéshez a 20. századi kurátor nem tartotta magát.

19
SZÉCHÉNYI FERENC
1754-1820

Jó néhány magyar bibliofil tevékenységét, odaadását, bőkezű áldozatkészségét tekintettük át eddig. Sajnálatosan kellett megállapítanunk, hogy kevesük buzgalma járt tartós, a ráfordított munkát megtérítő sikerrel. Hol konfiskálás, hol a történelem vihara vagy a könyvtár nem átgondoltan megválasztott helye, sok esetben az örökösök nemtörődömsége megakadályozta, hogy gyűjteményük a magyarság kultúráját, művelődéstörténetét méltóképpen reprezentáló, a szellemi élet pezsgését szolgáló intézménnyé váljék. Ennek okai között szükségképpen szerepet játszott még az is, hogy az ilyen jellegű értékeket valamiféle gravitációs erő mindig az uralkodói központ felé vonzza. Ezt a szerepet pedig évszázadokig Bécs töltötte be.

Az elmondottak illusztrálására megemlíthetjük akár Ráday pénzgyűjteményének ritka darabjait, akár azt a bizonyos Teleki-féle Servetus-művet, de még inkább a nagyszentmiklósi kincset. Ezt a lelőhelye után elnevezett, de Attila kincseként is emlegetett, 23 arany- és ezüstedényből álló Torontál megyei leletet egy román jobbágy ásója vetette ki 1799-ben. A szenzáció hírére egykettőre megjelent egy bécsi kereskedő, aki potom áron megvette az edényeket - lehetséges, hogy belőlük egy-kettőnek már előbb lába kelt -, és Pestre hozta őket eladni. Boráros János polgármester, Pest fejlesztésének lelkes apostola azonban - akinek „etimológiai” szobrot állítottak a Boráros téren - az egészet lefoglalta és leltárba vétette. Így próbálta ezt a nemzeti kincset az elkótyavetyéléstől megmenteni. A leltározással azonban megindult a bürokrácia szívós gépezete, amelynek tekervényeiben végül is Bécsbe került az egész anyag, és ott is van a mai napig. Sajnos, az idő tájt nem volt olyan intézmény az országban, amelyre hivatkozhatott volna akár a hatóság, akár az országgyűlés, hogy igenis ilyen nagy jelentőségű leletnek ebben az országos intézményben van a helye. Gróf Széchényi Ferenc és fia, István éppen az ilyen jellegű hiányokat, a művelődés és gazdaság terén történt lemaradásokat akarta orvosolni európai látóköriük révén felismerve, hogy a politikai önállóságot meg kell előznie a nemzeti művelődés és gazdaság terén elért eredményeknek.

Apa és fiú, az egyik „nagy”, a másik a „legnagyobb” magyar. Az apa, Széchényi Ferenc két ékezettel írta a nevét, a fiú, Széchenyi István kiderítetlen okból a második ékezetet elhagyta. De természetesen nevét szintén „szécsényi”-nek ejtjük.

Szóltunk már arról, hogy a magyar bibliofília történetében Szent István és pécsi püspöke, Bonipert óta mindig szerepet játszottak a nyugati kapcsolatok. Ez könyvünknek minden eddigi fejezetéből is kitűnik, s ezt figyelhetjük meg a nemzeti könyvtár alapítójánál, Széchényi Ferencnél is. A „nyugattal való találkozás”: az ilyen élménysorozatnak meghatározó szerepét közismerten illusztrálja fiának életműve, aki külföldi útjain döbbsen rá, hogy a meddő, prókatori csűrös-csavarásban politizáló „csúnyácska haza” - az ő kifejezése - mennyire elmaradt az európai fejlődéstől, és ezek ébresztették fel benne a javító szándékot. Meghatározó élmény volt azonban az utazás atyja számára is.

A Sopron megyei Széplakon 1754. április 28-án született Széchényi Ferenc életútját döntően befolyásolta, amikor özvegyen maradt édesanyja, Cziráky Mária grófnő úgy határozott, hogy az eddig a soproni, majd a nagyszombati jezsuitáknál diákoskodó fiát 18 éves korában beírattja a bécsi Teréziánumba. Bécs városa persze csak az ország, és nem a Habsburg Birodalom határain túl feküdt. Számos magyar otthonosan érezte magát ebben a városban, elterpeszkedve a „nyugat” kényelmében, miközben egyiküknek sem jutott eszébe, hogy itteni élményeik

hatása alatt a hazai viszonyokat nem ócsárolniok kellene, hanem javításuk módját keresni. Széchényinek eszébe jutott, és ez az apa és fiú lelki rokonságára vall.

A Teréziánium az elavult tantervekben megfeneklett provinciális magyar oktatáshoz képest mégis külföldet jelentett. Az akkoriban már negyedszázada működő intézmény - Collegium Theresianum - 12 évfolyamú összetett közép- és főiskola volt, amelyben fennállása során száznál több magyar mágnás és középnemes ifjú nevelkedett. 1772-ben került növendékei közé Széchényi Ferenc, aki a felső közigazgatási-jogi tanfolyamra iratkozott be. Itt tett szert korszerű általános műveltség mellett egyben széles körű nyelvtudásra is. Még az sincs kizárva, hogy itt tanult meg tökéletesen anyanyelvén írni, hiszen a hazai oktatás latin nyelven folyt.

Szóltunk már a könyvtár és a könyvtárosok fontos szerepéről. A felvilágosodás korában a könyvtárosok sorát olyan szellemek nyitják meg, mint például Gottfried Wilhelm Leibniz, vagy éppen Széchényi teréziánumi éveinek táján a híres wolffenbütteli könyvtárban Gotthold Ephraim Lessing. A Teréziánium tantestületében - ahol világi tanárok és jezsuita páterek egyaránt helyet foglaltak - is működött egy európai hírű könyvtári szakember, a jezsuita Michael Denis. Érdekes egyéniség, Bécs szellemi életének különlegessége, akivel Széchényi közeli kapcsolatba került, és szakszerű könyv- és könyvtárismereti oktatást kapott tőle. E kitűnő szakember kalauzolásával nemcsak a Teréziánumnak a világi tudományok sokaságát nagyszerű rendbe foglaló könyvtárában mélyülhetett el, hanem a császári Udvari Könyvtár, a Hofbibliothek állományát is megismerte. Magyar könyv- és kéziratritkaságokat tanulmányozhatott, korvinákat, és büszke érzés tölthette el, ha az Udvari Könyvtár már említett feliratára gondolt, amely szerint annak alapját Mátyás királyunk híres bibliotékája vetette meg. Íme, az atya és fiú másik nagy alapélménye, a fiú megfogalmazásában: „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak!” Ezt bizonyítják múltunk nagy emlékei, amelyek egyben kötelezettséget is jelentenek. Megint a fiú híres szavai jellegzetes, rapszodikus lüktetésű központozásukkal: „Sokan azt gondolják: Magyarország - volt; én azt szeretném hinni: lesz!” Avagy a kortárs költő, Kisfaludy Károly *Mohács* című költeményének szavaival:

Él magyar, áll Buda még! a múlt csak példa legyen most
S égve honért bizton nézzen előre szemünk.

Ilyen elszánásokkal is lehetett harmadfél esztendő után hazaérkezni Bécsből. Éppen ez különböztette meg Széchényi Ferencet „nagypipájú és kevésdohányú” honfitársaitól. Itthon előtte állott a választás: közeleti útra lépjen-e, vagy mecénásként tevékenykedjék? Hol használhat többet a hazának?

Bizonyos mértékig nem is ő, hanem a sors határozott. A közélet fórumán kezdte működését, szép reményekkel. Helyeselte és lelkesen támogatta II. József reformpolitikáját mindaddig, amíg rá nem döbbsent, hogy az a magyar nemzet létét fenyegeti. Ezért 1786-ban visszavonult a közélettől, hogy ezentúl munkásságát mecénásként a hazai művelődés felvirágoztatásának szentelje. Ehhez egyrészt a Széchényi-birtok, másrészt Festetics Júlia grófnővel, a Georgikont alapító György lánytestvérével kötött házassága megfelelő anyagi háttérrel biztosított. Tájékozódásul 1787 tavaszán közép- és nyugat-európai tanulmányútra indult, s csak a következő év elején tért vissza. Csehország, Szászország, Brandenburg, a Hannoveri királyság, Vesztfália és Németalföld fejlett művelődési intézményeit végigjárva áthajózott Angliába.

Útja során Prágában megcsodálta az egykori híres jezsuita kollégiumban, a Clementinumban elhelyezett egyetemi könyvtárat, amelyet František Karel Kinský áldozatkészsége 12 000 kötetrel gyarapított, s amelyben Karel Rafael Ungar könyvtáros nemrég fogott hozzá a Bohemica-gyűjtemény összeállításához. Ebbe sorolandónak minősítette mindazokat a műve-

ket, amelyeket cseh szerzők írtak, vagy idegen szerzők tollából a csehekről szóltak. A drezdai Udvari Könyvtárban felfigyelt arra, hogy legfőbb értékét az odakerült főúri magángyűjtemények adják. Igazi mintakönyvtárat talált Göttingában, a Leibniz által bevezetett gyűjtőmódszerrel, az ő rendezésében. Azután következett négy hónap Angliában, ahol többek között alkalma nyílt a két évszázados múlttal rendelkező híres oxfordi Bodleiana-könyvtár, vagy az akkor még alig fél százados londoni British Museum és annak könyvtára tanulmányozására. Tanulmányútjával kapcsolatban csak a legjelentősebb könyvtárakat említettük, nem beszéltünk megismerkedéséről a szellemi élet jeleivel és a tudós társaságokkal.

Megtöltekezve ért haza. Hozzáfogott a mágánások, a művelt köznemesség és a literátor értelmiség körében azoknak a férfiaknak kereséséhez, akik a nemzeti tudományosság kibontakoztatásában gondozó, mecénás után sóvárogtak. Valamilyen tudóstársaság felállítására ügyében is folytatott tárgyalásokat. Közben váratlanul újabb külföldi útra nyílt lehetősége. II. Lipót koronázásakor, 1790-ben a nápolyi király olyan megtisztelő figyelemben részesítette a magyar rendeket, hogy ezek hálából emlékérmét csináltattak neki, és annak ünnepélyes átadására Széchényi Ferencet kérték meg. 1791 decemberében indult el a Velence-Bologna-Firenze-Róma útvonalon, majd visszaútján újra Rómán keresztül Pisa, Genova, Torino, Milánó, Parma és Velence városait érintette. Százados múltú klasszikus könyvtárakat láthatott, mint Rómában a Vaticana, Firenzében a mi Mátyás királyunk gyűjteményét annak idején példának tekintő Laurenziana, Milánóban az Ambrosiana. Ezek az élmények éppen úgy tudatosították benne a hazai elmaradottság érzését, akárcsak látogatása a római Accademia dei Lincei vagy a firenzei Accademia della Crusca patinás intézményeiben.

A következő év nyarán érkezett haza. Tervekkel telve hozzálátott könyvtári gyűjteményeinek rendezéséhez és nagyobb arányú fejlesztéséhez. A cenki családi kastélyba hívta régi ügyészét és egyben barátját, a tudós Hajnóczy Józsefet, aki már régebben rendbe szedte a horpácsi családi tékát. Azt most Sopronba vitette. Hajnóczy biztatására már egy évtizede gyűjtött kéziratos dokumentumokból álló hungarica-anyagot. A prágai Bohemica-gyűjteményt látva és hajdani professzorának, Michael Denisnek tanácsát megszívlevéllel elhatározta, hogy fokozza ilyen irányú erőfeszítéseit, és az összegyűlt anyagot kiegészíti könyvekkel. Célul a lehető legnagyobb teljességet tűzte maga elé: megszerezni minden olyan hazai és külföldi nyomtatványt - tekintet nélkül esetleg annak csupán alkalmi jellegére -, ami magyar szerzőtől származik, vagy bármiképpen Magyarországra vonatkozik, beleértve a térképeket is. Mindez sok tárgyalással, nagyszabású levelezéssel, ügynökök foglalkoztatásával járt, ami nem kerülte el Bécs figyelmét. Nem csoda, ha a Martinovics-féle titkos szervezkedés leleplezése során ő is gyanúba került. Annál is inkább, mert a vádlottak közé tartozott munkatársa, Hajnóczy József is, akit 1794 nyarán kivégeztek a Vérmezőn. „Hogy-hogy nem tudott Hajnóczy nézeteiről, akit évek óta ismer?” - szegezték neki a vizsgálat során a kérdést. „A rám állított besúgót is évek óta ismerem, mégsem tudom, milyen jelentéseket írál rólam!” - vágta ki magát.

A gyanú lassan elterelődött róla. Ő pedig visszahúzódott cenki magányába, s gyűjteményének fejlesztésével foglalta le magát. Hivatásos könyvkereskedő még az idő tájt is kevés volt Magyarországon, így - mint említettük - ügynöki hálózatot kellett kiépítenie, ennek központjai az iskolavárosok voltak, leggazdagabban adó telérei pedig a hagyatéki könyvtárak. További nehézséget jelentett, hogy a feladatot nem lehetett felmérni. Mennyi terméket és mit produkált az évszázadok során a magyar nyomdászat? E célra csak nagyon kezdetleges bibliográfiák álltak még rendelkezésre. Az első jelentősebb összefoglalás Sándor István *Magyar könyvesháza* majd csak 1803-ban jelenik meg.

Széchenyi természetesen csak irányított. Az adminisztratív feladatokat és a könyvek rendezését is Lajos fiának nevelője, Tibolth Mihály végezte, akit már itáliai útjára is magával vitt. Tibolth 1797-ben hozzálátott az anyag rendezéséhez, a Teréziánus tudós professzorának, Michael Denisnek kissé módosított szakrendje alapján állítva fel a könyveket: teológiai, történelem, jog, orvostudomány, matematika, filológia (együtt a pedagógiával). Tibolth elkészítette a 7090 darabot felölelő anyag betűrendes és szakrendi katalógusát, amelyet a következő évben, 1798-ban kinyomtatott három kötetben, Michael Denis elismerő előszavával. 550 példányának nagy részét Széchenyi szétküldte szakembereknek, intézményeknek, bőven juttatva belőle külföldre, megmutatandó ország-világ előtt, hogy a magyar szellem a századok során milyen kincseket alkotott. Honfitársainak pedig buzdításul szolgált e kincsek megismerésére, illetve gyarapítására. Később ugyanezt tette gyűjteményének kéziratait feltáró köteteivel is.

Nem marad el az elismerő külföldi és belföldi visszhang. August Ludwig Schlözer göttingai professzor egyike volt azoknak, akik Magyarország kulturális viszonyairól gyakran tettek bíráló, sőt lekicsinylő megjegyzést, fájó sebeket ejtve a magyar értelmiség és nemesség lelkén. Most nem vonakodott leírni e latin szavakat:

Coeptum opus, ad omnem posteritatis memoriam insigne futurum, gratulor animitus. Vagyis a megkezdett műhöz szívből gratulál, kívánva, hogy ez az utókor számára is emlékezetes ékesség legyen.

A magyar visszhangok közül álljon itt a literátor Baróti Szabó Dávidnak, az első magyar irodalmi folyóirat, a kassai *Magyar Museum* egyik szerkesztőjének méltatása:

Te Széchenyi, „királyi kincsnél többet nyújtottál a Hazának. Ugyanis mi lehet szebb, hasznosabb, szükségesebb a tudományoknál? Ezeknek eszközzése által jutottak a nevezetesebb birodalmak virágzásra, a nemzetek vadonságokból szelídségre, a hadi mesterség, kézi munkák és kereskedések tökéletességre. Ezek nélkül örök feledékenység nyomná a történt dolgokat; kiveszne vitéz bajnokainknak s dicső eleinknek emlékezete, maga magát sem ismerné az ország [...] Ha kiholt régibb, kivált magyar íróinkat nézem, újra születni látszadznak Általad [...] Ezer hálával tartozunk, hogy összegyűjtötted, az enyészet veszedelméből kiragadtad, a setétségből a világosságra hoztad őket [...] S ha az élő magyar írókat nézem, ezeknek is lankadó tevékenységét felfrissítetted. Mert várhatták-e ezek fáradozásuk jutalmát? Hisz a mostoha körülmények folytán nyomtatásra költött pénzük úgy sem térült meg. De minden jutalomnál többet jelent nekik, hogy munkáik az Országos Könyvtárba kerülnek s az olvasni akaróknak átadatnak s az idők viszontagságai ellen megvédenek. Ki ne érezné megtiszteltetésnek, hogy Catalogusodban szerepel, s ki ne nyerne ettől serkentést ama henyélő magyarok között, hogy vétkes álmaikból valahára felébredjenek s elmebeli tehetségüket közhaszonra fordítsák [...] Szerencsések azok, akik ezen nagy kincshez közelebb férhetnek; akik ezzel, amikor nekik tetszik, élhetnek! Be jó módjuk legyen a többi között egy tökéletes nagy szótárnak készítésére és a magyarság virágainak öszveszedésére! [...] Hazád fényességére s Nemzedet boldogítására született nagy Gróf, vajmi messze látott mélységes elméd! Más ítélessel lesznek ezután honunk felől a külső nemzetek [...] Azonban az országnak téled ajándékozott nagy könyvház [...] nem szűnik a Tiéd lenni: a Te fényes neved fogja mindenkoron viselni, és minden haszon, mely abból áradand, Tenéked, mint kútfőnek fog illő köszönettel tulajdoníttatni.”

A nyomtatott könyvkatalógus - mint említettük - valamivel több mint 7000 műről adott számot. Nem kevés ez, ha arra gondolunk, hogy Széchenyi gyűjtőmunkája után egy évszázaddal Szabó Károly *Régi magyar könyvtárának* három kötete már több mint 9000 olyan műről tudott, amely Magyarországon jelent meg, illetve külföldön magyar nyelven vagy

magyar szerzőtől? Pedig ő csak 1711-ig haladt. A probléma felvetését meg is fordíthatjuk: egészen biztosan több könyvet tudott volna összeszedni, ha kezében lett volna már Szabó Károly bibliográfiája. Nem szabad továbbá azt sem szem elől tévesztenünk, hogy Széchényi a gyűjtőmunkájával kezdetben afféle magyar történelmi okmánytár, tehát inkább levéltári anyag összeállítására törekedett, jóllehet ezek nyomtatott katalógusa később jelent meg, mint a könyveké. A könyvek gyűjtése csak a 90-es évek közepén, az itáliai utat követően került előtérbe. A kéziratok sem veszítettek jelentőségükből, hiszen éppen ez idő tájt vásárolta meg Kovachich Márton György jogtörténésznek a hazai jogtörténeti emlékekről készített, több, mint 200 köteget kitevő iratmásolatait.

A következő kérdésünk, hogy bibliofília volt-e ennek a hatalmas nyomtatott és kéziratos anyagnak összegyűjtése. Tény, hogy például a Kovachich-féle kéziratkötegek aligha szolgálhattak volna egy felvilágosodás kori kastélykönyvtár díszéül. Eddigi fejezeteinkből azonban világosan kitetszett, hogy a bibliofília nem zárja ki köréből a kéziratgyűjtést, és nem tekinti kizárólagos céljának a szépséget, a látványt. A bibliofil jelleget a cél is adhatja, ez pedig határozottan állt Széchényi előtt: a magyar szellem, a magyar toll termékeit őrző gyűjtemény megalapítása. Egyrészt mint nemzeti kulturális önigazolást, másrészt mint a magyar történelem és művelődés értékeinek kutatására szolgáló műhelyt.

E célok ismeretében egyre világosabban rajzolódott ki előtte, hogy a cenki kastély nem megfelelő hely könyvtára számára. Helyesebb lenne életművét központi helyre szállítani, s ott az ország tulajdonába átengedni. 1800 őszére meg is érlelődött benne a szándék, hogy gyűjteményét felköltözteti Pestre, az ország szellemi központjába, és mint a családja nevét őrző nemzeti könyvtárat ajándékol adja az „édes hazának”. Az állomány ekkor 5132 kötet könyv, 1964 kisnyomtatvány, 730 köteg, illetve kötet kézirat, 40 köteg térkép, 102 köteg metszet és 2000 címerkép volt.

Célja megvalósítására 1802 márciusában „felségfolyamodványt” nyújtott be a királyhoz, hogy gyűjteményét, melyet - saját szavaival - „több év során sok fáradsággal, gondnal és jelentős kiadásokba merülve szereztem meg, a drága hazának, amelynek ölében mindezek össze-szedésére alkalmat és módot találtam, és a közhaszonnak, amelyre mindig törekedtem és töreksem, szentelhessem”.

Július 2-án bejegyezhetette naplójába barátjától, Pálffy Károly kancellártól kapott értesülését „Öfelsége hozzájárulásáról, hogy szándékom szerint könyveimet és egyéb gyűjteményeimet nemzetemnek adományozhatom”.

Így jött létre a róla elnevezett nemzeti könyvtár, a Bibliotheca Corviniana mellett a legnagyobb bibliofil-tett Magyarországon. És fennállásának rövidesen elkövetkező második centenáriumát immár azon a helyen fogja ünnepelni, ahol egykor a történelem viharától szétsodort szellemi elődjének épülete állott: a budai várpalotában.

Széchényi életműve tehát időállónak bizonyult. Cenki magángyűjteménye mint Széchényi Országos Magyar könyvtár (Bibliotheca Hungarica Széchényiano-Regnicolaris), avagy Széchényi Nemzeti Magyar Könyvtár (Bibliotheca Hungarica Nationalis Széchényiana) országos intézménnyé lett, amelyet a nemzet az első pillanattól fogva magáénak érzett. Jelkép-szerűen szokás emlegetni a *Magyar Hírmondó* 1803. január 2-áról közölt hírét: „Tegnap elméne Gróf Széchényi Ferencz ő Excellentiájához egy ide való polgár - Kindi Mátyás Szüts mester - és 48 darab könyvet bemutatván, arra kéré, hogy mivel a Hazának ajándékozta volt a Fő Méltóságú Gróf tulajdon kintses Bibliothecáját, fogadná el tőle ezen kisded ajándékot, és fordítaná önnen felséges tzélfjára.”

Az alapítást követő év elején Kindi Mátyás szücsmester az ajándékozók és gyarapítók hosszú sorát indította el: iparosok és főrendek, írók és orvostudorok, főpapok és áldozárok - ahogyan az egykorú felsorolás a katolikus papokat nevezi -, protestáns lelkészek, tanárok és közéleti férfiak egyként igazolták, hogy milyen örömmel fogadták Széchényi Ferenc szándékát a nemzet szellemi kincseit őrző nemzeti könyvtár létesítésére.

Az első tizenkét év alatt közel 4 ezer tétellel gyarapította a magyar társadalom a könyvtárat, amelynek több mint fele könyv volt, a többi kézirat, kép és térkép. Az ajándékozó literátor értelmiség köréből Aranka György, Baróti Szabó Dávid, Berzeviczy Gergely, Fejér György, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Révai Miklós, Tessedik Sámuel, Virág Benedek az ismertebb nevek, a városi polgárok között Landerer Mihály és Trattner Mátyás pesti nyomdászok. Folytathatnánk a névsort mágnásokkal és főpapokkal, de inkább mint testületi ajándékozót kell kiemelnünk a pozsonyi káptalant. Ennek eredményeképp 1812-ben, tehát az alapítás után egy évtizeddel becses ősnymotatványokkal és kódex-kincsekkel (ezeket címeliáknak szokás nevezni) gazdagodott az e téren eddigelé elég keveset tartalmazó gyűjtemény. Így került a könyvtár birtokába, a 12. század végén a boldvai bencés apátság részére készült *Pray-kódex*, amely a legrégebb összefüggő magyar nyelvemléket, a *Halotti beszédet* tartalmazza. A kódex az ország északkeleti részén fekvő apátságból a következő évszázad elején már a Dunántúlra került, a somogyvári, majd a deáki bencésekhez, és azoktól nemsokára a közeli Pozsonyba. A káptalan ajándékában volt még 15 más kódex, majdnem ugyanennyi ősnymotatvány és 35, túlnyomórészt 16. századi olyan könyv, amely később Szabó Károly *Régi magyar könyvtár* című bibliográfiájában kapott helyet. Ezek révén nyert a könyvtárban szélesebb megalapozást a középkori kódexek, az ősnymotatványok és részben a régi magyar nyomtatványok gyűjteménye. Ugyancsak ezekben a kezdeti években kapott a könyvtár más ajándékozóktól három 16. századi kéziratot, a *Gömöry*-, a *Domokos*- és az *Érdy-kódexet*. Az első Gömöry Károly pesti gyógyszerész, a másik a besztecebányai káptalan, a harmadik Stipcsics Ferenc esztergomi apátkanonok ajándéka.

Tulajdonképpen az ajándékozók között első helyen kellett volna említeni az alapítót. Nem lenne helyénvaló, ha háttérbe szorulna az ő további szerepe, 1802 után is saját költségén évről évre kiegészítette az állomány hiányait hazai nyomtatványokkal és külföldi hungaricumokkal. Mindezt betetőzte azzal, hogy a halála előtti évben 10 000 kötetnyi idegen művekből álló könyvtárát adta oda segédkönyvtárul alapításának, amelyre 140 000 ezüst forintot költött. Az ő bőkezűségéből került több értékes régi kézirat a könyvtárba, például az a miniatúrákkal díszített imakönyv, amelynek kéziratos bejegyzéséről feltételezhető, hogy Mátyás király keze vonását őrzi. Ugyanígy egy tucatnyi részben vagy egészben magyar vonatkozású ősnymotatvány. Így például a *Thuróczy-krónika*nak mind augsburgi, mind brünni kiadása, vagy az Augsburgban 1496-ban nyomott Schedel-féle *Világkrónika*. Érdekességgént meg kell említnünk, a manapság külföldi kutatók által oly sokszor használt 12 lapos ősnymotatványt, a rémtetteiről hírhedt, majd Mátyás fogságába esett erdélyi Drakula vajdáról, amely Lübeckben jelent meg 1485 táján, tehát még Mátyás király életében. A Széchényi által szerzett ősnymotatványok között érdekes darab annak az államszerződésnek nem sokkal Mátyás halála után kinyomtatott német szövege - *Capitel der Bericht...* - amelyet Mátyás király és III. Frigyes császár kötött 1463-ban a magyar trónöröklés tárgyában.

E műnek volt egy latin változata is. Ez ugyancsak 1490-1491 között jelent meg, *Capitula concordiae* címen. Ennek kapcsán merül fel egy másik kezdeti nagy adakozó, József nádor neve, aki e műnek minden egyes lapját egy arannyal fizette meg. Az intézmény a kezdeti időktől fogva sokat köszönhetett ennek a Pest-Budát szépítő főhercegnek, Mária Terézia unokájának, aki az alapítás után négy évvel már a könyvtár múzeummá való bővítésén munkálkodott. Tehát egy olyan intézmény kialakításán, amely a toll és nyomdafesték alkotásain

kívül a haza régészeti és történeti emlékeit, természeti különlegességeit is gyűjteni fogja. Szülővárosa, Firenze - atyja, II. Lipót császár és király akkor még a toscanai nagyhercegség kormányzója volt -, továbbá Róma, Milánó, Szentpétervár, Berlin, Drezda, Cassel, Bécs hasonló intézményeire gondolt, de nem egyetemes, hanem kizárólag nemzeti gyűjtőkörrel. S e téren úttörő szerepre vállalkozott a kontinensen.

A nádor előterjesztésére a rendek az 1807. évi országgyűlésen kimondták, hogy elfogadják és oltalmukba veszik Széchényi Ferenc nagyszerű ajándékát, a már valóságosan létező és működő Országos Könyvtárát, s úgy tekintik ezt, mint a létesítendő Nemzeti Múzeum alapját. A következő évben, 1808-ban pedig megszavazták a múzeumi törvényt, a nádort megbízták a szükséges intézkedések megtételével, ideértve az építkezés megindítását is. E törvények életbe léptével a Széchényi Országos Könyvtár, mint a Múzeum Könyvtára, Bibliotheca Musei Nationalis, amely az 1922. évi XIX. tc. alapján vette fel a máig használatos Országos Széchényi Könyvtár nevet, megszűnt önálló intézmény lenni, és csupán egyik része lett a magyar művelődés ügyét szélesebb körben szolgálni hivatott új létesítménynek, a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

A múzeumot létrehozó nádor szívének legkedvesebb gyermeke azonban a sok gyűjtemény között mindvégig a könyvtár maradt. Ide juttatta a hozzá érkező tiszteletpéldányokat, az állomány gyarapítására, a maga költségén páratlan értékű kézirat- és könyvkincseket, valamint tudós hagyatékot vásárolt meg. Már az alapítást követő évben 12 000 forinton, megvette a könyvtárnak Kovachich Márton György rendkívül gazdag kéziratgyűjteményét, akitől - mint láttuk - hasonló anyagot már Széchényi is vásárolt. Külföldi útjain bibliotékákban és antikváriumokban járt utána esetleg megszerezhető régi és ritka hungaricumoknak. Franz von Hildebrand professzor, a nagy hírnévű bibliofil könyvgyűjtő hagyatékából Bécsben több árverést is rendeztek. Így jutott hozzá 100 ezüst forintért az első Magyarországon nyomtatott könyvhöz, a már említett Hess András-féle latin nyelvű *Budai krónikához*, valamint a Thuróczy János által írt *Chronica Hungarorum* augsburgi kiadásának egy pergamenre nyomott, színezett diszpéldányához 400 ezüst forinton. Ez a mindmáig páratlanul álló darab feltehetően magának Mátyás királynak készült. Ajánlását aranyból kevert nyomdafestékekkel nyomták, s ezt az eljárást a nyomdászat történetében itt alkalmazták először. A Hildebrand-árveréseken a nádor egyébként közel 100 művet vásárolt, más bécsi aukciókon Bél Mátyás könyvtárának darabjait és kézirateit szerezte meg a könyvtárnak. Az ő bőkezűségének köszönhető a bécsi erdélyi kancelláriánál dolgozó Kéler Gottfrid történetbúvár másfél ezer műből álló, többnyire velinpapírra nyomott hungarica-tékájának és kéziratok okmánytárának megvétele 5000 váltóforinton. Közreműködött abban is, hogy 1814-ben a Majna melletti Frankfurtról személyesen hozhassa el a Hartvik győri püspök kezétől származó 12. századi *Szent István-legendát*.

A múzeum és a könyvtár József nádor által létrehozott frigye közel másfél századig, 1949-ig tartott. Azóta újra különálló intézmény a Széchényi Ferenc bőkezűségéből 1802-ben létesült Széchényi Könyvtár, és a József nádor buzgólkodásából 1808-ban megszületett Magyar Nemzeti Múzeum.

20
ILLÉSHÁZY ISTVÁN
1762-1838

A Széchényi Ferenc könyvtáralapításán fellelkesülő ajándékozók közül a kezdeti évtizedekben messze kiemelkedik gróf Illésházy István, aki a Magyar Nemzeti Múzeum megszervezése után a következő - latinból itt magyarra fordított - levelet intézte József nádorhoz, Nagyszarván, 1835. június 22-én keltezve: „Legkegyelmesebb Uram! Dolgaim állása parancsolólag kívánja, hogy - amidőn lakhelyemet elhagyom - hátralevő napjaimat, melyek az életből még fennmaradnak, a közügyektől visszavonulva békében és nyugalomban tölthessem és töltssem. Elhatároztam, hogy ami kevés javam még van, azt a haza oltárára ajánlom. Ez okból [...] nem megvetendő belső értékű könyvtáramat, amely könyveket és kéziratokat, s nem kisebb becsű térképgyűjteményt foglal magában, a Nemzeti Múzeumnak ajándékképpen felajánlom [...]”

Keveseknek mond valamit a levél írójának neve, még kevesebben tudják róla, hogy Napóleon császár Magyarország francia meghódításának esetére őt szemelte ki Magyarország alkirályának. Tudta ugyanis róla, hogy II. József halála után a nemzeti ellenállást szolgáló harcos politikai liga élén állt. Illésházy azonban a francia háborúk során lojálisan kitartott az uralkodóház mellett, és mint Dessewffy József írta róla, „1809-ben férfiasan állott ki az ellenségnek”. A nádor, akihez a levelet írta, kedvelte is. A hazafias arisztokraták közül Széchényi Ferenc mellett elsősorban őrá hallgatott, és Trencsén vármegyei dubnici kastélyában - ahol könyvtára állott - valószínűleg többször is megfordult.

Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikona ezeket a címeit sorolja fel: bölcséleti doktor, császári királyi kamarás és valóságos belső titkos tanácsos, a Magyar Tudományos Akadémia igazgató tagja. Leírja aztán rendre közéleti tevékenységének főbb mozzanatait, így azt, hogy az 1813-i árvíz alkalmával a Felvidék nyugati részén királyi biztосként működött, „és akkor is, valamint teljes életében mindenkor bőkezű gyámola az ügyefogyottaknak”.

A kortársak úgy emlegették, hogy ajándékával a Magyar Nemzeti Múzeum „nem csekély kincsnek jutott birtokába”. Pedig könyvtárát jószerével alig ismerték. Amikor Horvát István a Széchényi Könyvtár részéről hivatalosan átvette, és a könyveket ládákban Pestre küldte, azok évtizedekig felbontatlanul heverték. Megvolt már a könyvtár és a múzeum mint intézmény, de helyileg örökké ideiglenes megoldásokkal bajlódtak. A múzeum épülete éppen a szabadságharc idejére készült el - udvarán hol honvédek, hol császáriak táboroztak -, utána pedig a rákövetkező abszolutizmus két évtizede bénította meg minden nemzeti törekvést. Amire aztán báró Eötvös József kultuszminiszter 1869-ben anyagi lehetőséget talált a nemzeti könyvtár életének méltó megindítására, az Illésházy-könyvtár ládából előbányászott anyaga elmerült a feldolgozásra váró művek tengerében. Pár évnyi rohammunka következett egy fiatal könyvtártiszt vezetésével, aki már az Illésházy-könyvtár nevét sem tudta, s beszámolójában mint „Istvánffy-könyvtárt” emlegette.

Az Országos Széchényi Könyvtár százéves fennállását ünneplő kiadvány a „nagybecsű” dubnici könyvtárnak már hozzávetőleges mennyiségi adatait sem tudta közölni, nemhogy szellemi értékéről számot adhatott volna.

Végül is Illésházy István gondoskodásának köszönhetően ezt a feladatot az ajándékozást követő másfél évszázad múltán Berlász Jenőnek sikerült elvégeznie. A dubnici könyvtárról ugyanis 1792-től két leltár maradt ránk. Ezek szerint a nagybecsű ajándék mintegy 6000

műből, hozzávetőlegesen 8000 kötetből állott. Az egészből egy százalékot sem tettek ki a kéziratok. Maguk a szakcsoportok általános jellegű könyvtárról árulkodnak, amelyben a ritkaságok száma a két százalék alatt maradt.

A szakcsoportokban messze elől jár a filológia, ami mintegy az állomány kétharmad részét teszi ki. Akkoriban azonban ide számítottak minden humán és félhumán tudományt, tehát például a történelmet is. Érdekes egy pillantást vetni a „milesii”, vagyis a regények szakjára. Megdöbbentő, hogy az idő tájt milyen mennyiségben kerültek ki a sajtó alól ismeretlen szerzők jelentéktelen elbeszélései, többkötetes és egykötetes regények, többnyire sorozati keretekben.

„Der Freund der Lectüre findet eine Auswahl unter mehreren tausend Büchern” - írta Mednyánszky Alajos a Vág folyón tett festői utazásról szóló német nyelvű könyvében a dubnici kastélyról -, vagyis: a könnyű olvasmányok barátja több ezer könyv között válogathat itt a könyvtárban. Az ugyancsak bibliofil és oklevélgyűjtő Mednyánszkyknak 1826-ban jelent meg ez a könyve Pesten. Ahogyan annak idején a holland Jakob Tolliust idéztük Zrínyi csáktornyai várának leírásánál, Illésházy István esetében is érdemes Mednyánszky leírásának néhány sort szentelni, a terebélyes négyszöget alkotó dubnici kastélyról, amelyen egy patak folyik át, és valaha árok vette körül. Nemcsak a könyvek kedvelői érezhetik jól magukat ebben a kastélyban, amely gyönyörű környezetével már messziről csalogat. „A zene híveinek figyelmét Mälzel*-féle gépek kötik le, amelyek megismertetik az érdeklődőt Bécsnek a zeneművészet fővárosának legújabb termésével; aki a hazai régiségekben leli örömét, az üvegszekrényeket vegye szemügyre: tartalmuk igen-igen ritka és drága holmi; akit végül festmények, fegyverek vagy lovak vonzanak, annyi időt szentelhet nekik, amennyit csak megenged a társas élet, mert itt mindezeknek messzi földön nincs párja. A kastélyhoz nagy kiterjedésű park csatlakozik, sok szép részlettel és egy toronnyal, amely az emelkedő part legmagasabb, a Vág felé kiugró pontján áll, és - mintha világítótorony lenne - az egész völgyből látható, és végigtekint az egész völgyön. Egy hosszúkás épület fák kettős sorának ad otthont: Hesperia aranyalmait és örökzöld citromainak gyümölcsseit hordozzák, nem ládákban, hanem szabadon a földbe ültetve, hogy kedvükre terjeszkedhessenek. Boldogan és dúsan tenyésznek, alig érzik, hogy hazát cseréltek, mert egy ügyes szerkezet félretolja a koronájukra nehezedő tetőt, mihelyt Szent Pongrác becsapja a kaput a rideg északi szelek orra előtt.”

Berlász Jenő gondos felmérése azt igazolja, hogy az Illésházy-könyvtár a hazai társadalmi-szellemi fejlődéssel szoros kapcsolatban állt, esetében tehát semmiképp sem lehet szó holmi „tapétának” ötletszerűen összevásárolt könyvhalmazról, hanem hosszú időn át folyamatosan kiépült gyűjteményről. Bátran hozzátehetjük azonban, hogy végső formájához nagyban hozzájárult az utolsó tulajdonos, aki egri joghallgatói évei alatt megcsodálhatta a gróf Esterházy Károly bőkezűségéből létesült és egyeteminek tervezett líceumi könyvtárat, de tanulhatott bibliofiliát anyai nagybátyjától, Batthyány József hercegprímástól is.

Az anyag nagy részét osztrák és német kiadványok képviselik, húsz százalékra tehető a magyar nyomdákból kikerült termékek száma. Ezt a nyelvi megoszlást szépen tükrözi a könyvtár 22 darabot felölelő *RMK* állománya, amelyek között magyar nyelvű nincsen, és túlnyomó részük magyar szerzők külföldön megjelent idegen nyelvű munkája. Több ritka mű akad közöttük, s a mai napig unikumnak számít az a latin filozófiai munka, amely Illésházy Ádámnak a baccalaureusi fokozat elnyeréséért tett vizsgálata alkalmából jelent meg tanárának,

* Johann Nepomuk Mälzel (1772-1838) a metronom és több mechanikus hangszer feltalálója, illetve tökéletesítője. Az ő kezéből került ki a későbbi kintorna őse, a panharmonikon, amelyre Beethoven *Wellington győzelme* c. alkalmi művét komponálta 1813-ban.

a jezsuita Makar Andrásnak tollából Nagyszombatban, 1656-ban. Joggal tételezhetjük fel tehát, hogy ez időben volt már Illésházy-könyvtár.

De továbbmenve a könyvtár régiségei között, más, perdöntőbb bizonyítékokra is találunk.

A könyvtárnak négy középkori kódexe volt. Ma ezek is az Országos Széchényi Könyvtárban találhatók. Közülük kettőben, egy *Cicero*- és egy *Barbarus-kódex*ben ott áll bejegyezve latinul, hogy „gróf Illésházy József katalógusába beírva” és az utóbbi mellett 1728-as, az előbbi mellett pedig 1729-es évszám áll. Ezek szerint az ajándékozó István nagyapja, Illésházy József országbíró már olyan könyvtárral rendelkezett, hogy arról érdemes volt - sajnos ma már nem található - katalógust készíteni. Megéri ezeket a kódexeket kissé vallatóra fogni.

Az a bizonyos *Barbarus-kódex* a 15. század első felében élt Francesco Barbaro velencei humanista és államférfi fő műve: *De re uxoria*, vagyis a házasságletről. Pedagógiai jellegű mű, ez indította meg a humanista esküvői köszöntők divatját. Benne Illésházy Józsefet több mint egy évszázaddal megelőző másik posszesszori bejegyzés áll, amely arról tudósít, hogy gróf Thurzó György, Árva örökös főispánja és Magyarország nádora könyvtárába tartozott 1611-ben. Egy másik, ugyancsak latin bejegyzés szerint, a biccsei könyvtárba Náprágyi Demeter kalocsai érsek írta be, aki 1613-ban nyerte el ezt a méltóságot. Biccse a Thurzók fészke volt, és íme szóról szóra ugyanazt az 1611-s Thurzó-beírást találjuk a könyvtár harmadik jeles kéziratában, a korvinák közé tartozó *Ransanus-kódex*ben is.

Eszerint tehát a Thurzók és az Illésházak könyvtára között valamilyen kapcsolatnak kellett fennállnia. A családfa alapján nem is nehéz rátalálni erre az összefüggésre. Az 1609-ben nádorrá lett Thurzó György leányát Illésházy Gáspár vette feleségül. E leány révén került a két kódex az Illésházy-könyvtárba a Thurzók biccsei várából. A 16-17. század fordulóján ezek szerint már létezett az Illésházy-bibliotéka.

Mielőtt még tovább mennénk visszafelé az időben, időzzünk el kicsit ezeknél a kódexeknél. Mint láttuk, a *Barbarus-kódex* mellett a *Ransanus-kódex* is a Thurzók tulajdonát képezte. Ez az utóbbi pedig hiteles korvina, és nem is akármilyen. A szerző Beatrix királyné atyjának, a nápolyi királynak követeként jött Magyarországra, s mint tudós humanista főpap, a királyné számára megírta a házasság révén szerzett új hazájának történetét. A kódex Mátyás halálakor még nem lehetett teljesen készen. A könyvet kinyitva elénk tárul ugyan az az impozáns jelenet, amint a szerző felajánlja művét a királyi párnak, de a kép alját már Mátyás utódának, II. Ulászlónak, valamint Bakócz Tamás bíborosnak a címere díszíti. A szerző Mátyás halála után visszament Nápolyba, és magával vitte művét is. Később unokaöccse a díszes kódexet Bakócznak ajándékozta, annak az egyetlen magyar főpapnak, akit 1513-ban a pápai trón esélyeseként emlegettek. Későbbi tulajdonosaként ismerjük Révay Péter koronaórt a 16. és 17. század fordulóján, majd nem sokkal későbből - mint láttuk - Thurzó György nádort.

Mindmáig rejtély, hogyan került a korvina a 19. században Jankovich Miklós tulajdonába - alakjával rövidesen találkozni fogunk -, 1830-ból keltezett posszesszori bejegyzése megtalálható a kódexben. Habent sua secreta... Akárhogyan is, végül a *Ransanus-kódex* ma az Országos Széchényi Könyvtár büszkeségei közé tartozik.

Egy időben korvinának tartották az Illésházy József posszesszori bejegyzését tartalmazó *Cicero-kódex*et is, amint erről egy 16. századi bejegyzés tanúskodik: „Ex Bibliotheca Regis Matthiae - Mátyás király könyvtárából”. A bejegyzőt félrevezethette, hogy a kódex Firenzében készült. Egyébként ott látható rajta az 1521-ben elhunyt Bakócz Tamás esztergomi érsek címere, majd két, közelebből nem ismert posszesszorként egy stájer Georgius Rithaimerius 1523-i, és Gasty (?) Kristóf 1525-i bejegyzése.

Az Illésházy-könyvtár negyedik kódexe a *Dubnici krónika*.

Visszanéz a magyar, sóhajtván néz vissza,
Te dicső hajdankor! fényes napjaidra;
Szomorú tallóján ősi hírnevének,
Hej! csak úgy böngész már valamit - mesének.

Arany János eposzának, a *Toldi szerelmének* első négy sora ez, amelyhez forrásul Arany nagymértékben felhasználta a *Dubnici krónikát*. Őt mindig erősen foglalkoztatta az „epikai hitel”. A *Toldi szerelmének* sok megszakítással majd három évtizedig tartó írása közben rájött, hogy az egymással szorosabb-tágabb rokonságot tartó középkori kódexeink közül éppen ez tartalmaz eposzának idejéből, Nagy Lajos korából eredeti, más krónikákban nem található részleteket. Arany magát a kéziratot használta, mert szövegét csak a *Toldi szerelmének* megjelenése után nyomtatták ki. Ezek szerint a ládában őrzött ajándék jelentősebb darabjaihoz talán előbb is sikerült hozzájutni.

A negyedrért alakú, papírra írt kódex eredeti kötésével együtt Mátyás idejében készült. Szellemi szerzője a tartalomból következtetve váradi ember lehetett, a kötése is Vitéz János váradi kötését utánozza, de egyszerűsített formában. Ahogyan az írása sem reneszánsz scriptorra vall. Nagy, szögletes, de tetszetős szerzetesírás. Készíttetője vagy nem rendelkezett annyi pénzzel, vagy nem akart annyit rászánni, amennyibe egy szépen illuminált hártakódex került volna. A szövegben helyet hagytak ugyan díszes kezdőbetűk és illusztrációk számára, de ezek betöltetlenül maradtak. Csak az első lapon van a Szentháromságot ábrázoló, tehát nem is a tartalomra vonatkozó kép.

Ki rendelte meg, ki írta, ki volt a scriptor? A kódex hallgat. Az üres lapokra írt bejegyzések azt sejtetik, hogy a 16. század közepe táján a Drágffy család, vagy esetleg e család birtokainak szomszédságában lévő kolostor könyvei közé tartozhatott. Arról semmi nyom nem árulkodik, hogy mikor került a nevét adó dubnici könyvtárba.

Ahová így most szépen visszakanyarodtunk. Az Illésházy-gyűjtemény történetét visszafelé göngyölítve eljutottunk a 16-17. század fordulójáig. A rendelkezésünkre álló adatok feljogosítottak arra a következtetésre, hogy a Thurzó lányt feleségül vevő Illésházy Gáspár nagybátyjának, az 1609-ben fiú utód nélkül elhunyt István nádornak már volt bibliotékája. Megerősíti ezt az is, hogy a családnak ezt az első számottevő tagját magas műveltségű politikusként ismerjük, akinek az uralkodó még a nádori méltóság elnyerése előtt megküldte az 1595-1601. évi nyomtatott törvényszövegek hivatalos kiadványát. Ettől kezdve a család tagjai által írt művek, a nekik szóló könyvajándékozások és ajánlások, valamint autográf bejegyzések a könyvtár folyamatos életére utalnak. Csak egyetlen érdekességgént ragadjuk ki ezek csoportjából a lipcsei egyetemen tanult Illésházy Gáspárnak, Thurzó Ilona férjének *Viridarium* (Virágoskert) című latin idézetgyűjteményét. Ez a szerző halálának évében, 1643-ban jelent meg Trencsénben, és monogramos posszessor-kötésben maradt ránk. Barna bőrrel bevont kötéstábláján a következő jelek állnak:

CCI PDT
M DC XLIII

Értelmezésük: „Comes Casparus Illésházy - Perpetuus Dominus a Trenchin”, vagyis „Gróf Illésházy Gáspár, Trencsén örökös ura” és alatta római számokkal a megjelenés éve, 1643.

Elidőzhetnénk még a könyvtár számos más értékes darabjainál, mint amilyen például a 29 ösnyomtatvány. Az ezekben található bejegyzések egy része arra utal, hogy a II. József által felosztatott szerzetesrendek könyvtárából kerültek szervezett könyvtárfejlesztői munkáról

árulkodva Dubnicra. A többi őrzi a titkát. A könyvtár értékei közé tartozott továbbá mintegy 80 Illésházy-poszszessor bejegyzés a Régi *magyar könyvtár* anyagában, vagy Zrínyi Miklós *Török áfium ellen való orvosság* című művének kézírata. Érdeemes lenne széttekintenünk a térképeknél, vagy a képes ábrázolásokat tartalmazó gyűjteménynél, benne például Wilhelm Bauernak Ovidius *Átváltozások* című művéhez 1750-ben kiadott metszeteivel. Úgy érezzük azonban, hogy szándékunk szerint e lapokon is törlesztettünk valamit abból az adósságból, amivel az életében is örökké csak adakozó Illésházy Istvánnak tartozik a magyar bibliofília története.

A Batthyány kezdeményezésre indult, majd ferences kézbe került németújvári könyvtárról úgy szoltunk, mint a napjainkig fennálló legrégebb magyar könyvtárról. Másfajta szempontból elsőség illeti a dubnici Illésházy-könyvtárat is. Hiszen legalább hét nemzedék könyvgyűjtő fáradozásának emlékét láthatjuk benne. „S éppen ez az - írta Berlász Jenő -, ami szerintünk a gyűjteménynek kultúrhistóriai jelentőséget ad. Hazai könyvtártörténetünk ugyanis meglehetősen rácáfol a magyar társadalom vélt hagyományőrzési hajlamára. Megfigyelésünk szerint a 14. századtól kezdve nagy számban keletkezett gazdag magánkönyvtáraink (a főúri, nemesi, polgári vagy tudósgyűjtemények egyaránt) általában csak egy-két generáción át maradtak együtt, aztán feloszlottak, szétszóródtak, elvándoroltak ismert vagy ismeretlen új birtokosokhoz. Ma már alig lehet felmutatni olyan magánkönyvtárt, amely a 18. századnál régibb korszakból eredne. A dubnici könyvtár az egyetlen fennmaradt gyűjtemény, amely a humanizmus koráig visszanyúlva a műveltségváltások egész sorát reprezentálja, és mély bepillantást enged társadalmunk politikai vezetőrétegének kulturális fejlődésébe.”

21
JANKOVICH MIKLÓS
1773?-1846

A magát nagyvárossá álmodni kezdő Pest elég kicsi volt még 1824-ben ahhoz, hogy egy szép őszi napon minden lakója felfigyeljen a József nádort Budáról Pestre áthozó főhercegi hintóra. A kisváros lakói izgatottan dugták össze fejüket, kíváncsian hallgatták a jól értesültek magyarázatát, hogy miért is állt meg a hintó a Hatvani utcában lévő Jankovich-ház előtt. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* című pesti lap szeptember 15-i száma a találgatásoknak óvatos formában oly irányt adott, hogy a társadalom hön óhajtja a Jankovich-féle tudományos és művészeti kincseknek a nemzet számára való megszerzését. Ebből aztán mindenki megerősítve látta a kósza hírt, hogy Jankovich Miklós, a „dúsgazdag táblabíró”, anyagi gondok miatt meg akar válni a maga nemében magyar földön páratlan irodalmi-tudományos, illetve művészeti-régészeti gyűjteményétől.

Jankovich Miklós nevét akkor már szerte az országban jól ismerték.

A család ősei - nevük is erre utal - valahonnan a horvát végekről menekültek a török elől, s meg sem álltak Trencsén megyéig. Ott Jeszenice kis falujában találtak új otthonot maguknak, a királyi Magyarországon. Vagyonszerzésen kívül a kardforgatásban is jeleskedett a család, nyilván az utóbbinak köszönhetően kaptak Budavár visszafoglalásának évében, 1686-ban nemességet. Az előbbinek eredményeképp pedig - bár csak a későbbiek során -, a mi Miklósunk atyja, már a rangos trencsényi családok előkelő helyzetében sok ezer hold terjedelmű földet szerzett Fejér, Pest és Nógrád megyében. Jászkun kapitány, királyi táblai ülnök szerepel címei között, amellettt literátus érdeklődésével ő vetette meg az alapját a később oly nagy hírre emelkedett családi könyvtárnak. A szerzetesrendek feloszlatása II. József alatt annyi könyvet és műkincset mozgatott meg, hogy sok emberben szinte önkéntelenül felmerült a bibliofília vagy a műgyűjtés gondolata. Az öreg Jankovich is kapott a lehetőségen, s pesti háza készséggel adott otthonot könyveknek és kéziratoknak.

Ebben a házban látta meg a napvilágot 1772-ben a mi Miklósunk is. A váci piarista Teréziánus után a pesti, ugyancsak piarista gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait. A piarista iskolák híresei voltak mind a magyar nyelv felkarolásáról, mind a hazaszeretetre való nevelésről, s ehhez járult a nyiladozó értelmű ifjúnak a kiváló történettudóssal, Cornides Dániellel való kapcsolata, akit atyja minden valószínűség szerint házitánítóként fogadott melléje. Nála még több könyvet láthatott, mint otthon, nem is szólva az Egyetemi Könyvtárról, ahol Cornides dolgozott. A tudomány eme csarnokában nyílt alkalma azzal a Horvát Istvánnal találkozni, akitől báró Eötvös József szavai szerint egy nemzedék tanult hazaszeretetet. A Horváttal és körével való találkozás a nemzeti könyvkultúra emlékei iránti érdeklődésének még romantikus színezetet is adott.

Ilyen indíttatások hatására nem csoda, hogy - a gimnázium után felsőbb tanulmányait a pozsonyi királyi akadémián befejezve - a nemesi körökben szokásos közigazgatási téren való pályakezdésre semmiféle hajlandóságot nem érzett. Négy évig próbálkozott ugyan vele, de azután atyja halálával átvette a családi birtok kezelését, és azt a napóleoni idők háborús konjunktúrájának következtében ügyesen növelte.

1798-ban megnősült, s az új század első évtizedének végén már teljesen át tudta adni magát az ifjonti években kitűzött hazafias célzatú kultúrkincsgyűjtésnek és tudós-irodalmi nemzet-szolgálatnak. E téren ugyanis akkor már évek óta tevékenykedett.

Gyűjtőmunkájához még 1793-ban egy szerencsés vétel adta meg a lökést. Sikertelenül megszereznie a budai egyetem egykori diplomatika professzora, Wagner Károly hátrahagyott 800 kötetes történeti szakkönyvtárát 1500 ezüst forintért. Felizzott benne az Egyetemi Könyvtár polcai között elkapott gyermekkori láz, a Bibliotheca Hungarica eszméje, és szinte Széchényi Ferencel egyidőben azonos cél megvalósítására indult. Ettől a programtól két év múlva elkanyarodott az útja. Emlékezünk rá, hogy 1795-ben mennyire elámította a Kazzay-féle gyűjtemény, amely nemcsak hogy könyveken kívül bőven tartalmazott egyéb régiségeket és ritkaságokat, de könyvtára is inkább az egyetemes európai jelleget tükrözte. A jutányos áron felajánlott gyűjtemény megvásárlásához azonban - kiskorú lévén - nem kapta meg az atyai engedélyt. Viszont az élmény, az egész gyűjtemény látványa, olyan kísértést jelentett számára, amelynek nem tudott ellenállni. Érdeklődési köre ettől fogva túllépte a hungaricum szabta határokat. Amikor a század végén a birtokigazgatási központból, Székesfehérvárról Pestre költözött, már az a cél vezette, hogy az ország kulturális központjából folytathassa minden műkincset, ritkaságot és könyvet kereső tevékenységét, fürkészve szerte az országban megszerezhető gyűjtemények és tudós jellegű könyvtárak után. Mint említettük, a század első évtizedének végén már teljesen ez a feladat kötötte le, sőt elérkezettnek érezte az időt, hogy sort kerítsen eddig összegyűjtött könyveinek és műkincseinek rendszerezéséhez.

Hogyan jutott hozzájuk? Az első időkben kedvenc vadászterülete volt a török uralom alá sohasem tartozó Felvidék, ahol nagyon sok emléke maradt fenn a középkori Magyarország művelődésének. 1793-ban maga is járt Sáros megyében, kiépítve kapcsolatait műgyűjtő evangélikus lelkészekkel, literátus emberekkel. Csakhamar sikerült megszereznie Fejérváry Károly földbirtokosnak 17-18. századi könyveket, továbbá leveleket, középkori okleveleket tartalmazó hagyatékát jutányos áron a hitelezőktől szorongatott örökösöktől: 3400 helyett 1810 ezüstforinton. Sok mindent szerzett Sartori Dániel besztercebányai evangélikus lelkésztől, továbbá bőven vásárolt a Felvidék egyik legnevesebb könyv- és kéziratgyűjtője, a már többször említett Dobai Székely Sámuel hagyatékából is. 1809-ben a fogsága után ismételen anyagi gondokkal küzdő Kazinczy Ferenc könyveit vásárolta meg előnyösen.

Ezenkívül fel kell sorolnunk még jó néhány nevet. Egyrészt mert - bár bibliofilekről szólunk - nem szentelhetünk mindenkinek külön fejezetet, másrészt mert gyűjtőink közül a bőségesen fennmaradt dokumentumoknak köszönhetően talán éppen Jankovich Miklós ez irányú tevékenységéről rendelkezünk a legtöbb adattal. Íme a lista: Hambacher Sámuel, a tizenhárom szepesi város főorvosa, akinek híres hungaricum-gyűjteménye volt, Laucsek Márton szakolcai evangélikus lelkész, báró Orczy László főispán, a jeles költő fia, Tartina Mihály hányatott életű miskolci gimnáziumi tanár, Kuzmányi Sámuel rimaszombati református lelkész, Lehoczky András nagyszombati táblai ülnök és genealógus, Semsey András septemvir és giralti földbirtokos; a felvidékieken kívül: Kovachich Márton György jogtörténész, egyetemi könyvtárőr, Bobics János pesti ügyvéd, Ribay György evangélikus lelkész, majd pesti antikvárius, akinek híres szlavika gyűjteményéért nem sajnált kifizetni 1800 ezüstforintot, Viatorisz Jonathán soproni gimnáziumi igazgató, továbbá gróf Viczay Mihály és gróf Illésházy István főúri gyűjtők.

A bibliofiliát úgy definiáltuk mint passziót, nemes szenvedélyt. Az az érzésünk, hogy Jankovich esetében egyre inkább „a” szenvedély lépett előtérbe: felkutatni minden ritkaságot, minden régi és szép könyvet, kódexet, kéziratot, beleértve a német és szláv kultúrterületet is. Kapcsolatba lépett külföldi könyvkereskedő cégekkel - a pestiekkel már régebben összeköttetésben állt -, hiszen az ott kialakult gyakorlat szerint hagyatékok, árverések ügyét ezek intézték: Bécs, Lipcse, Augsburg, Nürnberg és más német városok aukcióiból érkeztek hozzá értékes darabok. Pedig eddig még csak a kezdeti, nagyjából az 1790 és 1817 között folyó

gyűjtőtevékenységéről szoltunk, amelynek utolsó évtizedében megkezdte Pesten a Hatvani utcai és Kerepesi úti házaiban az egybegyűlt anyag felmérését és rendezését is.

Gyűjteményét - az alkalmat valószínűleg a rendezés befejezte szolgáltatta - az ország éppen akkor, 1817-ben induló, első korszerű tudományos-kulturális folyóiratában, a *Tudományos Gyűjtemény*ben ismertette a szerkesztő, a történettudós Fejér György egyetemi tanár. Jóllehet számszerű adatokat nem mindig közölt, inkább csak a kiemelkedő daraboknak szentelt külön figyelmet, a gyűjtemény két fő ágának, a külföldről származó anyagnak és a Bibliotheca Hungaricának szakcsoportok szerinti bemutatásából a szakemberek meglepetve vonták le a következtetést: ami összegyűlt, az túlszárnyalja a Széchényi Ferenc által másfél évtizede alapított országos könyvtárat.

A teljes külföldi gyűjtemény 8-10 ezer kötetre rúghatott, köztük 300 ősnymtatvány és igen ritka régi könyv. Gazdag kéziratos anyagában 250 kódex, sok ezerre menő középkori oklevél, újkori közirat és magánlevél, köztük olyan értékek, mint Melanchthon levelei, vagy Luther eredeti végrendelete és levelei. A reformáció kezdeteinek ezeket a becses emlékeit 1804-ben vásárolta Helmstadtban, Johann Benedict Carpzov professzor elárverezett könyv- és kézirat-tárából. Ennél azonban sokkal gazdagabb volt a kezdeti fő gyűjtőkör, a Bibliotheca Hungarica anyaga, a hazai nyomdászat régiségeivel, a magyar nyelven nyomtatott, továbbá a külföldi magyar vonatkozású műveknek gazdag tárházával, nem is szólva a kéziratokról.

Oldalakat tenne ki az értékek felsorolása. Így éppen csak felvillantjuk a magyarországi nyomdászat első termékét, a Fehérvári Károly gyűjteményéből vásárolt *Hess-krónikát*. A kéziratok tömkelegéből 20 kódex közül egy korvinát, nevezetesen Curtius Rufus művét Nagy Sándor tetteiről, *De gestis Alexandri Magni* címmel. Nem tudjuk, hogyan jutott ennek a korvinának a birtokába, akárcsak később egy másiknak, amely Petrus Ransanus *Magyarország történetéről* szóló művét tartalmazza. De ennek legalább a sorsát tudtuk követni az Illésházy-könyvtár ismertetésénél. Jankovich kódexei közül meg kell említeni olyan magyar nyelvemlékeket, mint a *Margit-legendát*, valamint *Szent Elek* és *Remete Szent Pál életét*. Mindehhez gazdag metszetgyűjtemény is járult, térképekkel, város- és várabrázolásokkal. Ennek a hungaricum jellegű gyűjteménynek esetében Fejér György még jobban adós maradt a számadatokkal, de leírásából egyértelműen kitűnt, hogy állománya mértékeiben is, értékeiben is meghaladja az Országos Könyvtárét.

Amellett Fejér György ismertetéséből az is kitűnt, hogy nem valamilyen befejezett múzeumot akar a *Tudományos Gyűjtemény* olvasói elé tárni, hanem a tulajdonos gyűjtőmunkája tovább folytatódik. Sokszor el kell álmélkodnunk elmúlt korok embereinek munkabíráján, különösen, ha - például a szellem embereinél - az esti órák gyertyafényére gondolunk. Vagy talán éppen amellet könnyebben ment a gondolatok formába öntése, a koncipiálás, ahogyan akkor a fogalmazást nevezték? Miközben a gyűjtemény további fejlesztéséhez folyamatos szervező munkára volt szükség, Jankovich helyet engedett az ifjú évek tudományos nekibuzdulásainak is. Tanulmányokat tett közzé a *Tudományos Gyűjtemény*ben, miközben nem vonta ki magát a reformkor pezsgésének művelődési mozgalmából sem. Publikációkra bőven található anyagot az eddig összegyűlt értékeiben, amellet fáradhatatlanul dolgozott - négy évtizeden át - az 1830-ig eltelt három évszázad magyar nyelvű nyomtatott termékeinek bibliográfiáján. Ez az összeállítás nem jelent meg ugyan nyomtatásban - ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kézirattárában található -, de hathatós ösztönzőül szolgált a gyűjtőmunkájának folytatására, új, eleddig ismeretlen könyvek felkutatására. Egyre inkább úgy tűnt, hogy megszállottja lett a gyűjtésnek. Pedig bizonyos, intő jelek mintha mérsékletet javalltak volna. Felesége 1814-ben elhalálozván újra nősült, de két serdülő gyermeke nem szívelte a mostohát. Ráadásul a nagyobbik, az 1801-ben született Miklós botrányokkal, adósságokkal keserítette

szüleit egy teljes évtizeden át, míg 1831-ben meg nem halt. Apja az előző évben kitagadta, így - szerencsére - az utána maradt 150 000 forintos adósság csak kismértékben nehezedett rá, de akkor már éppen elég volt birkózása saját adósságaival. Letűnt a napóleoni időkben a mezőgazdasági termékekben mutatkozó konjunktúra, a devalváció pedig megrendítette az egész ország pénzügyi helyzetét.

Jövedelmei tehát alaposan megcsappantak, ennek ellenére a gyűjtést a régi lendülettel folytatta. A pesti és pozsonyi könyvkereskedőket figyelő szolgálattal bízta meg, és továbbra is változatlanul érdekelték a hagyatéki könyvtárak. Talán itt sem lesz érdektelen megemlíteni azoknak a nevét, akiknek gyűjteményét részben vagy egészben sikerült megszereznie: Klanicza Márton gömöri szlovák evangélikus lelkész, Péchy Antal sárosi főesperes, Stipsich Ferdinánd pesti orvosprofesszor, Petényi Gábor szlovák evangélikus lelkész és Sennovitz Mátyás eperjesi igazgató tanár. Tovább őrizte külföldi kapcsolatait is. Bécsben 30 céggel állt összeköttetésben, de olyan intenzív forgalmat bonyolított le a német könyvpiaccal is, hogy munkásságára felfigyelvén két jeles német tudományos társaság is tagjai közé választotta.

Mindezekon túl arra is volt gondja, hogy szorgoskodásának eredményeiről a *Tudományos Gyűjtemény* 1830-i évfolyamában *Magyar hajdankor emlékei* címmel a hazai közönségnek beszámoljon. Leírásában - éppen az összegyűlt anyag óriási terjedelménél fogva - a Fejér György-féle ismertetésnél is általánosabb képet adott, bár olykor - nyilván csak becslés útján nyert - számadatokat is közölt. Gyűjteményében továbbra is megkülönböztette a nemzetközi és hungaricum jelleget. Az előbbinél valamivel több mint 16 ezer kötetet említ, köztük talán 200 latin nyelvű középkori kódexszel. Jóval nagyobb számot, mintegy 62 ezret tettek ki a hungaricumok. Hangsúlyozta, hogy valóban „szám” és nem „könyv” értendő, nyilván abból kiindulva, hogy 20 tékát kitevő, tehát nagyon sok néhány lapból álló aprónyomtatvány is helyet kapott köztük. A kéziratokról és gyűjteményének egyéb részeiről olyan általánosságban szólt - például „mintegy 60 tékára való fa- és rézmetszet” -, hogy abból számszerű következtetést nehezen lehet levonni.

A *Magyar hajdankor emlékei* című írás felrázta a nemzeti közvéleményt, és Jankovichnak ez is volt vele a célja. Hat esztendő telt el a bevezetőben említett nádori látogatás óta, és a beavatottak már akkor úgy tudták, hogy a nagy gyűjtő anyagi gondokkal birkózik. E vélekedést meg is erősítette a látogatás után rövidesen benyújtott folyamodványa, arra vonatkozóan, hogy a nádor a gyűjteményének megvásárlása ügyét terjessze az országgyűlés elé. Ez össze is ült 1825 őszén - a reformkor hajnalát ettől számítjuk -, az ügyet azonban „boldogabb időkre” halasztották. Öt évig nem is történt semmi, s akkor, 1830-ban megjelent a *Magyar hajdankor emlékei...* Előbb Pest vármegye, majd a többi is felsorakozott az ügy mellé, s végül 1832. november 10-én 150 000 ezüstforint vételáron létrejött a szerződés. Ebből Jankovich 50 000 forintot a nemzet és a haza iránt érzett hálából és szeretetből elengedett. És boldogan élt még... Hiszen látszólag minden a mesék szabályai szerint történt. Gyűjteménye - és ez ki is járt neki - a legméltóbb helyre került, anyagi nehézségei megoldódtak, nekivághatott volna a régi jó táblabírák békés öregségének. Ő azonban ehelyett haladt tovább a megkezdett úton. Számára az élet és a gyűjtés már összefonódott. Három év múltán egészségi okokból felkereste az osztrák Ischl gyógyfürdőjét, de ha már külföldön járt, hogyan hagyhatta volna ki a műgyűjtés olyan zarándokhelyeit, mint Bécs, Melk, Lambach, Salzburg, azután egy kicsit távolabb München és Trieszt, és természetesen az útba eső kisebb helyeket. Hazatérve újra megindultak hozzá a műtárgyak, könyvek, kéziratok, különösen egy szemfüles, bár nem egészen megbízható antikvárius, Literáti Nemes Sámuel révén, akinek alakjával érdemes lesz majd közelebbről megismerkednünk. Eleinte idegenkedett tőle, de később ápolta vele a kapcsolatot, mert hitelbe tudott nála vásárolni.

Egy évtized múltán, 1844-ben Jankovich újra a nádorhoz fordult újabb gyűjteményének eladása ügyében. Az erről készített saját kezű kimutatása alapján ezt is kiváló értékűnek kell tartanunk. Jankovich értette a dolgát. Csak éppen anyagi ügyeinek intézésében nem járt el kellő gonddal, nem tudott szenvedélyének parancsolni. És bizony még a nádornak tett ajánlat évében, 1844-ben csődbe került. 144 000 forinttal tartozott hitelezőinek, ezért vagyoni ügyeinek kezelését Nagy István megyei főjegyzőre bízták. Vagyis gondnokság alá helyezték. (A gondnok, Nagy István alakjával rövidesen majd külön fejezetben találkozunk.) Még az asztali pénzét is gondnok utalta ki. Ekkor hetvenéves is elmúlt már... Életereje felörlődött, a következő év végén ráadásul súlyos betegségbe esett. Áldozatkész felesége karjaiban halt meg 1846. április 18-án. A rácalmási családi sírboltban temették el. Abban az időben a pisztoly volt az „úri menekülés”. Ő erre az utolsó kihívásra is megtalálta az adekvát feleletet. Csendesen meghalt.

Kivételes egyéniség volt. Életműve mintha cáfolná azt, amit többek között a két Széchényiről mondtunk. Az ország határain túl öregségében járt, akkor is inkább csak a „szomszédban”. Angliában például sohasem, mégis valahogy ösztönösen tudta, hogy az angol gentleman egytől irtózik a legjobban, ha netán rányomják a „bad loser”, a rossz veszítő bélyegét. Nem tudjuk, milyen lélekkel fogadta például ifjú korában, amikor megtudta, hogy Széchényi Ferenc az övével azonos életcélú tűzött maga elé. Mindenesetre nem hátrált meg. Vitte szenvedélye, amellyel nemzedékek, egész múzeumi apparátus műgyűjtő munkáját végezte el. Ez irányú tevékenységét Berlász Jenő nagyon találóan jellemezte: „Sokkal több és becsesebb irodalmi kincssel gyarapította a múzeumot, mint maga az alapító Széchényi Ferenc, sőt minden addigi donátor együttvéve... E könyvtári gyarapodást a kortársak és sokáig az utódok is - okkal - úgy tekintették, mint a nemzeti könyvgyűjtemény második megalapítását. Elhalványulva bár, még századfordulónk nemzedéke is őrizte ezt a tudatot.”

Azt viszont tudjuk, hogy leverte a sikertelenség, amikor első gyűjteményének eladása után vagyona romjaiból eredménytelenül pályázta meg a Múzeum igazgatói állását. A táblabíró világ azonban nem tartotta ildomosnak, hogy csődbe jutott ember kezelje az ország szellemi kincseit, azt a gyűjteményt, amelynek nagy részét éppen ő adta *el* a nemzetnek. Adta *el*... Ezért a kis igekötőért sok szemrehányás érte. Miért nem ajándékozta? Nem mindenkinek volt olyan széles látóköre, mint József nádornak, aki jól tudta, hogy a múzeum saját erejéből aligha lett volna képes megszervezni és véghezvinni azt, amit Jankovich teljesített. És amit a fiatal Jankovich - világosan átlátva - egy Kazzayhoz írt levelében már pontosan megfogalmazott: „Ő bár én oly szerencsés lehettem volna, hogy azon tudományi kincseket, melyeket drága Öreg uram 90 esztendei élete folyamataig gyűjtött, egyszerre és oly csekély munkával magamévá tehettem volna [...]” A szemrehányók azt sem vették figyelembe, hogy Jankovich mindent eladhatott volna külföldi műkereskedőknek is. Valószínűleg igen jó pénzért válhatott volna meg például Luther eredeti végrendeletétől, de ő odaajándékozta a pesti magyar nyelvű ágostai hitvallású evangélikus egyháznak, és ezt máig is ott őrzik becses kincsként. Vétel vagy ajándék, egyre megy: a lényeg az, hogy életműve bekerült a nemzet kincsei közé.

Széchényi Ferencsel kapcsolatban említettük már azt a jelenséget, hogy a dolgok rendeltetés-szerű folyása szerint a nagy nemzeti gyűjtemények szinte vonzzák magukhoz a műkincseket. Beigazolódott ez a Nemzeti Múzeum esetében is: immár ide vándoroltak azok az értékek, amelyek eladdig Bécsben kötöttek ki. Jankovich Miklós elévülhetetlen érdeme, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum létrejöttének idejében, egyéni gyűjtők - a komputer világából vett kifejezéssel „egyszemélyi mágneses erőterek” - esetleg nemzedéken át folytatott munkájának eredményét vásárolta össze az egész országból. Azután anyagi gondjai miatt eladni kény-szerűlt - de nem külföldre, hanem a hazának. Semmiképp sem volt tehát „rossz veszítő”,

mindvégig gentleman maradt abból a különös fajtából, amit az idő tájt az angolok úgy neveztek, hogy „literary gentleman”.

Micsoda szerencse, hogy első gyűjteménye nem került a másodiknak sorsára. A hagyatéki tárgyalás csűrés-csavarásainak során, végül is 1852 január végén sor került a második gyűjtemény árverésére. A család ugyan előékenyen elővételi jogot biztosított a Nemzeti Múzeumnak, de ezt a lehetőséget csak a könyvtár ragadta meg - 8000 forintért vásárolt tőlük főleg kéziratokat. Nem élt már az anyagi lehetőségeket felkutató József nádor! A szerzemény nagy része középkori oklevél, továbbá 12 középkori kódex - köztük Mátyás imádságoskönyve - és 9 ősnymtatvány. És most megint Berlász Jenőt idézzük: „Az árverés lefolyásáról és részleteiről nincsen közelebbi értesülésünk. Feltehető azonban, hogy a hazai és külföldi műkereskedők és antikváriusok minden igazi értéket felvásároltak, és alkalmasint exportálták. A hazai kulturális közintézetek közül valószínűleg még csak a Tudományos Akadémia szerepelt az aukción, mintegy 5000 forint értékű, nyilván könyveket és kéziratokat felölelő vásárlással.”

Ezeket is szem előtt kell tartanunk, amikor azokra a bírálatokra gondolunk, amelyek az első gyűjteményének eladása miatt érték. Azóta a Magyar Nemzeti Múzeum számos intézményre ágazott szét - a kutató ezek mindegyikében lépten-nyomon találkozhat Jankovich Miklós nevével. Kár, hogy utcatáblán nem...

22
LITERÁTI NEMES SÁMUEL
1794-1842

Egy magyar *Old Curiosity Shop* érdekes bemutatásával találkozhattak a *Jelenkor* 1835. július 11-i számának olvasói. Értesülhettek róla, hogy Literáti Nemes Sámuel „régiségi mű-áruboltot” nyitott Budán, amelynek „tárgyazati csupa régiségek, pénzek, fegyverek, ó művek, hártýára írt könyvek, oklevelek, kéziratok, föstvények és több efféle, melyeknek eladására, megvételére vagy becserélésére a kereskedés mindenkor nyitva áll, anélkül, hogy szükség lenne ezentúl ily holmik megszerzése miatt utazásokat tenni”.

A bolt tulajdonosának nevével Jankovich Miklósról szólva már találkoztunk. Érdemes alakjával közelebbről is megismerkednünk, hiszen jellegzetes típusa a műgyűjtők, bibliofilek számára nélkülözhetetlen „kincskereső” ügynököknek. Választásunkat az is indokolja, hogy bőven maradtak ránk levelei és útibeszámlói.

Marosvásárhelyt született, 1794-ben. A nevéhez tapadó Literáti jelző a latin literátus szóból ered, régi századokban az írástudásban, de főleg a latin nyelvben járatos embereket jelöltek vele. Megfelel tehát a magyar *deák* szónak, s ahogy az utóbbiból családnév lett, ugyanúgy használták főleg Erdélyben vezetéknevként a Literáti ragadványnevet. A szemfüles ügynök büszke is volt - igazán nem horatiusi veretű - latin tudására. Külföldi útjain különben is inkább némettel boldogult, amit talán az erdélyi szászok között sajátíthatott el. A örmény ősöket is felmutató székely góbé iskolázásáról semmit sem tudunk.

A szakmájához szükséges ismereteket nyilván autodidakta módon szerezte meg. Maga írta Jankovichnak: „Sok hálával tartozom Nagyságodnak, midőn nemcsak kevés históriai esméretemet, de gondolkodni tudásomat is Nagyságod kegyes hazafiságának, bölcsességének és jószívűségének köszönhetem.” Autodidakta történész mindig hajlamos rá, hogy csodálatos összefüggéseket fedezzen fel, előre gyártott történeti igazságot leletekkel, okmányokkal bizonyítson. Mennyivel inkább így volt ez a nemzeti optimizmus akkoriban működő nagy mestere, Horvát István korában.

Természetesen Literáti is belevetette magát az autodidakta történészek kedvenc foglalatosságába, a nyelvészkedésbe. Szerinte például Máramaros a rómaiak idejében holt tenger volt, erre utal a latinból eredő neve: mare mortuum, ami magyarul azt jelenti, hogy a „holtak tengere”. (Más kérdés, hogy ennek a latin grammatika szerinti helyes formája mare mortuorum lett volna.) Még csodásabban jelentkezik az autodidakta nyelvész ezekben a nyilván publikációra szánt soraiban: „Gyakran vannak olyan észrevételeim, melyeket se nem hallottam mástól, se nem olvastam, azonban mégis hiszem. Vagyon is egy példa. Valamikor, midőn eleink közelebb laktak Chinához, és következésképpen a chinaiak szokásainak csaknem szemmel látó tanúi voltak, eben az időben a chinaiakat szkíta apáink *csinok*-nak hívtak. [Nálunk német hatásra kezdődik később az ország nevének K betűvel való kezdése az európai nyelvekben szokásos Cs vagy S hangzású jelek helyett.] Eleink földmívelő és pásztori emberek lévén, csak kevesen az előljárók közül viselhettek Chinában kapott szép koloritú [vagyis színezetű] posztókat. És akik ilyeneket hordhattak mind a még mai napig is nyalka chinaiak, az olyat eleink csinosoknak, azaz olyanoknak nevezték, mint amilyek a chinaiak.” Aztán jön egy hosszú nyakatekert fejtegetés a nem kínai jellegű magatartásról, aminek eredményeképp csintalannak nevezik „kivált Erdélyben a szófogatlan gyereket”.

„Történelmi látásmódjára” más példákat is bőven hozhatnánk. Készpénznek vette például, hogy az erdélyi Holdvilág nevű szász faluban két olyan zászlót őriznek, amelyet pogány őseinktől még a gótok zsákmányoltak. „Midőn ott jártan 1833-ban, az evangélikus pap halálán volt, különben oly szándékkal voltam, hogy ha pénzért ki nem adja, ököllel is megszerzem, és nemzetemről leveszem azon kedvetlen hírt, hogy egy rossz szász falu dicsekszik dicső pogány elődeink ritka clenodiumával.”

Ilyen emberekkel is kellett együtt dolgoztatnia Jankovich Miklósnak.

Mi indíthatta Literáti Nemes Sámuelet az antikváriusi pályára? Útinaplójából kiderült, hogy a napóleoni háborúk során huszadik életéve körül Eszéken is szolgált, ahol az egykori római Mursa környékén végzett ásatások sok emberben felébresztették a gyűjtőkedvet. Lehet, hogy innen az indíttatás.

Jankovich Miklóssal 1828 elején vette fel a kapcsolatot, hivatkozva annak egyik ügynökére, bizonyos Löwy úrra, aki ugyanúgy a műgyűjtő megbízottjai közé tartozott, mint az óbudai Totes (Totis) Izsák vagy a pozsonyi Stern Márk. Marosvásárhely, 1828. január 17-i keltezéssel Jankovich Miklóshoz írt levelét érdemes idéznünk, csak túlságos körülményességénél fogva az érthetőség érdekében célszerűbb a mai helyesíráshoz és központozáshoz közelebb hoznunk.

„Nagyérdemű Tekintetes Uram! Hogy Tekintetes Uraságodnak ezen csekély írásommal alkalmatlankodni bátorkodom, oka az volt, mert Pesten a báró Ortziak házában kereskedő izraelita Lövi úr fia, a nekem adott adressa szerint az elmúlt tavaszon Vojtitz József óbudai kereskedővel itt Erdélyben Marosvásárhelyt megfordulván, és Vojtitz Józsefet rég ismervén nékie egynéhány versen szép régiségeket olcsón eladni kénytelen voltan, s most nemrég is azon szép smaragdós zománcos gyűrűt is ‘Verebélyi Mihály’ felírással, mely, amint tudom, Tekintetes Uraságodhoz került. Ezen esméretnégnél fogva keresett meg engem az ifjú Lövi úr is, s ezen ifjú embernek midőn némely antiquitásaimat eladás végett mutogatnám, szép útonmódon az ő beszédéből észrevettem, hogy ők többnyire a Tekintetes Uraságod számára szokták megszerezni. És midőn még azt is hallám tőle, hogy a tekintetes Uraságnak mely páratlan gyűjteményei legyenek, és mely képtelen summába álljanak azok, meghatároztam, hogy sem néki, sem másnak meglévő és ide hátrább találtatandó antiquitásaimból el nem adok, míg Tekintetes Uraságnak alkalmatlanságára nem lennék. Azonkívül is még friss emlékezetemben vagyon, hogy Nagyméltóságú Gróf Csák Károly Úr Önagysága egy Nagy Sándor és egy Irén arany pénzeiért másképpen jutalmazott meg, mit minden zsidók eleitől fogva, ezúttal tehát sem Vojtitznak, sem Lövi úrfinak antiquitásaimból el nem adtam, mert az ifjú Lövi után észrevettem, hogy ők a Tekintetes Uraságodtól és más nagyérdemű tudós férfiaktól, mint amint tőlük, szegény székelektől veszik, három és négy annyit nyernek, holott bizonyosan minket illetve jobbacská jutalom...”

És így folytatódik tovább nehézkesen a levél, amelynek értelme az, hogy a közvetítő kereskedelem kikapcsolásával Literáti Nemes Sámuel önállósítani szeretné magát, és felajánlja szolgálatait Jankovichnak. A levél - és ezt „irályából” nem nehéz kikövetkeztetni - nem keltette fel különösebben a címzett érdeklődését. Pedig „hátrább találtatandó antikvitásaiból” konkrét ajánlatokat is tett: „Kutsuk basa török levele”, „Kemény János fejedelemnek egész leírása magyarul a maga keze után”, azután egy Bártfán 1628-ban nyomtatott magyar könyv, ami „Lórándfi Zsuzsannájé vala”, továbbá különféle magyar írárok, római csákányok, pecsétnyomók, gyűrűk, Rudolf-tallér, Bocskai portréja és hasonlók. Mivel választ nem kapott, jó fél esztendő múltán újra jelentkezett Jankovichnál, és újabb ajánlatokat tett. Most már létrejött közük a kapcsolat. Ez a második levél Kolozsvárt kelt, ahonnan Literáti leánya a Jankovich családhoz került „tanulni minden asszonyi munkákat”.

Literáti pedig beszerző körutakon járta az országot. Módszeréről így ír Jankovichhoz ez idő tájt Egerből: „Egy pajzsra nagybetűkkel írtam fel, hogy én kész vagyok akármicsoda nyelven lévő kéziratokat, habár diribdarabra vannak is szaggatva, csak régiek legyenek, igen jó áron megfizetni. De csak annyit értem vele, hogy némely rác vagy görög contókat hoztak, s azokat is gavalléri módon fizettem meg, azon szokott politikai tekintetből, hogy híre futamodjék bőkezűségemnek.”

Vásárló körútjain egyben vándorkiállításokat is rendezett, s felismervén a reklám jelentőségét, mindezt szórócédulákon ismertette, megjegyezve, hogy „hazánk különb vidékeire utazván, és a királyi városokban, mezővárosokban megállapodván ezt nemcsak minden látni kívánónak, kivált a tanuló és ismereteket szerezni vágyó ifjúságnak megmutatni és oktató felvilágosítással megismertetni, de viszont mindennemű természeti és mesterségi ritkaságokat, régi pénzeket, képeket, írásokat, könyveket és mindennemű régi kézműveket vagy emlékeket készpénzül megvásárolni magát késznek ajánlja”.

Ki tudja, hány ilyen szórólap „szóródott szét” ennek a „PR” vagyis public relations modern fogalmát nem ismerő, de azzal mesteri módon operáló antikváriusnak irodalmi munkásságából. Ránk maradt még egy, magyar és német nyelven fogalmazott „lírai” alkotása, amelyben „Nagyérdemű és nagytekintetű Ősi Famíliák!” megszólítással felajánlja, hogy amennyiben a család régi fegyvereit, gyűrűit és más egyéb relikviáit „általam visszaszereztetni méltóztatnak, szerencsémnek tartom a legnagyobb igyekezettel és vigyázattal szolgálni”. Majd így folytatja - nem reklámját, hanem pusztá figyelmességének felajánlását: „Továbbá amely Nagyméltóságú Urak és Asszonyosságoknak, Úrfiak és Kisasszonyoknak és Tekintetes tudós Uraknak a híves időben a házból való kijárás gyenge egyézségei miatt nem engedtetik, csak méltóztassanak parancsolni, és vagy magam, vagy adjunktusom által kész vagyok elvinni és elküldeni úri házaikhoz megnézés végett régi királyink, fejedelmeink sok rendbéli okleveleiket, Szulimán török császár aranyporral porozott diplomáját, több nevezetes famíliákat interessáló - mai nyelven érdeklő - török basákhoz, moldovai oláhországi vajdáktól írott régi és hazai dolgokat világosító literálékat - leveleket - és más egyéb ritkaságokat.” Aláírás: Literáti Nemes Sámuel antiquárius.

Felhívása úgy látszik, nem volt pusztába kiáltott szó, mert valaki - kilétét nem tudjuk - 1838-ban Alsóbagodról a következő sorokkal kereste fel: „Teljes bizodalمام szerint való Antikvárius Úr! Nyomatott hirdetményében arról értesítvén a közönséget, hogy akinek régi metszett pénzei vagy kövei eladók volnának, szándékozik jó áron megszerezni.” Erre a felszólításra beküldött néki két görög metszett ékkövet, tehát nyilván gemmát. Az egyiket hollófészekben találták, a másik provenienciájáról, vagyis arról, hogy milyen kezekben ment keresztül, az ismeretlen levélíró már pontosabb adatokkal szolgál: „Francia marsal Magdonald kezébe, ettől báró Révész sógorához, ettől Tekintetes Bertha Ignác nagyságos Vas vármegyei akkori volt főszolgabíró sógorom kezébe, és attól kezembe került.”

Ne gondoljuk azonban, hogy a családok történeti érdekű darabjait dézsmáló, vásárló körútjain monopol helyzetben lett volna. Akadt bőven konkurencia is. „Az adonyi Szakszki licitációján eddigelé mindennap megjelentem - írta egy árverésről Jankovichnak -, s a nem nagy számból álló archívumot megvettem... Ezen licitáción sok bécsiiek is megjelentek... Kohn nagyon verte, tisztelet Gyurikovits urat meg instáltam, hogy engedje nekem... egynéhány magyar régi írást átadtam neki leírásra, csak ne verje a pergaménakat és más Heltainál nyomott magyar könyveket. Másokkal is elvégeztem, végre rám verette a szolgabíró úr, akarván nékem szolgálni... Én pedig a pénzből szépen kifogyván, itt egy régi ismerős zsidótól vettem fel kölcsönt. Kufferem zálogban nála tartom mindazon dolgokkal, amit eddig vettem.”

Bebarangolta szinte az egész országot. 1829-ben Egerben járt, ahol szeretett volna kapcsolatot találni Pyrker János László egri érsekkel, de az mint „Fuscher Antiquariust” nem sokba vette. Mikor aztán a következő évben Pesten felkereste Jankovichot - és Horvát Istvánt is -, az előbbi megkérte, hogy írjon róla a hazai lapokban, mint olyan műkereskedőről, akinek püspökök, főispánok, a debreceni és győri polgármester, báró Vécsey és más főrendek, továbbá bécsi tudósok tartoznak üzletkörébe, nem is szólva a nádorról. Valószínűleg Pyrker jóindulatát gondolta ezzel megnyerni, mert újra elment Egerbe, onnan pedig a Felvidék városaiba. Az útról később leírt egy érdekes epizódot. „Nagykárolyban a gróf Vécsey nagysága, a szatmári főispán, több megye nemeseivel eljöttek szállásomra. Egybeszedett ritkaságaimat nekik magyaráztam, kik mindnyájan hallgattak, de egy közülük volt, ki félreállva csak az okleveleket olvasgatta. Ez volt Kölcsey [...]” Ezt sértőnek érezte, de aztán a költő megnyugtatta, hogy azért az ő szavaira is figyelt, amelyeket „megcáfolni pedig oly lehetetlen, mint a gyöngyösi gárdián prófétái közt Mahumetet”.

Íme, a 19. század elejének műgyűjtő ügynöke. Megfelelő üzleti érzékkel rendelkezik, de tudós képében szakértelmét fitogtatja, amit „menet közben” némileg el is sajátít. Vásárol, fogadók, csárdák, nemesi kúriák, lelkészi lakok vagy barátklasztromok vendéglátását élvezve járja az országot. Közben elérkezettnek vélte az időt, hogy Kolozsvárról az ország szellemi központjába tegye át székhelyét. Költözése 1835 elején történt, miután ládáit Váradról, Bécsből, Szombathelyről, Zágrábból, Zemplénből, Máramarosból és a Szepességből is Jankovich Miklóshoz irányította. Üzletét a repülőhídtól a várba felvezető budai Kígyó utcában nyitotta meg, erről közölte a *Jelenkor* a fentebb már idézett tudósítást.

Az üzlet felvirágoztatásához természetesen továbbra is szüksége volt gyűjtőutakra. Mégpedig nemcsak saját céljaiból, különböző műgyűjtőktől is vett fel megbízásokat, sőt előlegeket. Szoros szálak fűzték mindenekelőtt Jankovichhoz, bár kapcsolatuk korántsem mondható felhőtlennek. Dehogyan akart ő neki rezes eladni aranyként - mentegette például egyik levelében magát. Levelezéséből kitűnik, hogy legalább egy tucatnyi műgyűjtővel állt még kapcsolatban, köztük előfordulnak ilyen nevek is, mint Toldy Ferenc, vagy Kiss Ferenc budai numizmatikus és régész egyetemi tanár. Vég nélkül sorolhatnánk a helyeket, ahol megfordult: Dunántúl, el egészen Bécsig, majd Horvátország, ahol a Zsigmond királynak egy debreceni vonatkozású oklevelét találta, amelyért - írja - „néhai Fáy János polgármester egész menaszériáját nekem ajándékozta volna örömeiben”. Aztán Stájerország került sorra, ahol Grazban két kódexet korvinának sejt. „Megcsókoltam a könyvet, s nem tagadhatom, hogy egy-két könnyű csordult ki szememből.” 1841-ben a Dunántúl nyugati részének bejárása után eljutott egészen Zaráig és Velencéig.

Erről az útvjáról írt naplója minden nehézkessége ellenére is szórakoztató olvasmány. Már a megjelenése sem lehetett mindennapi. Velencében - mint írta - egy alkalommal társaságba hívták. „Én valósággal oly gondatlan voltam, hogy portékáimmal együtt valamire való ruhácskáimat is szanaszét elhagytam. Ezen úti kaputomon kívül egyebet sem hoztam magammal, és egy juhász bundát.” Egyén ruháit tehát, mint ahogy útközben szerzett portékáit itt is, ott is megbízható helyeken hátrahagyta, hogy majd hazafelé mentében összeszedi. A kaput, vagyis a kabát fontos szerepet töltött be, mert tele volt zsebekkel: „nekem, ha útban vagyok, sok zsebeim vadnak”. A juhászbundát aligha viselte állandó jelleggel, inkább korabeli célszerű kempingfelszerelés szerepét töltötte be.

Útinaplójában az első mérleget Zarába érkezésekor így készítette el: „Kezdve a szentmártoni, csornai kolostorokon [...] számtalan családoknak és zárdáknak levél- és könyvtárain lévő véka nagyságú rozsdás lakatjait emberi erőt felülmúló, hatalmas ujjam begyével szertemorzoltam, és ahol mi szépet feltúrkálhattam, abból úgy egybe harizáltam [...], hogy tulajdon magok

személyekbe utaztokban... sem gróf Viczay, Teleki, Szathmári, Aranka, Brukenthal, Fáy, Lázár sat., sőt soha egy magyar is, tíz útjába is, oly és annyi ritkaságot egybe szerzett, mint eddigi kis utacskámba is.”

Zárából „navis vaporacea”, vagyis gőzhajó vitte át Triesztbe, ahol felváltotta a „nyolcadik és utolsó száz forintos bankó nótáját”, s azon olyan aranyozott római pénzeket vásárolt, hogy a helybeliek „majd levágták a házi zsidókat” miatta. „Azok pedig esküdtek, hogy lehetetlenség, hogy Triesztben vettem volna. Én pedig a handlert is megneveztem nekik [...] Egy szép menyecskének nincs annyi látogatója, mint ezen néhány rossz pénzecskémnek. Kurrens pénzt, egyiptomi, görög régiségeket, múmiát, mindent ígérnek. Akarnak pártjukra vonni. Kívánják csak azt az ígéretemet, hogy azután amit kapok, nekik küldöm. Előre 500 forintokkal kínálnak...”

Mindez inkább reklám az útinapló olvasói számára, miközben csak úgy általánosságban beszél szerzeményeiről, főleg könyvek esetében. Nyilván helyesebbnek tartotta a konkrét ajánlatokkal kinél-kinél személyesen előállni. Annál érdekesebb, hogy visszaújtán pontos számot ad egyik szerzeményéről. Zágrábban történt, ahol ágnak dőlt, mert bizony „sokat kell kiállni e cifra életben, és főként sokat utazóknak”. Betegsége idején felkereste az illír mozgalom vezéralakja, Ljudevit Gaj, „a horvát Brutus” - ahogyan ő nevezi. Büszkén mutogatta neki szerzeményeit, többek között négy ólomtáblát, melyek közül „az egyiken zsidó forma-írás, a negyediken tökéletesen azok a betűk, kiálló figurával, amilyenek a csíkszentmihályi templomba voltak.” Gaj ezekért cserében felajánlotta a *Zrínyiász* horvát fordításának egy példányát. Literáti nehezen ráállt az üzletre, azzal a kikötéssel, hogy Gaj a táblákról rézmetszeteket készített, s azokból küld a magyar tudósoknak is. Másnap - olvassuk naplójában - „mintegy 10 órakor eljövén Gaj kocsiban, s elhozta az *Adriai Sirenát* és ezen ide ragasztott ígéretét, [...] és íme a derék férfi Verbőztit is kezembe nyomván, barátságos csókjait hagyva szólnom sem engedett [...]”

Az a bizonyos Werbőczy a *Tripartitum* kaj-horvát nyelvű, Nedelice 1574-ben megjelent fordítása (RMNy 354). A latin nyelvű ígéret pedig valóban be van ragasztva az útinaplóba. Ezen az áll, hogy Gaj a „Literáti Nemes Sámuel Tekintetes Úrtól” kapott ólomlemezek rézmetszeteiből fog küldeni a nádornak, gróf Teleki József koronaőrnek és Jankovich Miklósnak. Mindkét könyv megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár állományában. A *Zrínyiász*ban ott van Nemes kézjegye, a Werbőczyben pedig Fodróczy Zsigmond táblai ülnök bejegyzése. Kissé nehézkes latinságú sorai fájlalják, hogy Nemes úr ezt a horvátok számára oly értékes kincset elviszi, és csak az új tulajdonos becsületszóval megerősített ígérete vigasztalja, hogy a nádor útján a könyv a Magyar Nemzeti Múzeumba fog kerülni. E sorok alá Nemes - még nehézkesebb latinsággal - odaírta, hogy Fodróczy úrral nem értették meg pontosan egymást. Ő csak annyit ígért, hogy a könyvet Jankovich Miklós útján igyekszik majd a nádornak eljuttatni. (Azt nem tette hozzá, hogy tisztos árért.)

Ennek a gyűjtőútjának egyik nevezetes darabja az 1574-ben megjelent Huszár Gál-féle *énekeskönyv*, amely annyi bonyodalmat okozott a 16. századi protestáns énekeskönyvek bibliográfiájában. Címlapja hiányzott, így sokáig azt hitték róla, Beythe András prédikátornak az énekeskönyve. A hiedelmeknek, találgatásoknak tág tere nyílt, mert a könyvről úgy tudták, hogy Jankovich gondnokának, Nagy Istvánnak hagyatékából nyoma veszett. Amikor pedig századunk elején rátaláltak, már nem tudták, hogy ez az a Nagy Istvánnál elveszett könyv, amelyet végre kézbe tudtak venni. Így sikerült kideríteni, hogy Beythe Andráshoz semmi köze sincsen. A következő érdekes Literáti-bejegyzés olvasható benne: „Ezen szép maradványt leltem Felsőőrbe, igen nagy munkával és fáradsággal, mivel az egész nagy helységet csaknem házról-házra összejártam, míg ráakadtam 1841. Nemes.”

Egyik gyűjtőútja során érte a halál Komáromban, 1842. Szeptember 19-én. A hagyatéki leltár szerint erre az útra Jankovich Miklóstól 1120 forintot vett fel, Jerney János nyelvésztől - akivel rövidesen találkozni fogunk - 500 forintot, bizonyos Pap Józseftől 50, és Gamauf Henriktől ugyancsak 50 forintot. A Nemzeti Újságban megjelent nekrológja fő érdeként említi, hogy gyűjtőútjain „főképp a hazánkból elragadott, vagy kiköltözött régiségeket a tudatlanság vandál körmei közül visszahozta”. És ezzel a disztichonnal búcsúztatta:

A' sír alatti világ megijedt, fölkölti halottit
Hű támasztónk, s őt hirtelen elragadá.

23
A HAMISÍTÁSOK
ÉS LITERÁTI NEMES SÁMUEL

Óh jer, *mulattass* engemet,
Hunyó dicsőség lantosa;
Érdekli mostan lelkeket
Borongó ég, kihalt tusa,
Emlékhalom a harc fián,
Ki az utolsók közt esett el,
Remény nélkül... Jer Ossián,
Ködös, homályos énekeddel.

Osszián... A világirodalom leggrandiózusabb hamisítványa, amelynél *Ősszel* című költeményében Arany János a fenti sorokban keresett vigasztalást egy évvel Segesvár után.

Közel két évszázaddal aztán, hogy I. Erzsébet angol királynő a vérpadra juttatta Stuart Mária skót királynőt, az ébredező romantika jegyében erősödni kezdett a skót nemzeti öntudat. Ez szárnyat adott a vágyaknak, hogy büszkélkedhessenek az ősi kelta irodalom valamilyen emlékével. A 18. század közepén a skót James Macpherson elhatározta, hogyha ilyen nem maradt is fenn, de kellett lennie - tehát megcsinálja. Meg is született a 3. században „élt” Osszián eposza, amelyet - mint mondta - a nép száján élő dalokból szedett össze. Az *Iliásszal* vetekedő mű, lelkendeztek a skótok, és pénzt adtak össze Macpherson számára, hogy találja meg a skót *Odüsszeiát* is. Megtalálta, s az ünnevelt tudós dúsgazdag ember lett. Csak halála után derült ki, hogy művei hamisítványok, csak úgy hemzsegnek bennük a bibliai, homéroszi és miltoni reminiscenciák. Hasonló romantikus lelkesedés vezette például nálunk Thaly Kálmánt, amikor a múlt század második felében „eredeti kéziratokból és szétszórt nyomtatványokból” kiadott *Régi magyar vitézi énekek* című könyvébe a hiteles kuruc dalok közé a kuruckor iránti lelkesedésből saját költeményeit is becsempészte. Így ítélendő meg néhány évtizeddel előtte Horvát István délibábos nyelvészkedése, bár annak háttérében sem hamisítvány, sem anyagi érdek nem állott. Nagyjából vele egy időben már a hamisítástól sem visszariadó honfiúi lelkesedés vezette a cseh Josef Lindét 1814-ben a *Wysehradi ének* megtalálásában, vagy kortársát Václav Hankát, amikor „ócseh előidőkből származó” emlékekre bukkant.

Ne gondoljuk azonban, hogy a nemzeti romantika korának letűnte egyben a nemzeti múltra vonatkozó hamisításoknak letűntét is jelentette. Éppen napjainkban kevert meglehetősen vihart a hamisítások egyik legérdekesebbike, a *Kassai kódex*. Különlegessége, hogy - legalábbis hamisított tartalmával - sohasem létezett.

Fehér Mátyás Jenő 1967-ben és 1968-ban kiadott Amerikában két könyvet a magyarországi sámáninkvizíció történetéről. Adatai élénk visszhangot keltettek hazai tudományos körökben is. Új, eddig ismeretlen szeleteket mutatott be középkori művelődéstörténetünkől, és forrásként egy bizonyos *Kassai kódexre* hivatkozott.

Közlése szerint ezt a régóta lappangó kódexet még 1556-ban az ottani domonkos perjel helyezte letétbe a városi tanácsnál. Egy részének 17. századi másolatára - írta - 1944 őszén talált rá egy felvidéki plébánia lomtárában, és a következő év elején a háborús események során Budapestre menekítette a domonkosok rendházába. Itt a rend 1950-ben történt felszá-

molásával a kódexnek nyoma veszett. Még szerencse, hogy egy részéről Kassán fénykép-felvételeket csináltak, más részeit pedig Fehér lemásolta. Legalábbis ezt állította, hozzátéve, hogy a kassai fényképeket nem találják ugyan, de jegyzeteit utána küldték nyugatra a kódex kötéstáblájából előkerült néhány érdekes töredékekkel együtt.

Fehér két könyve sok olyan különös adatot tartalmazott, amelyet megnyugtatóan csak az eredeti latin szövegek ismeretében lehetett volna tisztázni. Ennek kiadására azonban a szerzőt nem lehetett rávenni. Pedig a vállalkozást a Magyar Tudományos Akadémia is segítette volna, és magának Fehérnek is rendelkezésére állt Amerikában egy saját maga által szerkesztett történelmi folyóirat. Egyre szorongatottabb helyzetbe kerülve, nyakánál fogva rángatott elő érveket a soha nem látott kódex hitelessége mellett. Fénymásolatban bemutatott néhány régi írást azzal, hogy ezeknek hátlapjára írta a kódexből kimásolt részeket. Ugyanígy leköszölte a kötéstáblában talált leleteket. Az egyik egy 1500 tájáról származó levéltöredék, a másik egy „felvidéki búcsúlevél”. Ezekről Borsa Gedeon kimutatta, hogy a szakirodalom már régen közölte mindegyiket fakszimilében. A búcsúlevélen még azokat az árulkodó írásnyomokat is felfedezte, amelyek kétségtelenné tették, hogy Fehér egy unikum példánynak a fakszimiliáját használta. Ha ő ezt eredetiben áztatta volna ki kötéstáblából - valószínűleg Gutenberg sajtója alól kikerült egyleveles nyomtatványról lévén szó -, az érte kapott pénz bőven mentesítette volna a hamisításra való fanyalodástól.

Nem is szólva arról, hogy mindezek az érvek a *Kassai kódex* hitelességének szempontjából semmit sem jelentettek. Valóságos személy volt-e Hamupipőke? Ezt nem lehet azzal bizonyítani, hogy előkerült egy régi női cipő, amelynek a párja hiányzik.

Ha Fehérnek valóban lettek volna kimásolt latin szövegei, ezek közlésével játszva tisztázhatta volna magát. Ő ehelyett támadott. Akárcsak a sumér-magyar rokonság megszállottai, ő is a nyugati hemiszférán élő egyes magyarok érzelmvilágát vette célba: ha már nem tudott előállni érvekkel és bizonyítékokkal, az ellenvélemény képviselőit egyszerűen a magyarság ügyének elárulásával vádolta.

A *Kassai kódex* szövegének publikálásával Fehér egy tragikus végű közúti baleset következtében véglegesen adós maradt.

E korunkba vezető kis kitérő után térjünk vissza a 18. századba. Akkoriban egy másik felvidéki darab, a *Gellei imádságos könyv* keltett - még jóval Horvát István fellépte előtt - nagy szenzációt.

A Pozsony megyei Gelle plébánosának, Kalló Antalnak egy 1777-ben kelt levele arról adott hírt, hogy él falujában bizonyos Ketskeméthy nevű öreg, aki ismeretlen betűkkel írt különleges imádságos könyvvel rendelkezik. Ő az öregtől annak olvasását megtanulta. Azután előbb ábécéjét gondosan leírta, majd az egész könyvet lemásolta. Szerencsére - írta -, mert Ketskeméthy zarándokútra indult Mariazellbe, magával víve értékes imakönyvét is, és az útról nem tért vissza. Így a különleges nyelvemlék eredetijének nyoma veszett, a gellei imakönyv eltűnt. Csak két másolati példánya maradt fenn, az egyik az Akadémia könyvtárának kéziratárában, a másik a marosvásárhelyi Teleki-tékában. A másolat latin címet kapott, amely magyarra fordítva így hangzik: „Mindennapi imádságok könyvecskéje, mely egy tisztas öregeremé volt; szittya-magyar betűkkel található benne Szent Atanáz hitvallása, a Miatyánk, az Üdvözlégy, a Hiszekegy, a Tízparancsolat és a Confiteor a bűnbánati zsoltárokkal együtt; mindez zsidó módra jobbról balra írva, abécéje pedig a következő lapon.”

A „nyelvemléket” a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb alakja, Révai Miklós valódinak tartotta, és ugyanígy foglalt állást később a jeles irodalomtörténész, Toldy Ferenc is. Szinte szembeszállt saját megállapításával, amely szerint a betűk mivolta „tetemes újításokon

mehetett immár keresztül, mert az írásmód az új-magyarhoz van alkalmazva, s maga a szöveg a múlt századnál nem régiebb”. Szabó Károly mutatta ki azután - aki nemcsak jeles bibliográfus, de középkori történelmünk kiváló művelője is volt -, hogy a gellei imádságos-könyv gyatra koholmány, melynek egyetlen betűje sem egyezik a székely rovásírás jeleivel. Amellett szövege szóról szóra követi Kájoni János 1676-ban megjelent *Cantionale catholicum* című művét, sőt még annak „modern” helyesírását is. Ilyenek például az y-nal kapcsolt betűk, amelyek a rovásírásban ismeretlenek. E szakvélemény alapján ma joggal arra lehet gondolni, hogy a koholt betűkkel és a felfedezés koholt körülményeivel papok akarták megtréfálni Hájos István kecskeméti piarista tanárt; ő aztán írt is a könyvről egy kéziratban maradt tanulmányt, amelynek latinból fordított címe így hangzik: *A szkíta-hungarus-magyar-székely nyelvnek tüköre*.

Ebben az esetben tehát a tréfacsináló kedv nyargalta meg a romantikus lelkesedést, de a hamisítások mögött legtöbbször kétségtelenül az üzleti érdek áll. Amióta világ a világ, pontosabban amióta ipar és kereskedelem létezik, azóta foglalkoznak az emberek hamisításokkal. Egyben azóta jelent gondot azoknak felderítése, leleplezése és a hamisítók ellen való védekezés. Közismert jelenet például történelmi színművekben, filmekben, hogy a kalmár vagy a szolga beleharap a kapott aranypénzbe, bízva fogainak ítélőképességében, eldöntendő, hogy nem aranyozott fémek akarnak-e rászógni. A ciszterci rend középkori okleveleiben meglepve olvashatjuk, hogy mennyi gondot okozott angliai apátságainak a posztóhamisítás. Az akkor még mezőgazdaságból és az arra támaszkodó iparból élő ciszterciek az egyre tökéletesedő kallómalmaik segítségével olyan kiváló minőségű posztót tudtak előállítani, ami versenyen felül állt a piacon. Természetes, hogy a kontinensen kereskedő angol kalmárok minden posztóra igyekeztek ráfogni, hogy ciszterci termék, rontva ezzel a derék szerzetesek hitelét. Ugyanígy ismerünk tudós munkákat, amelyek vaskos kötetekben foglalkoznak légiónyi hamis középkori oklevél felderítésével. Ma már tudjuk például, hogy II. Szilveszter pápának 1000. március 27-én kiadott híres bullája, amelyen a magyar királyok kegyúri joga alapult, a valóban meglevő gyakorlat okmánybeli megerősítését szolgáló, egészen újkori, 1576 után készült hamisítvány. Ilyesmik készítése a középkorban fejlett „iparág” volt, hiszen birtokok szerzésére, kiváltságok megkaparintására adott jogcímet testületeknek és családoknak. Jóval később pedig, a romantika korában - mint láttuk - a régi dicsőség bearanyozására, a nemzeti történelem meghamisítására állítottak elő írásos hamisítványokat.

Hiába, vágy él az emberekben az ilyen dicső emlékek iránt. Amit szeretnénk hinni, azt szívesen el is hisszük. Az üzleti érzék pedig készséggel nyergeli meg az ilyen vágyakat. A Teleki-téka híres Servet-példányáról szólva megemlítettük, hogy a máglyára került orvos és hittudós műveinek ritkasága miatt első könyvét már 1531-ben eredetinek hamisítva újra kinyomtatták.

A hamisításba mint „melléküzemágba” bekapcsolódott Literáti Nemes Sámuel is, és alakját igazán ezek a hamisítások tették nem annyira híressé, mint inkább hírhedtté. Gyűjtőútjain könnyen tudott összeszedni régi pergameneket, papírokat, amikre aztán rozsdás tintával jól-rosszul utánzott régi betűkkel magyar, latin, német, szláv szövegeket gyártott, sőt még ősmagyar, tatár és kínai betűkre is vetemedett. Ezeket aztán például könyvtáblába ragasztva fedezte vagy fedeztette fel, vagy más úton-módon „régiesítette”. Ismeretes módszer volt akkoriban például e célból egy ideig csizmában hordani a pergament. Amikor látta, hogy ilyesmikkel még tudósokat is meg tud téveszteni, ugyancsak kedvet kapott gyártásukhoz. Első hamisítványát, egy, a kínai íráshoz hasonló jelekkel írt lapot 1830-ban adta el Jankovich Miklósnak, az utolsók már halála után bukkantak fel különböző helyeken.

Legismertebb hamisítványa az *I. András korabeli imádságok*, amelyek Klagenfurtban „talált”, 1842-ben. Jankovichnak adta el, majd egy évtized múltán a kor neves őstörténésze és nyelvésze, Jerney János tanulmányt írt „e páratlan nemzeti kincsről”. Külsőjét így írta le: „Bekötése e könyvnek sokkal későbbkori s megújítását árulja el. Háta ugyanis bőrhártyával van behúzva, tábláját pedig ösnyomati latin és szláv nyelvű, vallásos dolgokat tárgyzó levelekből össze-ragasztott boríték képezi: minek külsejére mind a két tábla színén ismét bőrhártya boríték lőn ragasztva, oly módon, hogy a felső, vagyis a könyv előlapjánál oldalán magyar, alsó, vagy véglapjánál részén latin szövegű, elég homályos régi irat vehető észre; következőképp e két külső borítéki hártya a könyvvel, vagy annak tartalmával legkisebb kapcsolatban sem áll, hanem észrevehetőleg újabb időkben alkalmazott táblaborítékul.” Szövegét összehasonlította Szent István és Kálmán korából származó oklevelekkel, külföldi kódexekkel, ezekből és a pergamen állapotából is régiségére következtetett. Eredményeit abban összegezte, hogy az I. András korabeli imák eredetiségében nem lehet kételkedni: a diplomatikai szabályok szerint a kor kívánatainak mindennemű kellékeit magán viselő régiség. „Minek következtében e páratlan nemzeti kincsünk eredetiségét, ha valakinek netán eszébe jutna kétségbe vonni, vagy akárminő szellemtől ingereltetve legkisebb gyanúval illetni: annak nehézségeit s kétségeit eloszlatni, továbbá is felvilágosítani, minden időben késznek nyilatkozom, sőt védelmezőül föllépni legszentebb kötelességemnek tartandom.” Előszóval együtt magyarázatai nyolcvanegy oldalas értekezéssé bővültek ki, melyben a legnagyobb könnyűséggel siklott el a szemmel látható és kézzel fogható nyelvészeti képtelenségek fölött. Jerney János hitelére a nyelvemléket Toldy Ferenc is valódinak tartotta, de aztán kezdtek kétségei támadni. Végül is 1866-ban Szabó Károly határozottan hamisnak nyilvánította.

Ez idő tájt figyelt fel az Országos Széchényi Könyvtár akkori vezetője, Mátray Gábor a főleg Literáti halála után felbukkanó hamisítványokra, és igyekezett azokat összevásárolni, hogy kivonja őket a forgalomból. Ezek közül több még annak idején Jankovich Miklóshoz került, de írásuk, anyaguk, rajzuk miatt már ő is gyanúsaknak, sőt hamisaknak tartotta őket. Főbb említettük Literáti kínai írásos első hamisítványát, amelyen ezek a szavak olvashatók: „Ezt a pogán írást a Toroczkói jukba lelte a fiam 1702 eszendőben.” Hátoldalára Jankovich az aláírásával együtt feljegyezte: „Az 1830 esztendőben Pesten Literáti Nemes Sámuel gyűjteményéből szerzem ezen másoknak megtsalására tudatlanul koholt levelet. Melynek hamis voltát a bőr is, melyre az írás igen késői vízfestéssel tudatlanul mázoltatott és könyvnek borítékja jeleit fenntartotta, nyilván bizonyítja.” Hamisításainak együgyűségén csak valamennyire jártas ember is azonnal átláthatott. Mintha előgyakorlatok lettek volna ahhoz a már gondos munkához, amellyel az I. András korabeli imádságokat készítette.

Az összevásárolt hamisítások között szerepelnek 15. századi térképek, amelyekre Mátray ráírta, hogy „in fabrica Samuelis Nemes Literáti”, tehát Literáti Nemes Sámuel műhelyében készültek. Egy 1301-ből származó magyar képes krónika azonban eleinte Mátrayt is megtévesztette, noha benne a képek inkább modern akvarellek benyomását keltették. Viszont egy 1458-ból keltezett német szövegű, Magyarország megyékre osztott térképét és Árpádtól kezdve az uralkodók arcképét ábrázoló művön megint ott található a megjegyzés: „A szakmunkák pénztárából, hogy a nemes Literáti Sámuel-féle hamisítványok lehetőleg együtt legyenek, még két hasonló kézírattal együtt 5 osztrák értékű forinton megvásároltatott.” Egy 16. századi selmebányai kódexbe Mátray írta be, hogy a benne levő „magyar töredék s a közbeszótt magyar versezet gyanúsak s újabbkori író gyártmányának látszik lenni”. Ezt a kódexet 1857-ben vették Raitsits Ferenc ügyvédől, aki Literáti Nemesnek a Jankovich családnál nevelkedő lányát vette feleségül.

Ez a név egyébként - olykor „Literáti Nemes örökösei” formában - számos hamisítványnál szerepel eladóként. Ami esetleg arra utal, hogy Literáti Nemes kezdő antikvárius korában tájékozatlanul felvásárolt hamisítványokat, amelyeket aztán nem adott tovább, amikor rájött hamis voltukra. Vagy esetleg a vő próbálta ilyen megoldásokkal apósa jól bevezetett üzletét folytatni? De minek is mentejük ezt a székely góbét...

A Literáti-hamisítványok már - több itt nem ismertetett darabbal együtt - békésen szunnyadoznak az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, és érdekes módon napjaink botcsinálta nyelvészei mutatnak érdeklődést irántuk. A Mátray által összevásárolt darabok között azonban nincs ott Literáti Nemes egyik leghírhedtebb darabja, a *Turóci fakönyv*, amelyről csak feltételezik, hogy az ő hamisítványa. 1839-ben a Dunántúl, Stájerország és a Felvidék bekalandozása során Szentkereszten Cserven kanonok egy „hunus írásról” készült másolatot mutatott neki. A kanonoktól úgy értesült, hogy az eredetije Turóc megyében van, és nyírfakéregre írt szövegét a kanonoknak sikerült is elolvasnia. Abban az évben erről a szenzációs leletről újsághír is jelent meg, amelyre felfigyelt Jerney János. Írt a szentkereszti plébánosnak, akitől megkapta másolatát, és a Bél Mátyás által közölt hun-székely ábécé alapján megfejtette szövegét. A plébános szerint az ősrégi Raksányi család levéltárában bukkantak rá, és a több darabra töredezett sötétbarna nyírfakéregre koromfekete tintába mártott éles író tollal írt eredetit oda is adta az Akadémiának. A 21x13 cm nagyságú nyírfa hártya 127 olyan személynek a nevét sorolta fel, akiknek fele abban a hiteles okiratban is szerepelt, amely 1391-ben vette számba Turóc megye nemeseit. A szövegben a neveken kívül mindössze hat egyéb szó fordul elő.

A folytatást szinte már előre tudjuk. Jerney János magyarázatokkal együtt kiadta másolatát. Némi fenntartással élt ugyan, de Toldy Ferenc már úgy foglalt állást, hogy az egész „a legnagyobb régiségre mutat, és a leghitelesebbnek látszik”. Utána következett 1866-ban Szabó Károly. Szerinte gyanús az íráshordozó nyírfahéj, a tinta frissességére valló koromfekete szín, a betűk kerekése, amely inkább hasonlít a Bél Mátyás által közölt rovásírás betűihez, mintsem a régi rovások ridegségéhez. Akárcsak a *Gellei imádságoskönyv*, ez is használ kétjegyű magánhangzókat, amelynek nyoma sincs a régi székely írásokban, mint ahogy annak sem, hogy ezek a betűk a székelyektől a Felvidékre is eljutottak volna. Az pedig, hogy az egész iratban egyetlen összefüggő mondat sincs, arra utal, hogy a hamisító nem bízott nyelvtörténeti tudományában. Amellett a hat előforduló köznév sem egyezik az oklevelekben szereplő alakjaival. Képtelenség - foglalta össze eredményeit Szabó Károly -, hogy ez az irat a „turóc megyei vétizlő nemeseknek” valódi névjegyzéke legyen. Már maga a „vétiz” szó is koholmány, az oklevelek csak a „vitiz” vagy „vitez” alakot ismerik. Egyébként a fakönyv - mint említettük - nem került a Mátray által összevásárolt Literáti-hamisítványok közé. Mai holléte ismeretlen, mint ahogy készítőjében is csak gyanítják Literáti Nemes Sámuel.

A *Turóci fakönyv*nél is rejtélyesebb irodalmunkban a *Rohonci-kódex*. Ezt a nyelvemléket, 30 000 kötetnyi könyvtárával együtt, gróf Batthyány Gusztáv 1838-ban ajándékozta a Magyar Tudományos Akadémiának. Megfejtésével hazai és külföldi tudósok hiába próbálkoztak. Tízszer annyi írásjelet használ, mint amennyi az ábécé betűiben általában szokásos, és azok is minden következetesség nélkül sorakoznak egymás mellé. A köztük található rajzok imakönyvet sejtetnének, de ezek együgyűsége is a hamisítás mellett szól, akárcsak a tinta régiségét utánózni akaró szépiafesték.

„Vexier-kódex”, így nevezte el egy innsbrucki professzor, a „nyaggatást” és az „ugratást” egyaránt jelentő vegzálás szóra célozva. Ki más mondta volna ki a végső szót, mint a jó Szabó Károly: „Ezen kódex is, valamint a Jerney által igaz gyanánt árult I. András korabeli két

magyar imádság, melyek kézzelfogható koholmányok, a koholási készségéről és ügyességéről ismert Literáti Nemes Sámuel kezéből került.”

Literáti Nemes egyéb műkincseket is hamisított. Bár könyvünk elsősorban könyvekkel és kéziratokkal, illetve ilyenek gyűjtőivel foglalkozik, nem tudjuk megállni, hogy ide ne iktassuk az újságíró Tóth Béla egyik visszaemlékezését.

„A budapesti egyetemi ifjúság hatvanas bizottsága 1876 novemberében elhatározta, hogy Abdul Kerim basa török főhadvezérnek díszkardot küld a szerbeken Gyunisznál aratott győzelméért. Alig terjedt ennek híre, báró Baldácsi Antal, a lelkes öreg hazafi, rögtön felajánlotta a bizottságnak egy, a díszkardhoz alkalmas »nagyértékű, régi keleti pengét«. (Pontosan tudni vélték még azt is, hogy 16 000 forintot ér, és Abdié, az utolsó budai basáé volt.) Az ifjak hálásan fogadták az ajándékot, s már-már átadták a csiszárnak, hogy belőle készítse a díszkardot, mikor én azt mondtam, hogy mégis jó lesz előbb azt a pengét szakértőnek megmutatni. Mondtam pedig ezt azért, mert a penge még az én avatatlan szememben is gyanúsnak látszott. Először is az acélja igen hitvány volt, kovácsolása durva, formája órmótlan; keleti munkához teljességgel nem hasonló. Másodszor a rajta levő arab írás is szokatlannak tűnt fel; igen nagy és elmosódva beétegetett betűk. Arannyal vagy ezüsttel való berakásnak semmi nyoma. Ellenvetéseimet a bizottság kedvetlenül fogadta. Minek megsérteni a derék Baldácsi bárót? Inkább örüljünk, hogy ilyen nagyértékű régi pengéből lesz a díszkard. Ahhoz az argumentumhoz folyamodtam hát, hogy legalább olvastassuk el Vámbéry tanárral az arab szöveget; mert azt elvégre is illik tudnunk: mi van a kardra írva; Pulszky Ferenc pedig határozza meg a korát. Így lett, hogy a pengét rám bízta: vigyem el Szegvári Ernő társunkkal a két tudóshoz. Vámbéry Ármán első pillantásra kijelentette, hogy az a penge nem keleti készítmény, a rajta levő írás meg értelmetlen habarék: többé-kevésbé ügyetlenül pingált arab betűk, összefüggés nélkül egymás mellé rakva; egyetlen értelmes szót sem lehet belőlük kisütni. Pulszky Ferenc meg jóízűen kacagva így kiáltott fel: »Ez a régiséghamisító Litterati Nemes Sámuel műhelyéből került ki! Valami rossz erdélyi penge lehet, melybe az imposztor holmi ákombákompokat tétetett.« Így lett, hogy a kardot köszönettel visszaadtam Baldácsi bárónak. Hol lehet most, nem tudom. A török főhadvezér díszkardját aztán egy Mária Terézia korabeli, apostoli keresztes törökverő pengéből csináltatták meg. Furcsa volt az is; de legalább nem együgyű hamisítvánnyal tiszteltük meg a basát.”

Igaztalanok lennénk azonban, hogy a hamisítások alapján pusztán „imposztornak” bélyegeznénk Literáti Nemes Sámuelre. Való igaz, hogy aki egyszer gyanúba került, azzal szemben fenntartással kell élnünk. Emlékszünk még rá, amit egyik előző fejezetünkben a Batthyány-Misszáléval kapcsolatban írtunk. Literáti kezén került elő, éppen emiatt eredetiségét gyanúba fogták, míg hosszas vita után Radó Polikárp megnyugtatóan nem tisztázta eredeti voltát. Sok értékes anyagot is gyűjtött, és hisszük, hogyha majd közgyűjteményeink anyagát a provenienciája, a származás szempontjából részletesebben feltárják, Literáti Nemes Sámuel érdemei még inkább ki fognak domborodni.

Vádként szokták felhozni ellene azt is, hogy gyűjtőútjai inkább rablóhadjáratok voltak. Ma már ezt is másképp kell megítélnünk. Gondoljunk csak arra, hogy nem sokkal halála után a szabadságharc zavaaraiban hány középkori oklevél pusztulhatott el főleg Erdélyben, falusi udvarházak almáriumának fiókjaiban hanyódva. Vagy gondoljunk a második világháború végjátékának zűrzavaraiba, amelynek során például megtizedelődött a körmendi Batthyány-levéltár. Eljárásában etikailag sok minden kifogásolható, de „rablóhadjáratai” eredményeképp sok minden biztonságosabb közgyűjteménybe került. A következő fejezetben szólunk majd Jankovich kor- és gyűjtőtársáról, Nagy Istvánról. Értékes kéziratok mellett sok olyan könyvet összegyűjtött, amely a *Régi magyarországi nyomtatványok* című kiadvány unikum példányait

képviseli. Ezek az örökösök kapzsisága, az akkori hivatalos szervek szűkkeblősége miatt idegenbe vándoroltak. Pedig ha Literáti előbb éri őket, a Jankovich-csatornán keresztül minden bizonnyal az Országos Széchényi Könyvtár polcaira kerültek volna.

Minden műkincs legbiztosabb helye a közgyűjtemény. Ezzel kapcsolatban eszünkbe jut régvolt fizikaórák egyik kísérlete: lycopodium-port szórunk az egyik szélével vízszintesen felerősített vékony fémlapra, majd ennek szélén végighúzzunk egy hegedűvonót. A keltett rezgés hatására a szanaszét heverő por szabályos ábrákba rendeződik. Még kontár műgyűjtők munkája is ehhez a jelenséghez hasonlítható. Rendezetlen családi levéltárakból, elhanyagolt magánkönyvtárakból, padlásokból, fészerekből - sőt néha disznóólból - hordták össze az anyagot, hogy mint lycopodium-port szórják rá a tudományos kutatás lemezére. E fáradozásuk révén az eddig ismeretlen anyag valami módon rendeződik, nyilvántartottá, a tudományos kutatómunka számára hozzáférhetővé, s előbb-utóbb valamelyik közgyűjtemény szerves részévé válik, ami megmaradását is jobban biztosítja. E munka feltétlenül hasznos a tudomány számára, még akkor is, ha elsősorban anyagi rugók mozgatják.

Ezek figyelembevételével kell megítélnünk Literáti Nemes Sámuel munkásságát. Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az ő korában a „történelmi érzék” még egészen mást jelentett, s végeredményben a hamisítványok - nem is biztos, hogy mindegyik az ő kezéből került ki - a műkereskedelem nagy figyelmet igénylő, kipusztíthatatlan hordalékai közé tartoznak. Megtalálhatók a világ leghíresebb történelmi, művészeti vagy akár természettudományi gyűjteményeiben is szakmai megszállottság, patrióta buzgóság, sovinizmus vagy egyszerűen üzleti haszon termékeként.

Bármennyire üzletember volt is Literáti Nemes Sámuel, őt is fűtötte az a korára jellemző nemzeti lelkesedés, amelyet így fogalmazott meg Jankovich Miklóshoz Grazból írt levelében, a János főherceg által alapított ottani múzeum megtekintése után: „Az egész Johanneum pigmaleoni dolog - más lesz a Pesti Museum!”

24
NAGY ISTVÁN
1800?-1863

Nevével Jankovich Miklós gyűjtőmunkájával kapcsolatban találkoztunk, amikor említettük, hogy az élete végén csődbe került neves gyűjtőnek ő lett a „tömeg gondnoka”. A két embert egyébként baráti szálak fűzték egymáshoz, a jó huszonöt évvel fiatalabb Nagy István feltehetőleg Jankovichtól kapta gyűjtőmunkájához az első indításokat.

Pontos születési évét nem ismerjük, 1863-ban bekövetkezett halálakor a gyászjelentés 62, a Szinnyei-féle életrajzi lexikon 64 évesnek mondja. A közéleti pályán, 25 éves korában Pest megye szolgálatában találjuk mint aljegyzőt, majd később mint főjegyzőt. Ebből a beosztásból hagyta ott 1841-ben a megyei szolgálatot, és ment át a királyi táblához. Ezek arra utalnak, hogy jogi végzettséggel rendelkezett, bár iskolázásáról közelebbi adataink nincsenek. Mint alapító tag kapcsolódott be a Széchenyi kezdeményezésére 1830-ban alakult Országos Magyar Gazdasági Egyesület életébe, ahol élete végéig tevékenykedett, s ő kezdeményezte Pesten az országos központi faiskolát és gyümölcsöskertet. A gazdálkodással, különösen a gyümölcs-termeléssel élete végéig nagy kedvvel foglalkozott dabi birtokán.

Mint megyei tisztviselő a Marczibányi-alapítvány révén kapcsolatba került a tudományos és irodalmi élettel is. A Marczibányi-jutalom odaítélésében ugyanis a döntést - míg az Akadémia át nem vette a kezelését - Pest megye bizottsága hozta, s az ezzel kapcsolatos ügyeket intéző megyei küldöttség jegyzője, az 1840-ből reánk maradt iratok szerint, akkor ő volt. A küldöttség tizenöt tagja között ott találjuk „Tábla Bíró Jankovich Miklós” (1773-1846) nevét is. Talán így kezdődik ismeretsége a neves műgyűjtővel. Ránk maradt levelezésükből a legrégibb keltezésű 1837-ből való, de ennek jellege már régebben fennálló kapcsolatra mutat.

Nagyon érdekes Nagy Istvánnak az a levele, amelyet 1842-ben írt Jankovichnak Karlsbadból. Beszámol, hogy odautaztában megnézte a feldsbergi kastély nevezetes képgyűjteményét, benne Correggiótól a *Pásztorok imáadását*, amely „20 000 pengő forintot szereztetett meg”, továbbá a kastély érdekes bútorait. Prágában - írja - felkereste a premontreiek Strahov néven ismert nagy könyvtárát, „melyben magyar régiségekről tudakozódván Gyöngyösi *Charicliája*, Kisfaludy Sándor *‘Himfy Szerelmei’* és Károlynak *Magyar Bibliája* e következő reáírás tekintetéből engem igen meg lepott: Sum ex libris... Zuzannae Balassy de Gyarmat 1633. Zádvar 1. Octobr.” Majd megemlíti, hogy ez utóbbi könyvet a bejegyzések szerint „Emericus Stankovich Can. Zabradoriczensis” adta a könyvtárnak. Felfoghatjuk ezt a levelet merő udvariasságnak, amennyiben arról ír, ami a címzettet érdekelheti, de felfoghatjuk a műgyűjtő kissé még dilettáns érdeklődésének is: érdeklik az árak, a műkincsek, a könyvek - bár megjelenési évüket még nem tartja szükségesnek közölni (A Gyöngyösi-féle *Charicliának* például akkor már öt kiadása volt).

A Jankovich és közte lévő kapcsolat jellegére érdekesen világít rá az a keltezés nélküli levél, amelyben „Drága jó barátom” megszólítással, s „Alázatos szolgáló s barátja” aláírással 300 forintot kér kölcsön Jankovich, „mely [...] kérésém iránt üzenetét szóval feleségem által bizodalmasan kikérem Tekintetes Úrnak”. A borítékon: „Tekintetes Nagy István Fő Nótárius Úrnak, Drága jó Barátom Uramnak tisztelettel Pest”, majd Nagy István följegyzése: „Ezen levélre adtam 300 pengő forintot [...]” Jankovich 1844. január 10-én kelt végrendeletének egyik végrehajtójává is őt teszi meg, s a végrendelet is hozzá kerül letétbe.

Kapcsolatukat nem zavarja meg az a körülmény sem, hogy az élete végén csőd alá került Jankovichnak Nagy István lesz a „tömeg gondnoka”, ő utalta ki számára a pénzeket. A fennmaradt sok nyugta közül az egyik így szól: „Nyugtatvány 65 pengő forint 30 krajcárról [...] amelyet Tekintetes Nagy István Úrtól a nála levő kasszámból részemre folyó Martius 15-től Martius 31-ig járó élelmezésemre... mai napon felvettem. Pesten Martius 1845 W. Id. Jankovich Miklós olyan nyilvános reservátával, hogy mivel ezen summa pénzzel én sem magam részéről sem hitvesem részéről tökéletesen azért mivel nem elégséges meg nem elégedhetek, a szükséges élelmezésre elkerülhetetlen fordíthatandó jövedelmeket ezentúl is meg kívánhatom.” Úgy látszik, a gyászjelentés nem csupán a nekrológok szokásos túlzásával említi róla, hogy „e férfiú volt azon ritka tünemények egyike, ki a mindenfelőli heveskedések és botlásokat nyugodt tapintattal tudta mérsékelni”.

Jankovich halála után ő adta át az örökösöknek a végrendeletet, s ő utalta ki az 570 forint temetési költséget is.

A végrendeleti végrehajtót az örökség egytized része illette meg. Nem tudjuk, hogy Nagy István milyen mértékben élt ezzel a jogával, de két bejegyzése is azt mutatja, hogy ezen a címen került hozzá Jankovich gyűjteményének egyik-másik darabja. Egy hosszabb bejegyzés II. Rákóczi Ferenc protokollum-könyvének kötetábláján belül így szól: „Ezen Jegyző könyvet meg tartottam magam számára, mint boldogult Jankovich Miklós úr végintézete által, végrehajtói illetőségem tized részébe való szabad választásra feljogosított végre hajtó. Nagy István 1852.” Egy másik, rövidebb Monoszlóy Andrásnak a szentképek tiszteletéről szóló, Nagyszombatban 1598-ban megjelent könyvében olvasható: „Jankovich Miklós úr 1/10 hagyománya.”

Gyűjteményének több más darabja is Jankovichtól származott, ha nem is találunk bennük a végrehajtói tizedre utalást. Így például Sándor István *Magyar könyvesházának* a gyűjtő bejegyzéseit tartalmazó példánya, amely valószínűleg ösztönzőleg hatott rá, és sikerrel vezette számos régi unikum megszerzésében. Ez a példány sajnos elkallódott, pedig gyűjtőmunkájáról minden bizonnyal igen értékes képet nyújtana. Továbbá Ozorai Imre az előzőekben már említett ritka könyve, amely Krakkóban jelent meg 1535-ben magyar nyelven, csak latin címmel: *De Christo et eius ecclesia*. Kéziratgyűjteményének az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető mintegy 15 darabja közül kettő származik Jankovichtól, közte a fentebb már említett Rákóczi-féle protokollum-könyv.

Gyűjtői kedvéhez Jankovich példája és hagyatéka adta a döntő lökést, és természetesen a közpályán való emelkedése révén nyert anyagi lehetőségek: főtörvényszéki ülnök, majd az úrbéri bíróság elnöke lett, és nem sokkal halála előtt királyi hétszemélynök. Gyűjtői munkásságának részleteiről azonban kevés adattal rendelkezünk. Sylvester János *Új testamentum magyar nyelven* (Bécs 1574) című könyvében ott áll bejegyzése, hogy 1857. január 28-án Kucsera Lőrincztől vásárolta, s előzőleg Kulcsár Istváné volt. Érdekes ebből a szempontból Amadé László és mások énekeinek egykorú kéziratok példánya, amelyről úgy látszik, hogy valaki kellő üzleti szellemmel levélként adta el neki. Ugyanis majdnem minden levélen ott áll Nagy István bélyegzője, több helyen pedig a meg nem száradt bélyegzőtől esett folt, holott a vele szemben levő lapon nincs is bélyegzés. Ez azt mutatja, hogy az anyag levelenként gyűlt össze, az egyes leveleket rögtön lebélyegezte, s csak később tudta azokat megfelelő sorrendben összefűzetni.

Hasonló üzleti szempont közrejátszására gyanakodhatunk gyűjteményének egy másik, rendkívül érdekes darabjánál is, amely érdekes bepillantást nyújt a múlt könyvgyűjtőinek sokoldalú, aprólékos munkájába, antikváriumi böngészéseibe. A szakirodalom tudta, hogy Tinódi Sebestyén 1554-ben megjelent *Chronicájából* Nagy Istvánnak is volt egy ép és egy

csonka példánya, de mindkettőről úgy vélték - mint látni fogjuk, nem is ok nélkül -, hogy külföldre került. A csonka példánya azonban Todoreszku Gyula híres könyvgyűjtő hagyatékával 1919-ben felbukkant az Országos Széchényi Könyvtárban. Todoreszku 1905-ben Ranschburg antikváriustól vásárolta, 275 koronáért. Azonossága nem vitás, több helyütt is találkozunk benne Nagy István bélyegzőjével.

A kötet az eredetinek több példányából és a még hozzá csatlakozó különféle pótlásokból állt össze „egyetlen” darabbá. Egyes lapjait faksimile pótolja, másokat a 19. század gyakorlatának megfelelően betűhív újranyomás, modern betűk felhasználásával, de találkozunk benne kéziratos részekkel is. A mű eredeti lapjai világosan elkülöníthető módon két hiányos példányból álltak össze. Az egyik valamikor Kazinczy Ferencé volt, aki egy bizonyos Wágner Györgytől szerezte, és benne a következő bejegyzése olvasható Temesvár hős védőjének sorsáról szólván: „Losonczinak neve 41 ízben fordul elő mindig c-vel z nélkül. Kazinczy Ferenci Széphalom 2d Jun. 1807.” A másik példánynak egyetlen posszesszora sem deríthető ki, valamint az sem, hogy a kötés aranyozása alapján világosan elkülöníthető két példány mikor került egyetlen kötetáblába.

Kazinczyt anyagi nehézségei kétszer is rákényszerítették arra, hogy könyveitől megváljék. Jó részük Jankovich Miklóshoz, majd tőle az Országos Széchényi Könyvtárba került. Ez a *Chronica* azonban külön utakra tért, és Todoreszku Gyulánál kötött ki.

Ha Nagy István gyűjtőmunkásságáról nem is, de magáról a gyűjteményéről egyébként meglehetősen pontos leírásokkal rendelkezünk a hagyatéka körül keletkezett tudománypolitikai vita kapcsán. 1863-ban halt meg, tehát az abszolutizmus éveiben, amikor legfontosabb feladatának nem a tudományok felkarolását tartotta a nemzet. Egyékként ez világosan észrevehető nagy könyvtáraink szerzeményezési politikájában is.

Nagy István gyűjteményével is csak halála után négy évvel, 1867-ben kezdett foglalkozni a magyar tudományos élet. Ennek az évnek végén kérte fel az Akadémia történettudományi osztálya Horváth Mihályt, az emigrációból visszatért jeles történétíró a könyv- és kézirategyűjtemény megtekintésére. Ettől kezdve az éppen akkor induló történelmi folyóirat, a *Századok* élénk figyelemmel kísérte a Nagy István-hagyaték körül kialakult bonyodalmakat. 1869-ben az özvegy és három gyermeke nevében a fiúgyermek, Nagy István a következő levéllel fordult Toldy Ferenchez, aki akkor már évtizedek óta tagja volt az Akadémiának: „Pest, Juni. 16. 869. Igen tisztelt Nagyságos Úr! Van szerencsém Nagyságodnak soraimhoz mellékelve könyvtáram s levéltáram Catalógusát megküldeni. Méltóztassék azt teljes figyelmére méltatni. A könyvtárt - külföldi vevők ígéretéhez képest, kik 16 ezeret adnának, a haza iránti kötelességemnek eleget teszek, midőn azt az Académiának 12 ezerért hajlandó vagyok minden oly módon átengedni, miszerint abból Nagyságod kegyes fáradozásaiért 2 ezeret átengedni szerencsémnek tartandom. A levélgyűjtemény ára illetőleg értéke darabonként egyre másra Mátrai Úr által 60 krajcárban állapítottatott meg, melyet ha a tud. academia meg nem is venne, a Muzeum hajlandó átvenni. Tudván, hogy Nagyságod felterjesztésétől függ a vétel lehetősége, midőn tehát becses figyelmét kérném kitűnő tisztelettel maradtam Nagyságodnak alázatos szolgája Nagy István.”

A külföldi vevők ígéreteinek, a Múzeum hajlandóságának az emlegetése arra utal, hogy az örökösöket élénkebben foglalkoztatta a hagyaték, mint az Akadémiát, amelynek bizottsága végül is 12 400 forintba becsülte fel a gyűjteményt. Már meg is kezdték a könyvek szállítását, amikor kiderült, hogy az Akadémia csak részletekben akar fizetni, amibe az örökösök nem akartak beleegyezni. A huzavona közben, az első levél után másfél hónappal, július 31-i keltezéssel Nagy István arról értesíti Toldyt, hogy „könyv- és levélgyűjteményemet tegnap List, lipcei könyvkereskedőnek tetemes nagyobb összegért adtam el, mint amiért az az

Akadémia által becsültetett”. Leverten jegyzi meg a *Századok*: „Ekkép jártunk alkudozásunkkal. Most a sok szép hungaricum [...] szét fog szórani a világba [...]” Egyben vázlatosan ismerteti is a gyűjtemény értékesebb nyomtatványait és kézirateit. Eszerint a gyűjtemény kincseit sok 16. és 17. századi ritka magyar nyomtatvány, számos unikum és sok, kivált protestáns egyháztörténeti érdekű kézirat alkotja. Többet fel is sorol a kéziratok közül: Zrínyi egy ismeretlen munkája, Bercsényi László eredeti levelezése Lesczinsky Szaniszló lengyel királlyal, Beniczky Gáspár naplója, Thököly Imre 1705-i leveleskönyve, a gályarabságra hurcolt protestáns papok összes aktái, Hunyadi Jánosnak Gallipoli mellől 1444-ben kelt levele stb.

A könyvgyűjtemény teljes állagát List és Francke 1870-ben kiadott katalógusából ismerjük, amely 1931 kötetet (közöttük számos kolligátum) és 112 történelmi metszetet sorol fel. Ezeknek árát összeadva eladási árként majdnem a teljes vételárát, 9500 tallért kapunk.

A hasznót, úgy látszik, a lipcsei cég a kéziratokból akarta megszerezni. Ezekről a katalógus nem ad áttekintést, csupán a bevezetése említi, hogy a mintegy 5000 darabból álló igen értékes magyarországi vonatkozású kéziratgyűjteményt „en bloc” óhajtják valamelyik könyvtárnak eladni. Fraknoi később némileg eltérő számokkal írja le a gyűjteményt: a könyveken kívül még 4000 rőpiratot, 7000 eredeti oklevelet és 100 kötet kéziratot sorolt fel. A magyar tudományos élet most már legalább az együttesen felkínált kéziratokat szeretne volna visszaszerezni, arra gondolván, hogy azok a külföldi vevőket kevésbé érdeklik. Szó volt arról is, hogy a király vásárolja vissza a magyaroknak, de ez valószínűleg a túlzottnak tartott vételár miatt megghiúsult. Szomorúan jegyezte meg a *Századok*, hogy most már a könyvtár is és a kéziratgyűjtemény is hazánkra nézve elveszettnek tekinthető. Sejtje is a legvalószínűbb vevőt, mert „a British Museum nemcsak hogy nagy árakat szokott adni a magyar történelmi, kivált protestáns érdekű kéziratok és ediciókért, de rögtön is adja”.

A hazai tudományos körök azonban most már tiszteletre méltó makacssággal nem tágitottak. Végül is 1875-ben létrejött a List és Francke céggel az alku. Annak idején a teljes gyűjtemény 12 400 forintba került volna. Most ennek kétharmadáért, 7500 forintért vásárolták meg csak a kéziratokat, s így került az Országos Széchényi Könyvtár birtokába 4500 okmány és levél a 13-18. századból, valamint 92 darab kézirati munka. Jóleső érzéssel számolt be a *Századokban* Fraknoi Vilmos arról, hogy „az okmányok és levelek között igen nagy számban vannak olyanok, amelyek hazánk politikai, egyházi és kultúrai történetének felderítésére legnagyobb fontossággal bírnak”.

A kifizetett összeg nagyságából nyilvánvaló, hogy kicsit nagyobb összegért érdemesebb lett volna az egész gyűjteményt rögtön megvásárolni. Ami legérzékenyebben érintette a magyar tudományos életet: 158 olyan mű, amely a Szabó-féle *Régi magyar könyvtár* I. és II. kötetébe tartozott, és ebből - mai ismereteink szerint - 16 unikális példány. Mi lett a sorsuk? 11-et a British Museum vásárolt meg, négyről nem tudunk, egyet pedig a British Museum vásárlását két héttel megelőzve Pulszky Ferenc vásárolt vissza az Országos Széchényi Könyvtárnak: Batizi Andrásnak a keresztényi tudományról való könyvecskéje, amely Krakkóban hagyta el a sajtót, 1550-ben. Szabó Károly ebből egy példányt ismert a marosvásárhelyi Teleki-Tékában, és megemlítette, hogy megvolt Nagy István könyvei között is. Ma az a helyzet, hogy a marosvásárhelyi példány nem található, Nagy Istváné pedig - lipcsei és londoni kerülőút után - megvan Budapesten.

A Londonba került példányokról száz évvel ezelőtt még úgy írtak, hogy ezek elveszettnek tekinthetők a magyar kutatók számára. Az azóta eltelt idő azonban sok változást hozott. Napjainkban a British Library levelezésének gyorsasága, fényképek és fénymásolatok

előzékeny küldése révén, a régi magyarországi nyomtatványok szempontjából számba jövő külföldi könyvtárak közül talán a legközelebbinek tekinthető.

Mindezek ellenére igazat kell adnunk Makkay Lászlónak, hogy Nagy István gyűjteményének külföldre kerülése az 1929-ben hozott műemlékvédelmi törvényig a legnagyobb ilyen természetű tudományos veszteségünk volt.

Az élő gyűjtemény „lélegzik”: tulajdonosa a gyűjtőkörének megfelelően ad, vesz, cserél műveket. Így járt el Nagy István is. Szabó Károly a keszthelyi Festetich-könyvtár tulajdonában - ma az Országos Széchényi Könyvtárban - két olyan unikumot említ, amelyekről nem tudta, hogy bennük található Nagy István bélyegzője. Ezekről tehát Nagy még életében megvált, így szerencsére nem kerültek az örökösök kezébe és onnan külföldre.

ZÁRSZÓ

Illő-e éppen Nagy István gyűjteményének lehangoló sorsával zárni a magyar bibliofília régi jeleseit bemutató könyvünket? Mindenképpen úgy érezzük, hogy ez az eset zárókő. Véget vetett egy hosszú korszaknak, amelynek csúcsán ott áll a Széchényi Ferenc könyvtár-alapításából kivirágzó és az ország közvéleményében egyre inkább méltó helyére kerülő Magyar Nemzeti Múzeum és annak Országos Széchényi Könyvtára.

Könyvünkben elvonult szemünk előtt a magyar királyság megalapításától kezdődően két nagy felzárkózás az európai kultúrához. És benne a két nagy csúcs: Mátyás király és Széchényi Ferenc. Kettőjük munkássága között azonban lényeges különbségeket fedezhettünk fel.

Az első felemelkedés Szent István erőfeszítéseivel kezdődött és érkezett el fél évezred alatt a csúcra, a Bibliotheca Corviniana magasáig. E könyvtár alapító királya előtt az egyetemes tudás eszménye lebegett, az antik időktől kezdve a saját koráig pergamenre és papírra vetett tudás teljessége. Bibliotékájával ki akarta vívni egész Európa csodálatát, magához szeretne volna vonzani a földrésztudósait. Törekvését csak annyiban nevezhetjük nemzetinek, hogy Magyarországnak szánta ezen európai intézmény dicsőségét. A cél, az egyetemesség reálisnak tűnt, hiszen Mátyásnak még aligha volt sejtelve a Gutenberg-galaxisról, a nyomtatott könyvek mindent elöntő áradatáról.

Nagyszabású tervének váratlan és erőszakos vége egyben nemzetünk kulturális erőfeszítéseinek is két évszázados megtorpanását prófétálta, amely idő alatt csak kevesekben tudott felébredni a bibliofil szenvedély. Ezzel a kevéssel is - eltekintve olyan kivételektől, mint például Árva Bethlen Kata - Mátyás király eszményét igyekeztek követni. Az ő szemük előtt is az univerzalitás, a teljesség, az egyetemes tudás eszméje lebegett. Természetesen ezt örökölte a török uralom alatti aléltságból ébredező 18. század is. A főpapi és főúri könyvgyűjtők újra szólamhoz akarták juttatni hazánkat az európai koncertben, amelyből a két évszázados török uralom anyagi és lelki sivársága kizárt bennünket. A 18. század magyarságára hárult az a feladat, hogy eltakarítsa a romokat, és a boldogabb európai nemzeteket követve, hozzájuk hasonló országot építsen.

Így jött el a bibliofília új aranykora a kibontakozó és fejledező, monumentális alkotásokra törekvő barokk korban. Ez hozta létre az egyetemességre törekvő nagy papi és főúri könyvtárakat, majd a felvilágosodásnak az Ész tiszteletére szentelt könyvtár templomait. Ezek vetették meg alapját a következő század elején jelentkező nagy nemzeti fellendülésnek. A korszak számos ilyen főrendű bibliofiljének szentelhettünk volna még külön fejezetet. Helyesebbnek tartottuk azonban, ha ezek helyett szót ejtünk a saját anyagi lehetőségeik szerint kevesebbet, de éppen olyan lelkesedéssel áldozó közrendű emberekről. Olykor-olykor igyekeztünk felvillantani vagy felsorakoztatni ezek közül külön fejezetet nem kapó neveket is. Meggyőződhattünk arról, hogy a könyvszerető magyarok száma légiónyi volt.

Ez egyben azt is jelenti, hogy nagyok és kicsik között egyaránt válogatásra kényszerültünk. Másképpen elvesztünk volna a tudományos és csak szakembereket érdeklő adathalmazban. Célunk ezzel szemben az volt, hogy olvasmányos áttekintést nyújtsunk a bibliofília széles spektrumának bemutatásával. Még a jellegzetes alakok felvonultatásánál sem tartottuk azonban szükségesnek gyűjteményünk részletes, csak szakembereket érdeklő - és azok számára sok esetben már részletesen fel is tárt - ismertetését.

Annyi mindenestre kiviláglik a fejezetekből, hogy az egyetemességre való törekvés mellett sokáig milyen mostoha szerepet kaptak a magyar könyvek. A bibliofileket inkább vonzotta a külföldi irodalmak gazdag termése és szép kiállítása. A gyűjtőkör hungaricum-szempon­tú behatárolása Széchényi Ferenc érdeme, ami egyre inkább meghatározójává vált az utána következő bibliofilek munkásságának.

Széchényi Ferenc érzékeny füllel meghallotta a kor hangját, amelyet 1790-ben Hochmeister Márton, akkor Nagyszébenben, de egyébként Kolozsvárt is tevékenykedő nyomdász és könyvkereskedő így fogalmazott meg „a Rét utcában lévő könyvesboltjában feltalálható” könyveit ajánlva: „Mentől nagyobb fájdalommal kellett eddig tapasztalni, hogy annak a nemzetnek - amelynek dicsőségéről kisebb vagyok én, hogysem szólhassak - oly kevesen találkoztak ezelőtt, akik anyjokhoz tartozó tiszteletükről megemlékeztek volna, hogy annak nyelvét gyarapítani és az erre szolgáló könyveket szaporítani kívánták volna, annál nagyobb öröme és vigasztalására szolgálhat kinek-kinek, valaki csak a nemes magyar nemzethez érdeme szerint való tisztelettel viseltetik, hogy már ma ezen nemzetnek fiai is felébredvén, ebbéli kötelességüket bővebben teszik, és ebbeni szorgalmatosságukat máris annyira léptették, hogy kevés neme légyen a tudománynak, amelyről könyvek ezen nyelven ne is találtassanak. Én is azért ezen nemes hazának fia lévén, vétkeznék, ha ezen örömben részt nem vennék, és kötelességemet tehetségemhez képest nem tenném. Több pedig tőlem ki nem telhetvén, udvarlok nemes magyar hazámfiainak e következő könyvek lajstromával, kikérvén egyszersmind, méltóztassanak velem más könyvek iránt is - amelyek eddig könyvtárban nem találhatnának - parancsolni. Akármely alkalmatosságon is örömmel fogok kapni, amelyben csak megbizonyíthatom, mely nagy tisztelettel és készséggel legyek Kedves Magyar Hazámnak alázatos szolgálója: Hochmeister Márton, különös királyi szabadsággal való könyvtáros.”

Széchényi Ferenc könyvgyűjtő és bibliofil munkássága egybeesik a magyarságot minden vetületében, nyelvben, ruhában és szokásokban hangsúlyozni akaró korrallal. Ő ezt a nemzeti magára találást - modern kifejezéssel identitáskeresést - a bibliofília mezejére is kiterjesztette, munkásságával példát mutatva kortársainak és követőinek, elvégezve azt a munkát, amely később már jóval nehezebb feladatot jelentett volna. És jelentett is, de ehhez az ő munkássága rakta le az alapokat, adta meg az egyértelmű szempontokat. Kezdeményezése óta kapott új szerepet a magyar bibliofília, és kapott igazán nemzeti tartalmat. Nevezetesen az idegen kultúrjavarok meghonosítása után a nemzeti nyelv és műveltség terjesztésében, a nemzet tollforgatóinak Európa-szerte is megnyilvánuló munkásságának feltárásában. Vele lezárult egy nagy korszak, bár mellé, mint jelentős bolygó mellé még idekíváncozott néhány kísérő alakjának bemutatása is. A többiek, a következők, művének folytatói - köztük olyan nagyságok, mint Ráth György, Todoreszku Gyula vagy gróf Apponyi Sándor - már új könyvet igényelnek. E megfontolásunkat az is indokolja, hogy közben a nyomdatechnikának a tökéletesedése is új bibliofil korszakot teremtett. Új próbálkozások jelentkeztek a szép könyv irányában, egyúttal átalakult, nagyiparivá vált a könyvkötészet is. Az egyre inkább tökéletesedő és tulajdonképpen máig útját kereső könyvrestaurálás pedig sokszor még a szakembereket is zavarba ejtő eredményekkel állt elő.

Minderről majd egy másik könyvben.

-&-